

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У НІМЕЧЧИНІ

ВАСИЛЬ ПЛЮЩ

**Нариси з історії української
медичної науки та освіти**

КНИГА I.

(ВІД ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ДО 19 СТОЛІТТЯ)

МЮНХЕН

1970

MÜNCHEN

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У НІМЕЧЧИНІ

ВАСИЛЬ ПЛЮЩ

Нариси з історії української медичної науки та освіти

КНИГА I.

(ВІД ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ДО 19 СТОЛІТТЯ)

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН

1970

MÜNCHEN

Prof. Dr. med. WASYL PLUSCHTSCH
ABRISS DER GESCHICHTE
DER UKRAINISCHEN MEDIZINISCHEN
WISSENSCHAFT UND AUSBILDUNG

Prof. Dr. med. VASIL PLUSHCH
OUTLINE OF THE HISTORY
OF UKRAINIAN MEDICAL SCIENCE
AND MEDICAL EDUCATION

Prof. Dr. med. BASIL PLUCHTCH
ABRÉGÉ D'HISTOIRE
DE LA SCIENCE ET D'INSTRUCTION
MÉDICAL UKRAINIENNE

Printed in West Germany

Herstellung Druckgenossenschaft „Cicero“ eGmbH,
8 München 80, Zeppelinstr. 67

ПЕРЕДМОВА

Книга професора д-ра мед. В. Плюща «Нариси з історії української медичної науки та освіти» являє собою солідну працю, якій присвятив він багато років свого життя. Автор — відомий лікар-фахівець, що має широку популярність у Німеччині, є в той же час талановитий дослідник, що йому належить багато праць в Старому Світі та США. Все це притягає увагу читача до його праці.

Але читач знайде в ній, мабуть, більше, ніж сподівається, бо назва її надто вузька, що до її змісту. Це не тільки історія української медицини: це є дорожочинна праця, що відкриває нові обрії української культури з початків української державности. Автор малює постаті призабуті, а в деяких випадках невідомі, з історії української культури. Так він подає біографію першої вченої жінки-українки і першого автора вченого трактату з енциклопедії медичних знань XII ст. — Єв-праксії-Зої, доньки Великого князя Київського, Мстислава Володимировича, що в 1122 році одружилася з царевичем Візантійським, Іваном Комненом. Ця блискуча постать київської князівни яскравим промінням освітлює Київську Україну-Русь XII століття.

Далі автор знаходить для XV століття, яке здебільшого вважають добою занепаду української культури, блискучу постать Юрія Котермака, що називав себе Дрогобич, чи Дрогобицький — з любови до міста, де народився. Дрогобич скінчив Краківський університет з ступнем магістра. Він року 1476 перший з українців одержав ступінь доктора філософії та медицини Болонського університету, став професором та навіть ректором його (1481-1482). Українець, він покинув Італію, де зазнав великої слави — був ляйб-медиком герцога

Ферарського, професором Ферарського університету, і року 1488 повертається до Краківського університету, де посідає катедру професора медицини. З Кракова не один раз відвідує він Україну, Львів. Дрогобич був автором видатних на той час творів.

Я зупинилася так довго на цих двох постатях, бо вони служать наче інтродукція до дальшого викладу автора.

На прикладі характеристики цих двох постатей показав автор, в якому пляні буде він давати історію медицини. Це не сухий перелік подій, що характеризують розвиток медицини в Україні. Це не біографії її діячів, одірвані від ґрунту. Це є широко розгорнута історія української культури в найважливішому вияві її — в галузі опіки над здоров'ям та життям її людности.

Автор подає окремо характеристику лікарських установ, заходів уряду в цьому напрямку, загальний стан культури, культурних закладів, зв'язків з Західною Європою і на тлі цього широкого полотна — біографії, діяльність та творчість величезного ряду українців.

Це люди, імена яких здебільшого забуті, але які в свій час відіграли значну ролу в історії медицини. Всі вони — українці з походження, значна частина їх вийшла з козацтва, сільського духовенства, порівняльно не велика частина — з шляхетства. Велика частина їх вчилася в Київській Академії, дехто в колегіумах Чернігова, Харкова, Переяслава. Переважна частина їх працювали в Україні, але в XVIII ст. багато з українців перейшло до російських установ, і тому сучасна радянська історія зараховує їх до росіян, збільшуючи тим число «російських» вчених та звеличуючи їх славу.

Велика заслуга автора, що шляхом ретельних розшуків він повернув Україні не один десяток її видатних синів.

До книжки додано велику бібліографію використаних джерел та книжок та абетковий показник імен.

Праця професора В. Плюща має великий інтерес і велике наукове значення. В цілком новому ракурсі по-

дає він історію культури України і подає величезний, докладний список діячів її. Всі біографії діячів медицини докладні: автор подає біографічні дані, список оригінальних творів та перекладів, здебільшого зазначаючи наукову вагу цих творів. Біографії деяких осіб мають характер окремих монографій. Треба дивуватися, як міг автор в наших умовах далеко не сприятливих науковим досліддам, знайти такий різноманітний і багатий матеріал.

Широта завдання автора, багатство зібраного матеріалу, докладність характеристик, надають книзі професора В. Плюща велику цінність і роблять її правдивою «енциклопедією» історії української медицини, без знайомства з якою не зможе обійтися ні історик української медицини, ні історик української культури.

Залишається побажати, щоб швидше побачили світ наступні частини цього твору — історія української медицини XIX та XX ст.

Професор Н. Полонська-Василенко

ВСТУП

Довголітнє бездержавне існування України не сприяло докладному вивченню минулого нашої Батьківщини.

Як відомо, перші загальні праці з історії України появились лише на початку та у середині 19 століття («Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського — 1822 р., «Історія України» Олекси Мартоса, «Історія Малоросії» Миколи Маркевича — 1842-1843, О. Лазаревського «Описание старой Малороссии» — 1888-1902, а перша велика наукова історія України — Михайла Грушевського була видана лише в 1898-1937 роках).

Але, коли ми сьогодні вже маємо низку фундаментальних праць з загальної історії України, історії української літератури, мистецтва, музики, фольклору та деяких інших спеціальних галузей нашої історії, історія української медицини висвітлена цілком недостатньо.

Так, наприклад, досі немає систематичного курсу історії медицини, вже не кажучи про великий підручник типу німецьких гандбуків, немає добре опрацьованих монографій з окремих періодів історії української медицини чи історії окремих її розділів.

Лише в 1949-1969 рр. з'явилися перші короткі нариси історії медицини та охорони здоров'я в Україні автора цих рядків (див.: Енциклопедія Українознавства, томи 1-2 та Англомова Енциклопедія Українознавства — Ukraine A Concise Encyclopaedia. Volume II).

Навіть формально суверенне існування України, як УРСР, мало змінило справу вивчення історії української медицини. Правда за останні роки в УРСР видано ряд збірників та монографій з історії медицини (див.: список літератури наприкінці цієї монографії), але більшість з них присвячено совєтському періоду, праці ж про давнє минуле і минуле української медицини

написані тенденційно, за відомою схемою підрядної ролі української культури та науки, як частини загально-російської культури.

Праці, які в останні роки видані у Москві або Ленінграді, деякі дуже цінні і сперті на багатому архівному матеріалі, як правило висвітлюють діяльність українських вчених медиків, як діяльність вчених російських, або в кращому випадку — советських.

Автор цієї праці поставив собі завдання хоч частково виповнити цю прогалину в історії нашої Батьківщини. Праця, що ми зараз передаємо до уваги читачів, є лише першим розділом загальної історії української медицини, присвячена історії розвитку медичної науки та медичної освіти з початків української державности і до 19 століття.

Коли вивчення загальної історії України давніших та давніх часів у значній мірі утруднено тим, що архівні матеріали розкидані не лише по архівах України, але також Росії, Польщі, Австрії, Угорщини та інших країн, велика кількість цих архівних матеріалів знищено під час війн, або неприступні для дослідників, вивчення історії медицини в Україні за цей період є ще більш важким завданням.

Справі медицини та охорони здоров'я у літописах та інших стародавніх джерелах присвячувалось мало уваги, праці українських медиків цього та пізніших періодів були понижені, або залишались у рукописах і широко не оголошувались. Багато праць друкувалось закордоном у латинській мові і одержувати та студіювати їх є не легким завданням.

У наслідок бездержавного існування України сотки українських вчених медиків працювали у рамках не українських, а часто ворожих українському рухові та українській культурі державних утворів, тобто у рамках Російської Імперії, Польської Держави, Австро-Угорщини, за кордонами своєї безпосередньої батьківщини і автоматично зараховувались до діячів російської, польської чи якоїсь іншої медичної науки та

освіти. Дуже часто є нелегким встановити дійсну національність таких наукових діячів.

Ця тенденція розглядати українських вчених медиків, як вчених Росії, Польщі чи інших країн залишилась і досі. Навіть прогресивні історики медицини в СРСР і до сьогодні вважають російськими вченими українців Юрія Дрогобича, Данила Самойловича, Нестора Амбодика-Максимовича, Олександра Шумлянського, Петра Загорського вже не кажучи про десятки інших українських вчених медиків, які волею долі примушені були працювати у наукових та освітніх закладах Петербургу чи Москви по тій простій причині, що на Україні до 19 століття взагалі не було відповідних наукових та освітніх медичних центрів. І це робиться цілком свідомо, не звертаючи уваги, що і за походженням і за попередньою освітою в українських учбових закладах і за самовизнанням це були вчені українці і що переважна більшість праць цих українських вчених публікувалося не російською, а латинською, грецькою або якоюсь іншою чужоземною (німецькою, французькою, англійською та іншими) мовою, а публікація наукових праць українською мовою, тобто рідною для цих вчених мовою, у ті часи була російським урядом заборонена.

Але така є доля бездержавних націй, Набуток їх завжди йшов, іде і буде іти на кошт державної нації, що окупує терени їх батьківщин.

Завданням українських істориків, зокрема істориків української медицини є докладно вивчати походження таких вчених, їх життєвий шлях і їх ролю для української, російської та всесвітньої освіти та науки, популяризувати їх серед нашого народу, а також і серед чужинців, як українських вчених медиків.

Праця ця складена частково на підставі оригінальних архівних матеріалів, на підставі оригінальних праць вчених медиків українців цього періоду, частково на підставі опублікованих досі праць з загальної історії України, з історії російської, української та польської медицини тощо.

Докладний список джерел автор подає наприкінці книги.

Для тих, хто цікавиться історіографією української медицини, можемо коротко подати, що перші праці з історії української медицини, а саме матеріали про видатних українських вчених медиків 18 століття, були написані Нестором Амбодиком-Максимовичем і Данилом Самойловичем. Перші короткі огляди історії медицини взагалі та історії медицини у Росії були написані українцями: Федором Політковським та Василем Джуньковським (1811-1812 рр.), перші праці про стан здоров'я людности України, про побут і санітарний стан північно-східньої частини її були написані Степаном Анлірєвським та Опанасом Шафонським.

Багато матеріалу про історію медицини в Україні, зокрема про українських вчених медиків 18 століття вміщено в капітальних підручниках з історії медицини у Росії Володимира Ріхтера, Миколи Мамонова, Льва Змеєва, Миколи Новомбергського, Я. Чистовича.

З українських істориків медицини до революційного часу слід згадати А. Левицького, В. Лесеневича, С. Ковнера, які у своїх працях зі загальної історії медицини висвітлювали також і історію медицини у Росії та Україні, О. Пучківського, О. Корчак-Чепурківського, Г. Скориченко-Амбодика, які подавали деякі матеріали з історії медицини в Україні.

З українських істориків медицини підсоветського періоду слід згадати Сергія Верхратського, Ростислава Кавецького, Константина Балицького, А. Подражанського, Валентина Отамановського, І. Шапіро, К. Дупленка, В. Братуся, Сергія Ігумнова, які у своїх працях висвітлювали також частково період української медицини якому присвячена наша розвідка.

На еміграції над питаннями стародавньої історії медицини в Україні працювали і працюють Ярослав Хмілевський, Іван Розгін, Роман Осінчук, Тома Лапичак.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

(Від початків української державности до 19 століття)

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ МЕДИК

Перша українська держава Русь-Україна, як відомо, була не лише могутньою, але й висококультурною країною. Держава св. Володимира Великого простягалася від Фінської затоки до Озівського моря, від гирла Ками до Карпат. Такої великої держави не було в Європі тих часів. Київ у 10-12 ст. був великим культурним центром всього Сходу Європи. Єпископ Бруно Боніфацій, що відвідував Київ по дорозі до печенігів у 1008 році, називав Київ одним з найбільших міст Європи. Трохи пізніше Тітмар Мерзебурський писав, що у Києві в 11 сторіччі було понад 400 церков, 8 ринків, дуже велика кількість різних чужинців, як от франків, греків, вірмен тощо. Київський митрополит Іларіон називає Київ містом, що сяє величчю, а про Україну пише, що вона відома у всіх країнах світу. Адам Бременський у другій половині 11 сторіччя називав Київ суперником Константинополя.

Київська держава підтримувала зв'язки з сходом і заходом. В Україні-Русі були розповсюджені твори, писані не лише грецькою і слов'янською, але також латинською і арабською мовами. Значна кількість осіб з вищої верстви українського суспільства того часу відзначалась великою і всебічною освітою. Наприклад, князь Ярослав Мудрий володів 7 мовами. Великим меценатом науки був Святослав II, який багато дбав про розвиток освіти і науки на Україні. Для нього, зокрема, був написаний чудово ілюстрований «Ізборник» у

якому, до речі, подані різні завваги та поради медичного характеру, зокрема чудово описаний «*facies Hippocratica*».

У середині 11 віку було перекладено на старо-українську мову відомий твір того часу «Фізіолог». Ярослав Мудрий, як відомо, створив при св. Софії в Києві велику книгозбірню та організував переписування і переклад на древне-слов'янську мову видатних творів того часу, про що згадує наш літопис. Це була перша відома в історії бібліотека в Україні, заснована коло 1037 року. Наприкінці 11 віку в книгозбірні Ярослава Мудрого нагромадилося вже багато творів, перекладів з грецької, латинської, арабської, сірійської та інших мов. Серед книг медично-біологічного змісту були праці, що описували низку лікувальних рослин, метали, опіюм тощо; перебіг захворювань, будову людського тіла, тодішні уявлення про фізіологію людини тощо.

Високою освітою відзначалися не лише князі; митрополит Іларіон називав киян вищих верств «людьми до преізлиху наситившимися премудрости книжної».

Досить добре, як на ті часи, була організована в Русі-Україні опіка над хворими та каліками. Так, уже «Церковний Устав» великого князя Володимира доручав церквам та монастирям організацію різних добродійних установ, як шпиталі, притулки для старих, сліпих та калік. На утримання хворих та інвалідів Володимир Великий встановив спеціальний податок.

У статуті про церковні суди вже згадується про лікарів, як окрему групу людности та про існування лікарень. У різних державних актах того часу зустрічаємо приписи гігієни і накази сердечно ставитися до хворих. Так, наприклад, у «Поученні дітям» Володимир Мономах пише: «Куди підете чи де зупинитеся — напоїте і нагодуйте жебрака і подорожнього, і хворого відвідайте, покійника проводіте, бо всі ми смертельні». Він же згадував про лікарів, що: «вони бдять і перву виху (причину) болізни питають». В «Руській Правді» є вка-

звіки про право потерпілого вимагати від винуватця гроші на лікування: «взяти йому за обиду три гривни, а лечцю мзда».

Лікуванням хворих у той час займалися переважно монахи. Так, наприклад, Патерик Печерський згадує про лікарів св. Антонія Печерського, св. Олімпія, св. Пімена, св. Козьму, св. Агапіта та інших. Але не бракувало тоді також і лікарів чужинців: греків, вірмен та інших. Так, наприклад, Володимир Великий послав свого лікаря Іоанна Смеру для поповнення своїх знань до Греції, у 12-му віці дуже відомим лікарем був Петро Сіріянин. З другого боку велику роль в лікуванні того часу відігравали народні медики, так звані знахарі та знахарки, відуні, лечці, знавці зел тощо.

Дуже цікаво, що велику роль у лікувальних справах посіли наші жінки з вищих верств людности того часу. Так, наприклад, за історичними джерелами донька Чернігівського князя Євфросинія була «зело сведуща в асклепиевих писаннях» (тобто була добре ознайомена з медичною літературою того часу), княгиня Анна Всеволодівна була організатором першої в українській історії світської школи, де викладалася медицина. Медициною займалися й інші жінки з вищих верств людности.

Звичайно, в ті часи охорона здоров'я людности в Україні була далеко недосконалою й не може бути порівняна з медичною допомогою та охороною здоров'я людности в наші часи. Але не слід забувати, що в усій Європі того часу медична допомога та медична наука були лише в періоді свого первісного розвитку. Наприклад, перші лікарні у Візантії були організовані в 4 віці, перші шпиталі у Франції та Англії — в 7-8 віці, вже не згадуючи про Москву, де перша лікарня-притулок була заснована лише в 17 віці. Вищі медичні школи почали організовуватися в Європі лише в 12 віці (Париж, Болонія). Майже вся Європа тих часів користувалася науковими творами в галузі меди-

цини, писаними ще видатними вченими медиками дохристиянського часу, як Гіппократ, Асклепід, Цельсус та інші або творами арабських, хорезмських чи бухарських вчених, як Авіценна, Разес та інші.

За історичними джерелами перший шпиталь для лікування хворих та перебування інвалідів в Україні-Русі побудував св. Феодосій Печерський в 1070 році.

Враховуючи все вище сказане, не лише для медиків та істориків, але й для широкої української громадськості великий інтерес має уявляти особа першого відомого нам в історії України вченого-медика, який був... жінкою.

Цією видатною жінкою була княгиня Євпраксія-Зоя, яка, ще на початках нашої державности, зайняла видатне місце в світовій медичній науці. Своїм розумом, освітою, своєю практичною лікарською діяльністю та науковою медичною працею вона далеко перевищила всі відомі жіночі постаті свого часу.

Євпраксія була дочкою князя Мстислава Володимировича та внучкою Володимира Мономаха. Народилася вона в 1108 році, виховувалась при княжому дворі, де одержала на той час добру освіту. Ще з дитячих років вона цікавилася народньою медициною й від своїх виховательок та няньок докладно познайомилась із різними цілющими зелями, що були широко розповсюджені серед нашої людности від давніх часів. Ще майже дитиною Євпраксія почала також свою практичну лікарську діяльність і з успіхом лікувала хворих, при чому не лише з двірської челяді, але й з довокільшніх селищ. Слід думати, що її лікування давало непогані наслідки, бо в народі вона одержала, за своє лікування, почесне звання «Добродії». Вже в 1122 році вона одружилась з візантійським царем Іоанном Комненом, прийнявши під час коронації ім'я Зої.

Переїзд до Візантії дав можливість Євпраксії-Зої далі поширювати та удосконалювати свої знання в галузі медицини.

Візантійська імперія на той час була одним з головніших культурних центрів світу й щодо охорони здоров'я людности та наукових дослідів у галузі медицини стояла досить високо. Не бракувало у Візантії також видатних лікарів. Так, наприклад, Павло Егінський (7 століття) був видатним хірургом, Орібазій (325-403) зібрав величезну кількість праць видатних медиків, Греції, Риму та Візантії й склав так званий Синопис, що на протязі довгого часу відігравав велику роль при навчанні лікарів, Олександр Тральський (6 сторіччя) склав працю «12 книг про медицину», Аецій Амідійський (6 сторіччя) написав величезний твір «16 книг про медицину». Саме у Візантії були закладені перші лікарні при монастирях і запроваджена була систематична наука медицини в школах при монастирях, при чому в цих школах викладалися вже анатомія, фізіологія, фармація, токсикологія, загальна патологія, терапія, хірургія, акушерство та гінекологія.

Отже не дивно, що Євпраксія-Зоя мала можливість продовжувати свою медичну освіту й значно її поглиблювати у Візантійській імперії.

Власний досвід лікування хворих в Україні та Візантії, вроджена спостерегливість і світлість розуму дали цій геніяльній жінці можливість критичної аналізи медичної наукової літератури того часу і привели до написання грецькою мовою історичного за своєю вагою медичного трактату під назвою «Алімма», тобто «Мазі». Не дивлячись на свою скромну назву, цей трактат уявляв собою своєрідну енциклопедію медичних знань, при чому енциклопедію оперту не лише на сучасній та старій медичній літературі, а й на власних спостереженнях авторки та глибокій критичній аналізі природних явищ.

Цей трактат знаходиться в бібліотеці Льоренцо Медічі у Фльоренції, написаний він приблизно у 30-их роках 12-го століття. Це великий рукопис, який складається з 5 частин та 29 розділів. У перших трьох частинах висвітлюються переважно питання загальної

патології, загальної діагностики, загальної гігієни, гігієни жінки та дитини, гігієни харчування і статевої гігієни, а дві останні частини присвячені питанню лікування різних хворіб.

Студюючи цей рукопис, можна дивуватися широким знанням авторки у різних ділянках медицини та гігієни, надзвичайній ясності думки і раціональності її порад. Цікаво, що в протилежність до інших авторів медичної літератури того часу, Євпраксія-Зоя не зписувала безкритично з попередніх медичних трактатів, а вдумливо аналізувала літературний матеріал, порівнювала з своїми власними спостереженнями й викладала дотичні факти своїми власними словами.

Цей науковий твір зберіг і до сьогодні багато порад, актуальних навіть у сучасному житті. Померла Євпраксія-Зоя у 1172 році.

Ми безсумнівно можемо дуже гордитися цим нашим першим ученим медиком, бо не забудьмо, що великі й цінні наукові трактати з медицини, як наприклад, Арнольда, Салічето, Мірепзоса, Ланфранка та інших появились значно пізніше, а такі високонаукові твори, як Парацельса, Везалія, Паре, Фракасторо та інших з'явилися лише в 16 віці.

Важка татаро-монгольська навала, яка зруйнувала нашу першу українську державу, не на роки і не на десятиріччя, а на сторіччя затримала розвиток нашої медичної науки. Лише в 15 віці знову з'являються видатні світочі української медичної науки, але про це ми розкажемо в наступному нарисі.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОКТОР МЕДИЦИНИ

Пройшло майже 300 років після смерти першого українського вченого медика — княгині Євпраксії-Зої. Україна за ці часи пережила татаро-монгольську навалу, створення та розпад Галицько-Волинської Держави і ввійшла до складу Литовсько-Української Держави. Цілком зрозуміло, що на протязі цього величез-

ного історичного періоду медична справа та медична наука в Україні так чи інакше мусила розвиватися, зокрема в період Галицько-Волинської Держави, коли, за свідченнями істориків, відмічався поновний розквіт української культури.

На жаль, в опублікованих досі історичних джерелах ми зустрічаємо дуже мало відомостей про стан медицини в той час.

Безсумнівно встановлено, що продовжувався розвиток так званої народної медицини, були широко розповсюджені різні народні методи лікування, відомі були вже такі захворювання, як златяниця (жовтячка), вдушь (астма), усові (запалення плеври), падуча неміч (епілепсія), огнева (тиф), трясучка (малярія), мозоліє (бубонна чума), возугліє (сибірка), свербежь (сверблячка), сухотка (сухоти), камчюг (артрити), розслаблення (параліч), горлова жаба та інші. Досить широко застосувалися хірургічні методи лікування, при чому професія хірурга дуже поважалася, звали тоді їх «різальниками», або «рукоділами». В історичних джерелах згадується про низку хірургічних інструментів того часу, відомо було віспоцелення, застосовувалися знеболюючі та снотворні речовини, як наприклад красавка, болиголов, опій.

При монастирях продовжували існувати шпиталі, українські князі та вища верства суспільства користувалася також допомогою лікарів чужинців, серед яких були греки, сірійці, вірмени та німці. На жаль, в історичних джерелах того часу покищо не знайдено докладних відомостей про окремих українських вчених медиків.

Першою видатною, після Євпраксії-Зої, статтю в українській медичній науці, про яку ми маємо досить докладні історичні відомості, був Георгій Дрогобич — перший не лише український, але й східно-слов'янський доктор медицини, перший професор медицини, перший відомий нам з того часу видатний український медик європейського масштабу.

Георгій (Юрій) Михайло син Доната Котермак, який називав себе Дрогобичем чи Дрогобицьким, народився біля 1450 року в місті Дрогобичі. Де одержав Дрогобич свою середню, підготовчу до університетських студій освіту, ми не знаємо. Безсумнівно встановлено, що у 1468 році, тобто у віці біля 18 років, він був прийнятий до Краківського університету. (Краківський університет заснований у 1364 році і був на той час єдиним університетом для слов'янських земель).

Уже в 1470 році Дрогобич одержав ступінь бакалявара, а в 1473 році звання магістра. Оскільки Краківський університет у той час не мав ще права присуджувати ступінь доктора медицини (перше святочне призначення цієї ступені відбулося лише в 1527 році), Георгій Дрогобич поїхав продовжувати свою освіту до найстаршого і на той час одного з найславніших європейських університетів в Болонії Італія, (заснований у 1119 році).

В 1476 році наш земляк одержав там ступінь доктора філософії та медицини. Слід підкреслити, що Дрогобич уже тоді виявив не абиякі наукові здібності та був залишений при Болонському університеті для дальшої наукової та педагогічної праці. На протязі декількох років він читає у цьому славному університеті лекції з медицини та астрономії. Наскільки Дрогобич користувався повагою професорів та студентів, свідчить той факт, що в роках 1481-1482 він був обраний ректором Болонського Університету.

В 1483 році Георгій Дрогобич опублікував великий трактат латинською мовою «Прогностичне судження» (*Iudicium prognosticon anni currentis 1483. Magistri Georgii Drohobich de Russia. Roma 1483*), який був надрукований у римській друкарні Евхаріуса Зільбера. Цей трактат складається з 10 частин, у яких подаються різні відомості з астрономії, географії та інших наук. Частина трактату присвячена була різним питанням медицини, зокрема описові чуми. Наскільки нам відомо, цей трактат був першою друкованою книгою українського автора.

Дальший життєвий шлях Дрогобича не менш цікавий. У періоді між 1482 та 1488 роками він був придворним лікарем герцога Феррарського і, мабуть, викладав на тамтешньому університеті, потім був професором та віцеканцлером Істрополітанської академії в Братиславі.

Слід зазначити, що Феррара у 15-16 століттях була одним з найважливіших культурних центрів Італії. Феррарський університет, що був заснований у 1391 році, належав також до одних із найстарших в Європі, а при дворі герцога Феррарського збирались тоді найвидатніші діячі науки та культури майже з усієї Європи. Істрополітанська академія в Братиславі також належала до найстарших вищих шкіл Європи. У цей час Дрогобич підтримує тісні зв'язки з видатними італійськими та німецькими вченими і письменниками, як то Джіроламо Манфредо, Джіованні Гарцоні, Г. Шедель, К. Цельтіс та інші. Між іншим, Г. Шедель був переписувачем астрономічної праці Юрія Дрогобича, яка зберігається досі в Німеччині.

У 1488 році Дрогобич повернувся до Кракова вже як відомий вчений — медик європейського масштабу. У Краківському університеті на той час вже існувало дві катедри з медицини, при чому одну з них посідав видатний вчений Йоган фон Регулі (Johann von Reguly), а другу катедру одержав наш славетний вчений медик.

Цікаво, що з архівних документів Краківського університету видно, що Дрогобич читав тоді так звану галенику, тобто вчення всесвітньо-відомого вченого медика 2-3 сторіччя Галена. Праці Галена та Авіценни були тоді найважливішими підручниками для викладання медицини.

Краківський університет на той час стояв на досить високому рівні. Краків був центром не тільки польського, але й німецького культурного життя. Краківський університет, у протилежність до більшості вищих шкіл того часу, мав більше світський характер,

бо матеріально був незалежний від Церкви, а існував за пожертви короля. Медичні студії в цьому університеті продовжувались у середньому п'ять-сім років, кількість студентів медицини була дуже невелика.

За деякими історичними джерелами, Дрогобич не обмежувався читанням лекцій із медицини в Краківському університеті, а читав також астрономію й навіть неофіційно викладав твори античної та арабської літератури. Між іншим, як свідчать праці Дрогобича, він добре знав твори грецьких, римських, візантійських, арабських та західньо-європейських авторів.

Виникає питання, чому Дрогобич не залишився в славному Болонському університеті, де перед ним розкривалася блискуча кар'єра, у Феррарі, де він користувався великою повагою, або в Істрополітанській академії в Братиславі, де він був віцеканцлером. Треба думати, що Дрогобич вибрав Краківський університет, як найближчу до своєї батьківщини Українську вищу школу. В той час на схід від Кракова не було жодної вищої школи, де міг би працювати вчений такого масштабу, як Георгій Дрогобич.

Дрогобич ніколи не приховував свого українського походження, а навпаки — гордився ним. Своє офіційне прізвище — Дрогобич він узяв собі на честь рідного міста, у списках Болонського університету він був записаний, як Георгій з Русі (так називали тоді Україну), у своїх працях він називав свою батьківщину Русія-Подолія, тобто Україна, зазначав, що Львів та Дрогобич належить до Русі-України. До речі цікаво, що в працях Дрогобича, вперше у друкованому вигляді згадується ці та інші українські міста.

Під час свого життя та праці в Кракові Дрогобич часто виїздив на Україну і зокрема не раз бував у Львові. Помер Дрогобич у 1494 році.

Дрогобич безсумнівно був одним із найвеличніших синів нашої батьківщини, першим видатним українським вченим цієї епохи, але, крім того, він був і видатним європейським ученим медиком свого часу. Не

слід забувати, що тогочасна медицина стояла ще на низькому рівні, кількість учених докторів медицини навіть у Західній Європі була невелика. Присудження титулу доктора медицини надавало право викладати в вищих школах, отже, цей титул дорівнювався званню професора. Кількість оригінальних наукових праць із медицини, написаних європейськими вченими, була порівняльно дуже невелика, навчання медицини провадилось майже на підставі старих медичних творів Гіппократа, Цельса, Галена, Орібазія, Авіценни, Разеса. Нагадаймо, що найславніші наукові трактати появилися значно пізніше ніж твори нашого вченого Дрогобича. Так твори Парацельса з'явилися в 1526-1536 роках, видатний твір про будову людського тіла Везалія у 1543 році, праця Паре про лікування ран у 1543-45 роках, праця Гарвея про закони кровообігу у 1628 році й так далі.

Москалі дуже добре розуміють велич постаті Георгія Дрогобича, тому вони цілком безсоромно пробують присвоїти собі нашого великого вченого називаючи його «Первым русским доктором медицины» і подаючи про нього публікації, як про «вітчизняного російського» вченого. Нашим завданням є не лише в українській, але і в чужих мовах, писати про Дрогобича і писати саме так, як це відповідає дійсності, тобто як про українського доктора медицини, який одночасно був першим доктором медицини і видатним вченим всього слов'янського Сходу, включно з дуже відсталою тоді Московією. Нагадаємо, що перші доктори медицини московської національності з західньо-європейською освітою появилися на Московщині лише в 18 віці, а перше присудження звання доктора медицини і то українцеві, відбулося в московському університеті лише в 1794 році, тобто 300 років після смерті нашого першого доктора медицини.

Треба думати, що Юрій Дрогобич не був єдиним українським ученим медиком в 15-16 століттях. Так, наприклад, в архівах Краківського університету зберігаються списки студентів його, у яких за рік 1473

показано студента з України Фому, в 1478 році згадується другий Фома з України, в 1536 — Андрій, у 1572 — Семен і т. д. Професором Краківського університету в середині 16 століття був Йосип Струсь, який був автором знаменитої дисертації про пульс («*Artis sphygmicae libri*»), попередником великого Гарвея, поетом, перекладачем низки грецьких праць. Треба думати, що українцями були деякі професори першої на українських землях вищої медичної школи — медичної класи так званої Замойської академії (заснована в 1593 році) в Замості, уродженці Львова Симон Бирковський, Іоан Урсин та інші.

Але про цих та інших вчених, спадкоємців славетного Дрогобича на полі української медичної науки, іншим разом.

У РОКИ БОРОТЬБИ

Довготривала та важка боротьба українського народу за своє державне та національне існування, після розпаду першої української держави — Київської Русі-України, не могла не відбитися на розвиткові української культури і науки, зокрема на розвиткові медичної науки та медичної справи в цілому. Правда, навіть в умовах бездержавного чи напівдержавного існування, а зокрема в періоди поновлення української державності під владою українських гетьманів, продовжували розвиватися центри культурного життя, як то Київ, Львів, Чернігів, Острог, Галич, Луцьк та інші.

При монастирях, церквах, а пізніше братствах існували школи, де українська людинність одержувала освіту, розвивалося мистецтво та будівництво. Як ми знаємо з історичних джерел, ще в 15 столітті провадилася переписка книжок не лише церковного, але й світського змісту, в тому числі й медично-біологічного.

У 70 роках 16-го століття, як відомо, в Острозі була заснована славнозвісна Острозька греко-слов'янська школа, учнем якої був Петро Сагайдачний; у 1572 році була заснована школа в Турові; у 1577 — у Володи-

мирі Волинському. У 1568 році засновано першу в Україні Львівську, а в 1615 — Київську братські школи. У 1631 році Петро Могила заснував школу при Києво-Печерському монастирі. У 1632 році обидві ці школи поєдналися в одну — так звану Києво-Могилянську Колегію, яка пізніше була перетворена в Академію. У цих школах викладали відомі українські вчені, як Ісає Козловський, Іов Борецький, Касіян Сакович, Сильвестер Косів, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський та інші.

Слід зазначити, що у цих школах викладалося грецьку та латинську мови, що облегшувало читання книг медичного змісту, які у більшості випадків писалися та друкувалися у той час саме цими мовами. Крім того, вивчення латинської мови давало можливість учням цих шкіл продовжувати свою вищу освіту в західно-європейських університетах, де латинська мова була майже єдиною науковою мовою.

Цікаво, що в Острозькій школі викладав відомий вчений медик Ян Латошинський, який перед тим був професором у Краківському університеті. Сучасники називали його «презацний математик, філософ, астролог і medicus excelentissimus».

У 1574 році вийшла перша друкowana в Україні книга «Апостол», у 1580-1581 рр. в Острозі видано було «Псалтир» та «Біблію». Пізніше друкування різних книжок, зокрема таких, що в них були також відомості медично-біологічного змісту, значно збільшилось. Так, наприклад, з 1591 до 1722 року Львівська друкарня випустила понад 160 тисяч примірників різних видань, друкарня Києво-Печерського монастиря лише у другій половині 17-го сторіччя видала понад сто книжок, значна кількість яких мала від 500 до 1000 сторінок друку, Острозька друкарня лише за час із 1580 до 1612 р. видала 18 книжок.

Цікаво, що продукція книжок в Україні була настільки великою, що займала значну роль в українсь-

кому експорту, зокрема багато книжок закуповувала в Україні Москва. Львівське Братство на кошти від продажу книжок утримувало школу, лікарню й саму друкарню.

Широко були розповсюджені також раніше складені медичні твори, як «Галеново на Іппократа», «Тайная тайних» та «Врата Аристотелеві». У 1534 р. німецький лікар Микола Булів переклав на старослов'янську мову видатний на той час твір «Вертоград здоров'я» („Hortus Sanitatis“), у 1588 році був перекладений з польської мови другої «Вертоград», у 1537 році було перекладено на старослов'янську мову працю німецького вченого Ієроніма Брауншвайгського «Сказання про пропущення вод». У 16-му віці перекладено також з німецької мови енциклопедичну працю «Луцидаріус», в якій було багато матеріалу з біології, зокрема ембріології.

Треба відзначити, що в ті часи на Україні, порівняльно, мало видавалося спеціально медичних творів, але, як і раніш, у творах загального характеру, як наприклад «Ізборніки Святослава» 1073 та 1076 рр., у «Руській правді», «Церковному уставі Володимира Святославича», у «Поученні Володимира Мономаха», а також у різних збірниках минулого часу, як «Проблемата», «Пчела», «Шестоднев», «Амартол», «Ізмарагд», «Маргарит» та інших, вміщалося досить багато матеріалу з біології та медицини.

В середині 17-го століття (1658 р.) український учений Єпіфаній Славинецький переклав з латини славетний трактат з анатомії Андрія Везалія під назвою «Врачевская Анатомія». У XVII віці за допомогою колишніх учнів Києво-Могилянської Академії була перекладена з латинської на старослов'янську мову «Формокопія о составленіі лікарств», у 1670 році був перекладений з латинської мови твір «Альберт Славний — тайнств женских».

Цікаво, що в багатьох цих медичних та напівмедичних творах викладалися дуже передові, як на той

час, думки про завдання, права та обов'язки лікаря Так, наприклад, в українському псалтирі з 12-го сторіччя знаходимо дуже характеристичну сентенцію: «Бали не повинны ли врачеве воскресять», тобто лікарі не відповідальні за наслідки лікування хвороб, яких не можнавилікувати. У творі «Галеново на Іппократа» на запит: «що є лікар», подана відповідь: «Лікар єсть естеству служитель і в недугах подвіжник».

У «Вратах Аристотелевих» подано зразок гарного лікаря, який, на думку автора, мусить мати чисте тіло, бути добре одягнений, але головне це його внутрішній зміст, а саме лікар мусить мати добрий характер, бути співчутливим до хворого, він мусить постійно дбати про своє самовиховання. Засадою лікарського знання мусить бути вивчення теорії медицини, творів попередніх авторів, але одночасно лікар мусить добре знати практичні засоби лікування. У цьому творі також було докладно описано засоби розпізнання хвороб, методи досліду грудей, черева, очей, вуха, шкіри тощо. У «Вертоградах» були докладно описані методи дослідження пульсу, сечі, подавалися поради, як уберегти себе від епідемічних захворювань. У згаданій вище праці «Сказання про пропущення вод» подавалися конкретні фармацевтичні прописи.

Треба зазначити, що в цей самий час рівень медицини у сусідніх з Україною державах був надзвичайно низький і до лікарів ставилися з великим недовірям. Наприклад, на Московщині у 1485 році було «зарізано як вівцю» лікаря німця Онтоня, який не мігвилікувати одного з князів Каракучу. Така ж доля була і другого чужинецького лікаря «жидовіна містра Леона». Навіть значно пізніше, в 17-му столітті, у Москві були випадки прилюдного спалення осіб, що займалися лікуванням. Так, якась «жонка Агафіца», яка призналася під тортурами, що «мужикам килы присаживала й невстанихї дѣлала», на царський наказ була спалена в 1647 році.

У 1677 році віддали на допит, а потім вислали з Москви боярина Артамона Матвеева за те, що він мав

якийсь лічебник. (Тобто підручник для розпізнавання та лікування хвороб, які (лічебники) були тоді досить широко розповсюджені в Україні). Дружина великого князя московського Василя Івановича на ім'я Соломія була безплідною. Щоб допомогти собі в цій біді, вона покликала до себе відому в той час лікарку Стефаниду. Про це довідався великий князь, він наказав свою дружину Соломію постригти «за цей гріх» до монастиря, а лікарку Стефаниду втопити. Отже бачимо, що ментальність провідних московських верств була цілком відмінна від української ментальності, де до лікарів ставилися з повагою, про що свідчить багато літературних пам'яток Київської України-Руси.

Багаторазове руйнування українських міст знищило більшість писаних і друкованих джерел про стан медицини та медичної науки в Україні за часів Литовсько-Руської Держави та Гетьманщини. Все ж, на підставі як українських так і чужинецьких історичних джерел, ми можемо уявити собі в загальних рисах побудову медичної допомоги як у Литовсько-Руській Державі, так і під час Гетьманщини.

Відповідно до потреб суспільства, що вже розподілене було тоді на різні соціальні групи, була диференційована і медична допомога.

Найвищою ступінню цієї допомоги користувалися гетьмани та вища українська шляхта. Наприклад, ми знаємо, що Богдан Хмельницький мав придвірського лікаря хірурга чужинця. Французький дипломат Жан Балюз, що відвідав у 1704 році гетьмана Мазепу, записав, що при його дворі були два лікарі німці, з якими гетьман розмовляв їхньою мовою. Гетьман Данило Апостол мав лікаря доктора Бенедікта Бока, при гетьмані Кирилі Розумовському працював доктор Фелькнер, гетьмана Івана Самойловича лікував лікар окуліст Коміін. Це була, сказати б, придвірська медицина.

Велику роллю, особливо у часи гетьманщини, відіграла військова медицина, що було цілком зрозуміло, бо наші предки постійно проводили боротьбу з зовніш-

німи ворогами. Відомо, що в війську Богдана Хмельницького у кожній сотні були цирульники та коновали, при полках — лікарі. Наприклад, в Зборівському поході брав участь лікар Лука Литвин. В історичних джерелах з цього самого часу зустрічаємо прізвища лікарів Лук'яна Салтицького, Мартина Родомського, Івана Гладкого, Івана Островського, Матвія Таборовського та інші.

Від 1576 року, в містечку Трахтемирів почав працювати шпиталь при монастирі для поранених козаків, т. зв. Зарубський монастир-шпиталь, великий шпиталь існував при Межигірському монастирі. Там лікували ченці, які непогано знали основи медичної науки, бо Межигірський Спасо-Преображенський монастир мав велику книгозбірню, де було багато книжок, між іншим у латинській та грецькій мовах. До речі Богдан Хмельницький передав Межигірському монастиреві містечко Вишгород з окрешніми селами — подарунок за допомогу, яку шпиталь цього монастиря подавав пораненим козакам. Запорізька Січ вносила зі свого військового скарбу спеціальні вклади до різних монастирів в Україні за лікування запорожців. В 1680 році кошовий Іван Сірко передав Межигірському монастиреві Самаро-Миколаївський Січовий монастир, при якому теж був військовий шпиталь. Військові шпиталі були також при Лебединському та Левківському монастирях біля Чигирина та Овруча.

Легко поранених та хворих запорожців, крім того, віддавали на лікування спеціально призначеним для того медикам — січовим цирульникам.

Велику роллю в справі медичної допомоги людности відігравали, як і раніше, шпиталі при монастирях та церквах. Більшість монастирів на Україні мали притулки для хворих, калік та старих непрацездатних людей. У воєнні часи, під час голоду, монастирські лікарні не лише допомагали хворим та пораненим, але також годували людноість. Для монастирських лікарень було складено досить детально опрацьовані статути (устави). На чолі лікарні, звичайно, стояв «старший

над больницею» (або наглядач). Для лікування хворих виділені були спеціальні монахи, які, як на той час, непогано знали засади догляду за хворими, методи лікування ран та найбільш розповсюджених хвороб, добре знали лікарські рослини. Щодня в «наутріє» провадились обходи хворих («мимохожденіє» або «перехождення недужих»). Лікарняні будинки розміщувались, звичайно, посеред монастирського двору, у найпридатніших для того його частинах. Вони були оточені допоміжними будівлями, як лазні, мийні, аптекарські приміщення. Недалеко від лікарень розташовувались аптекарські городи. Хворі розміщувались у лікарняних келіях, при чому інфекційні хворі «зі зогнившими удами» та психічно хворі ізолювались в окремих келіях.

Багаті люди, звичайно, за своє лікування жертвували монастирям досить значні суми грошей, харчових продуктів або відписували свої землі. Бідні люди за лікування відплачувалися особистою працею в манастирі.

Як відомо, з другої половини 15-го століття в Україні почали засновуватись українські православні братства. Так, у 1463 році в історичних джерелах уже згадується про Львівське Братство, пізніше про братство в Луцьку, в 1615 році було організовано Київське Братство. В дальшому ході часу такі братства були засновані в низці міст України. Крім великої загально-культурної праці, братства провадили також значну працю в галузі медичної допомоги людині. Так, наприклад, у 1591 р. Львівське Братство заклало великий шпиталь у Львові, у 1629 році було відкрито шпиталь у Києві. З історичних джерел відомо про існування шпиталів та лікарень у Чернігові, Луцьку, Борисполі, Вишгороді, Переяславі та інших містах України. За даними ревизських книг Лівобережної України у 1732 році в Чернігівському полку було 118 шпиталів, Лубенському — 107, Миргородському — 29, Ніженському — 138, Полтавському — 42, Переяславському — 52. В Острозі великий шпиталь існував з кінця 16-го

століття. Нарешті закладали шпитали також ремісничі цехи. Отже, крім придвірської та військової медицини в ті часи існувала вже медицина **манастирська, братська та цехова**.

На особливу увагу заслуговує медична допомога людиності України з боку цирульницьких цехів. Перші згадки про цехи цирульників ми маємо вже у 15-му столітті. Так, під владою Київського магістрату, серед 16 інших цехів, був також і цех цирульників. У Кам'янець-Подільському цех цирульників іменувався цехом хірургів. Зразковим цехом цирульників був Львівський, заснований в 1512 році, який у офіційних документах також часто іменувався цехом хірургів. Такі цехи були також в усіх інших значних містах України.

Слід зазначити, що цирульників тих часів не слід розглядати, як теперішніх перукарів. Цирульники в ті часи в Україні, як і в інших країнах Європи, були проміжною групою між народними медиками та науково-освіченими дипломованими докторами медицини. Цехи цирульників мали свої статuti, які розрізняли учнів, підмайстрів та майстрів. Навчання продовжувалось до п'яти років. Після закінчення освіти цирульники складали іспити, при чому треба було вміти виготовлювати мазі, пластирі, порошки, пускати кров, лікувати рани, злами та вивихи, робити деякі операції, видаляти зуби. У великих містах були цирульники, що вміли видаляти камені з сечового міхура, робити ампутації кінцівок і навіть оперувати килу. У менших містах та селах були менш освічені цирульники, так звані «партачі».

Нарешті не абияку ролю продовжували відігравати народні медики: знахарі, знахарки, костоправи, зубоволоки, «околісти», знавці бабичої справи. З історичних документів знаємо, що «околісти», наприклад, «знімали туск з очей» (тобто робили операцію катаракти), зубоволоки вміли вже накладати пльомби та скріплювати зуби дротом, акушери користувалися щипцями, відомі були знеболюючі ліки, як, наприклад, опій, красавка, болиголів. Інструменти для операцій пропалию-

вали над вогнем, хворого для операції відповідно підготовлювали (перед операцією строга дієта — «только едина вода», баня, ранком клістір).

Народні медики починають уже користуватися при-
митивною медичною літературою, переписаними чи вже
навіть і друкованими «зелійниками», «травниками»,
«вертоградями».

Цікаво, що в Україні того часу були вже досить ши-
роко розповсюджені заходи суспільної гігієни та про-
філактики заразливих хвороб. Проти розповсюдження
інфекційних хвороб, так званих «морів» або «повітря»,
застосовувалися карантини окремих будинків, вулиць
і навіть цілих сел та міст. Трупні померлих від зараз-
ливих хвороб швидко ховали, гроби заливали дьогтем,
смолою або вапном, одяг та хатні речі, а іноді й цілий
будинок спалювали.

Села будували на «красному» місці, біля джерел
«живої» води, хати будували з розрахунком, аби через
вікна досягало більше соняшнього проміння до житло-
вих приміщень; їх часто білили крейдою, долівки у ха-
тах дуже часто змазували глиною, навіть бідні роди-
ни мали «рукомий».

Простолюддя носило, звичайно, білу полотняну одіж,
чоловіки голили волосся, залишаючи лише чуб. Укра-
їнські жінки дуже часто прали білизну і то в проточ-
ній воді. Наявність блощиць та інших паразитів роз-
глядалась як нетерпима неохайність.

У різних писаних та друкованих творах того часу
дуже багато місця приділялося засадам дієтики.

У відміну від Московщини і навіть деяких західньо-
європейських держав, медична допомога в Україні охо-
плювала в ті часи не лише привілейовані стани людно-
сти, але й досить широкі народні маси.

Про досить високий рівень загальної та медичної
культури в Україні в ті часи є свідчення низки чужин-
ців, що подорожували тоді по Україні. Так Павло
Алепський з Сирії, що докладно описав мандрівку
патріярха Макарія по Україні у середині 17-го віку,

відмітив у своїх записках, що в усіх українських містах та великих селах існують шпиталі та лазні. Німець Ульбріх Вердум, що мандрував по Україні в 1670 році, відмічає високий стан гігієни в Україні, порівнюючи з іншими сусідніми країнами, зокрема він підкреслює зразковий догляд в Україні за дітьми. Про високу особисту гігієну української людности згадує у своїх записках вчений та мандрівник Йоган Коль. Відомий французький інженер Гійом Боплян у 1650 році в своїй праці «Опис України» також відзначає високий стан гігієни серед українських козаків. Відомий німецький лікар Самуель Готліб Гмелін у своїй праці «Подорож по Росії» відзначає в кількох місцях також задовільний стан медичної допомоги в Україні, а зокрема підкреслює, що в Україні з давніх давен, ще задовго до відкриття Дженера, широко провадилось віспощення, що українці користувалися для лікування низки хвороб хемічними ліками, зокрема лікували сифіліс живим сріблом. Таких позитивних відкликів про стан медичної культури в Україні в ті часи можна знайти в чужинецькій літературі дуже багато.

Ми маємо, на жаль, дуже недостатні відомості про стан наукової медицини в Україні в ті часи. Пояснюється це тим, що багато цікавого матеріялу загинуло під час пожеж, велика кількість архівів з України була вивезена до Московщини, нарешті бездержавне існування України не сприяло науковим дослідженням, зокрема вивченню архівних матерілів.

Багато українських учених медиків, мабуть, трактуються як польські, литовські або московські вчені. Вже на початку цієї статті ми згадували, що видатною подією в історії української медицини треба вважати переклад з латинської на старослов'янську мову відомої в той час праці з анатомії Андрія Везалія. Цей переклад був зроблений українським вченим, вихованцем Києво-Могилянської академії Єліфанієм Славинецьким у 1658 році. Цей же самий Славинецький у 60 роках 17-го століття переклав також видатний трактат чеського педагога Яна Коменського («Praecepta morum»), в

якому, крім педагогічних порад, подано досить багато матеріалу з шкільної гігієни.

У 1534 році Стефан Фалімірж (Стефанко Русин), безумовно уродженець Західньої України, видав великий підручник про зела та їх дію. (Falimirz Stefan. „Zielnik. O ziołach i mосу juch“). Краків. Видання Флоріна Унглера, 1534), який мав 870 сторінок і багато ілюстрацій. Багато дослідників цієї праці зазначають, що вона була складена на підставі українських писаних травників.

Уродженцем Львова був також **Еразм Сикст** (Львів'янин), який народився близько 1570 року, а помер біля 1635, навчався в Краківському університеті, де в році 1593 здобув ступінь бакалавра, а в 1596 — ступінь доктора медицини в Італії, потім працював лікарем Львівського шпиталю, був членом Львівського магістрату, а в останні роки свого життя був професором медицини так званої Замойської Академії. Професорами цієї самої Замойської Академії були також уродженці Львова Ян Урсін та Симон Бирковський, про що ми будемо писати іншим разом.

Деяку ролю в розвитку української медицини відіграв також славетний білоруський першодрукар, громадський і культурний діяч, доктор медицини Георгій Скорина. Георгій (Франциск) Скорина, або Скарина, народився близько 1490 року, а помер коло 1540 року. Навчався він у Краківському, а потім Падуанському університеті, де здобув ступінь доктора медицини. Він прославився виданням білоруською мовою Псалтиря, 22 книжок Біблії, пізніше видрукував Апостола, Малу подорожню книжицю й інші друки. В усіх своїх друках він підкреслював, що він є лікар: «у лікарських науках доктор», «у науках та лікарствах вчитель». Крім видання книжок Скорина писав багато на філософські теми, у своїх творах вимагав справжнього пізнання природи людини, підкреслював безмежність розвитку людського розуму. Працював Скорина також як лікар, а один час був садівником королівського ботанічного саду в Празі.

Вище ми вже згадували про видатного вченого професора Краківського університету, а потім Острозької Греко-Слов'янської Школи доктора медицини Яна Лагошинського.

Відомим українським лікарем науковцем був також **Пилип Ляшковський**, уродженець Львова. Рік народження та рік смерті його точно не відомі. Десять років після 1642 року він здобув ступінь доктора медицини в Падуанському університеті, потім працював лікарем у Львові. З його праць відома «Похвала» тогочасному українському діячеві Григорію Кирницькому. З інших українських лікарів, що одержали ступінь доктора медицини, відзначимо Романа Рилєєва, який у 1651 році у Лейдені захистив докторську дисертацію про астму („De asthmate“), Івана Козака, який у 1663 р. у Франкфурті захистив дисертацію на тему «Про корисні та шкідливі солеві розчини у людському організмі», Василя Юрського, який у 1695 році в Бремені захистив дисертацію на тему «Про гулевидну залозу» („De glandula pinealis“). У 1699 році Іван Шоквич захистив дисертацію на тему про медичну дію сірководневого амоніту („De mirabili sulphuria antimoniali fixati efficatia in medicina“).

Треба зазначити, що надання ступеня доктора медицини в західно-європейському університеті в ті часи майже дорівнювало наданню професорського звання. Так чи інакше особи, які одержали ступінь доктора медицини, мали право мати учнів і викладати в університетах.

Отже, у ті давні часи не бракувало також і представників української наукової медицини, й то із вищою університетською медичною освітою.

ПЕРША ВИЩА МЕДИЧНА ШКОЛА В УКРАЇНІ

Цілком зрозуміло, що для нормального розвитку медичної справи, для виховання медичних кадрів, зокрема вчених медиків, надзвичайну роль відіграють вищі медичні школи.

Початки вищої медичної освіти в Європі слід віднести до 9-го сторіччя, коли у Салерно (Італія) було створено першу світську медичну школу. У 12 віці було засновано три університети в Больонії, Оксфорді і Парижі, де медицину, до речі, викладали як частину філософії.

На українських землях в 11 віці княгиня Анна Всеволодовна організувала першу школу для дівчат при монастирі, в якій викладали деякі основи медицини. Зрозуміло, що школу ще не можна рахувати нормальною медичною, але ми відмічаємо цей факт, як першу спробу офіційної медичної освіти на теренах нашої держави.

Першою вищою медичною школою університетського типу на українських землях була медична кляса (пізніше медичний факультет) Замоївської Академії в місті Замості¹⁾.

Замоївська академія була заснована з ініціативи графа Яна Замоївського в 1593 році²⁾.

¹⁾ Замостя було засновано в 1580 році польським канцлером графом Яном Замоївським. Воно було розташоване на стиці важливих торговельних шляхів того часу і було досить значним культурним та господарським центром. За твердженням низки дослідників, Замостя було одним з найстарших українських поселень, у ньому були розташовані православні церкви, братство і навколо нього буйно розвивалося руське життя (К. Харлампович, М. Лиманський та інші). У 1705 році Замостя та околиці були зайняті гетьманом Іваном Мазепою, а потім, довгий час були в складі Російської Імперії. На підставі Берестейського миру 1918 року це місто мало належати Україні. Більшість істориків вважають Замостя та околиці його давніми етнографічними українськими землями.

²⁾ Граф Ян Замоївський (1542-1605) — відомий польський державний і військовий діяч, один час був канцлером та коронним гетьманом Польщі. Сам він був вихованець славетного Падуанського університету.

У 1594 році Академія одержала від Папи Римського Клімента VIII всі права університету, зокрема право надавати вчений ступінь доктора медицини. Фактичне навчання в Академії почалося в 1595 році. У 1669 році польський король Михайло Корибут надав Академії привілеї університету і наказав: «Рахувати її єдиним університетом для всієї Русі», при чому заборонив створювати інші вищі школи в тих околицях, а професорам надав шляхетські звання.

Відкриваючи Академію, граф Замойський між іншим висловив досить передові думки про завдання цього вищого учбового закладу. Так він говорив: «У житті немає нічого більш корисного та бажаного, ніж наука та доброчесність»... «я думаю, що освічені діти цінніші, ніж будь-які скарби»... «я відчиняю цю академію, як джерело цього благословенства (тобто науки) і маю надію, що ваші діти будуть одержувати тут науку та мудрість».

В Академії студенти навчалися, крім різних наук, також нормам поведінки, мистецтву, тримати себе пристійно в вищих класах суспільства, красно промовляти. Про рівень навчання в цій Академії були досить позитивні відклики сучасників. За даними низки дослідників, у Замойській Академії вчилися не лише поляки, українці, а й москалі, литовці, прусаки та представники інших народів; відповідно до цього, учні були поділені на групи: польську, литовську, руську, прусько-ливонську та інших чужинців.

У 1610 р. було складено статут Академії, який потім декілька разів доповнювали. Статут цей докладно висвітлював права та обов'язки ректора, деканів та студентів Академії, правила прийому до Академії, у ньому було вміщено текст присяги для службовців та студентів Академії, форму диплома та інше. На чолі Академії стояв ректор, якого вибирали професори та представники від студентів старших класів по одному від кожної національної групи. При ректорі працювала Рада, яка складалася з двох професорів старших класів, двох професорів молодших класів і одного студента.

Всі розпорядження ректора набували сили лише за згодою Ради. Декани керували навчальною та науковими частинами, зокрема провадили вступні іспити. Спочатку Академія поділялася на кляси. У медичному клясі викладали натуральну історію, фізику та практичну медицину, пізніше, у 1648 році, кляси були перейменовані на факультети, у 1749 році кожний факультет одержав свого окремого декана. Разом Академія проіснувала 190 років (з 1593 до 1784 рр.).

Після першого розділу Польщі, у 1772 р., Замостя відійшло до Австрії і в 1784 році, за розпорядженням австрійського уряду, Академія була ліквідована.

Кількість студентів в Академії значно коливалася рік від року. Так, у 1596 році в Академії навчалося 50 осіб, у 1608 — 118. Українці, зокрема кияни та львів'яни, з охотою їхали навчатися в цій Академії, бо, як ми зазначали, там була досить міцна українська група, Академія була розташована на українських землях, платня за навчання була порівняно невелика. Так, багатші студенти мусіли платити 10 грошей, менш заможні — 6 грошей, а бідні вчилися безкоштовно і до того одержували безкоштовне мешкання та їжу в бурсі при Академії.

Між іншим, учнями Замойської Академії були такі знамениті діячі, як Касіян Сакович, пізніше ректор Київської Братської Школи та автор славетного твору «Вірш на жалосний погреб козацького гетьмана Петра Сагайдачного», Ісаєя Козловський, пізніше ректор Києво-Могилянської Колегії та головний автор «Православного ісповідання віри», Силвестер Косов, відомий церковний діяч, учитель у Львівській Братській Школі, потім префект Києво-Могилянської Академії, могилівський єпископ і нарешті київський митрополит та інші.

Для даної праці нас найбільше цікавить стан медичного факультету та його організація. Організаторами та першими викладачами медичного факультету були доктори медицини **Ян Урсін** та **Симон Бирковський**, обидва народжені у Львові.

Ян Урсін вчився спочатку в Кракові, де одержав першу вчену ступінь у 1587 році, потім він навчався в Падуанському університеті, де одержав ступінь доктора медицини. Під час праці в Замойській Академії він написав науковий трактат про кістки людського тіла. («De ossibus humani corporis tractatus»).

Симон Бирковський вчився на Львівській Школі, потім у Кракові, де одержав ступінь доктора медицини. На медичному факультеті Замойської Академії він викладав анатомію, крім того, працював у галузі вивчення сифілісу та коментував твори відомого медика Галена. Помер він 12. 1. 1626 р.

Іншими видатними професорами Замойської Академії були: **Еразм Сикст, Ш. Пехович, Г. Сольський, В. Алембек, Х. Запальський, Г. Колаковський, Я. Леоніцен, Б. Монегіна, Т. Ормінський, І. Аведик, С. Шиманович, С. Ательштайн, Я. Недзвецький, Т. Кивицький та інші.**

Я. Урсін, С. Бирковський Г. Колаковський, Ш. Пехович, Г. Сольський, В. Алембек були не лише викладачами медичного факультету, але у різні роки також ректорами Академії й зробили для неї немало доброго, зокрема Пехович докладно доробив статут Академії. Він також активно займався медичною практикою і користувався великою популярністю серед населення Замостя. Г. Сольський також багато зробив для Академії, зокрема він пожертвував на обладнання медичного факультету 17 тисяч злотих власних грошей. Г. Сольський теж займався практичною медичною працею і був особистим лікарем родини графа Замойського. Дуже видатним професором медичного факультету був Х. Запальський, доктор філософії та медицини якого називали «світочем великої землі руської». Ян Недзвецький був автором підручника з анатомії, відомим анатомом був С. Ательштайн.

Більшість зазначених професорів були вихованцями славетного в той час Падуанського університету і праця медичного факультету Замойської Академії була в

основному побудована за зразком цього університету. Зокрема на медичному факультеті викладалися натуральна історія, фізика, анатомія, хірургія, практична медицина³). При Академії був шпиталь на 40 ліжок⁴).

Як і інші медичні факультети того часу, зокрема значно старіший медичний факультет Краківського університету, медфакультет Замойської Академії не мав багато студентів, але в деякі роки кількість їх досягала 40-45 осіб, що, як на той час, було немало. Так наприклад у 1786-1787 рр. на медфакультеті Краківського Університету записано лише 31 студентів.

Медичний факультет Замойської Академії, звичайно, не можна рахувати українською вищою медичною школою у повному розумінні цього слова.

За «державною приналежністю» це була польська школа, бо була організована польським державним діячем, перебувала у складі Польської Держави, територіально ця школа була розміщена на українських землях, за складом професорів та студентів — це була мішана, переважно польсько-українська школа, викладовою мовою на медичному факультеті Замойської Академії була, як і в інших європейських університетах того часу, латинська. Як ми вже зазначили, поль-

³) Слід зазначити, що у ті часи багато медичних факультетів мали лише декілька катедр. Так, наприклад, медичний факультет одного з найстарших — Краківського Університету мав у 14 віці лише дві катедри (Л. Тоховіч).

⁴) Це було не так мало. Так, наприклад, у Краківському університеті в 1780 р. було лише 16 ліжок, у шпиталі при славетному Лейденському Університеті 12. Цікаво, що на цей шпиталь заможний міщанин Ян Грех пожертвував город та будинок для бідних: віри грецької та руської, а Ян Замойський дозволив збирати по містах та селах пожертви на цей шпиталь, на: „Zbudowanie i założenie szpitala dla ulaglich groeckieie i russkieie religien“.

ський король Михайло Корибут називав Замойську Академію «єдиним університетом для всієї Русі», вважаючи, мабуть, що Краківський Університет є університетом для Польщі. Так чи інакше, ця школа відіграла певну роль в підготовці лікарів української національності, педагогічну та наукову працю в ній провадили також українські професори. Тепер дуже важко, встановити, хто саме з цих професорів був української чи польської національності, але той факт, що наприклад, Х. Запальського прозивали «світочем великої землі руської», а не польської, а про інших професорів писали, що вони своєю ученістю перевищують інших руських, а не польських вчених, — показує, що певна частина професури була не лише за походженням, але й за внутрішніми переконаннями — українськими вченими.

Після ліквідації Замойської Академії, вже за часів австрійського панування на західних українських землях, у 1773 році, за розпорядженням австрійського уряду, у Львові було створено наступну медичну школу, так зване Колегіум Медікум, але про цю школу, як і про інші перші медичні школи на українських землях, будемо згадувати в наступних розділах наших нарисів.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ ТА ЇЇ РОЛЯ У ПІДГОТОВЦІ ВЧЕНИХ МЕДИКІВ УКРАЇНИ

Велику роль у підготовці медичних кадрів України в 17 та 18 століттях відіграла Києво-Могилянська Академія, яка, як ми вже згадували, була заснована в 1632 році, як Києво-Братська Колегія, а у 1701 році одержала офіційну назву та права академії.

Спочатку в Києво-Могилянській Академії було шість клас з однорічним терміном навчання, а саме: фара або інфіма, апологія, граматика, синтаксис, поетика, реторика і одна з дворічним й трирічним терміном (філософія). З 1694 року організовано богословську класу з 4-річним терміном навчання. У 1802 році було засно-

вано спеціальну медичну класу, якою керував відомий український вчений медик Опанас Масловський.

Опанас Масловський народився у 1753 році в селі Церковище теперішнього Козелецького району Чернігівської області. Попередню освіту він одержав у Києво-Могилянській Академії, з 1770 до 1774 року вчився в Медично-Хірургічній школі при Московському генеральному шпиталі, у 1772 році одержав звання підлікаря, брав активну участь у боротьбі з чумою у Москві, а потім на Придніпров'ї. Свою самостійну працю він почав у Петровській залозі, де у 1774 році одержав звання лікаря, з 1781 року до 1785 року він працював військовим лікарем, зокрема у 4-му Київському батальйоні. У 1785 році Медична Колегія надала йому звання штаб-лікаря. Наприкінці ж цього року він був призначений губерніяльним лікарем у Києві.

У 1787 році Масловський працював головним лікарем шпиталю для хворих на віспу, був організатором першої психоневрологічної лікарні в Україні, а саме Кирилівської, у Києві. У 1797 р. він призначений був акушером, а у 1801 році — інспектором Київської лікарської управи і на цій посаді він залишився до своєї смерті. Помер О. Масловський 25 вересня 1804 року (ст. ст.) у Києві.

Масловський був видатним українським ученим медиком. Ще у 1777 році він вивчав цингу й спрацював дуже вдалу систему харчування вояків, у 1787 році — переклав з французької мови підручник хірургії, вивчав чуму, написав докторську дисертацію, яка була присвячена вивченню дуже актуальної тоді проблеми затруєння споришем (ріжками).

У дальшому перебігу своєї діяльності він багато працював над питаннями акушерства, зокрема написав низку праць про перебіг нормальних та патологічних пологів, переклав підручник Пленка «О глазныхъ болѣзняхъ», склав медичносанітарний опис Орловської губернії, написав низку праць з інфекційних хвороб, ботаніки, опрацював плян викладання медичних наук у духовних семінаріях, нарешті він написав один з пер-

ших популярних підручників з медицини для широкого користування: «Наставленіє какъ пользоваться домашними лѣкарствами больныхъ*»).

Низка праць О. Масловського загинула.

У 1792 році Масловському було надано науковий ступінь доктора медицини. У 1802 році він був обраний почесним членом Медичної Колегії, тобто найвищого адміністративного центру, що керував усіми медичними справами колишньої Росії. До речі, він був першим почесним членом цієї колегії з числа провінційних лікарів. З 1802 року Масловський викладав ме-

*) За нашими відомостями, О. Масловський був автором наступних праць, які й дотепер зберігаються в архівах СССР:

1. «Систематичний опис рослин». 1798 р. (латинською мовою).

2. «Наставленіє, какъ пользоваться домашними самыми дешевыми лѣкарствами больныхъ, страдающихъ ломотою въ рукахъ или въ ногахъ съ опухолью или безъ опухоли, съ затверденіємъ суставовъ или безъ затверденія, съ болью и съ опухолью десенъ или безъ оной». 1808 рік.

3. «О чрезмерномъ спазмѣ въ маткѣ во время родовъ, яко о причинѣ медлительныхъ, трудныхъ и ненатуральныхъ родовъ». 1797 рік.

4. «Про випадіння матки після пологів». 1798 рік (німецькою мовою).

5. «О глазныхъ болѣзняхъ». 1784 рік.

6. «Журналъ при обзорѣніи уѣздныхъ городовъ и селеній». 1798 рік.

7. «О гнилой горячкѣ въ Радомылѣ». 1802 рік.

8. «Планъ, которому слѣдовать должно въ преподаваніи лекцій». 1802 рік.

9. «О рожкахъ». 1792 рік.

10. О эпидемическихъ болѣзняхъ. 1800.

11. О лѣченіи эпилепсіи. 1798.

12. О падежѣ скота. 1798.

дицину у Медичній клясі Києво-Могилянської Академії, отже він був одним з перших професорів медицини у вищій школі в Україні.

В Академії викладали стороукраїнську, польську, латинську, грецьку, старожидавську, німецьку, французьку мови, історію, географію, математику, астрономію, реторику, діалектику, філософію, логіку, фізику, метафізику, етику, психологію. В останній період існування Академії приділялося багато уваги вивченню природознавства.

Києво-Могилянська Академія, як бачимо, не була медичною, а загальноосвітньою високою школою, але завдяки високому науковому рівню її, дуже широкій програмі, зокрема добре поставленому викладанню латинської та грецької мов, фізики, психології та природознавства, вона давала дуже добру підготовку для дальшого студіювання медицини на спеціальних медичних факультетах Західної Європи. Як будемо бачити з дальшого викладу, учні Києво-Могилянської Академії після закінчення її не лише без труду студіювали медицину в кращих університетах Західної Європи того часу, але позитивно відрізнялися своєю підготовкою від студентів інших національностей. Були випадки, коли учні Києво-Могилянської Академії проходили курс медицини у західно-європейських університетах замість п'яти-шести років за два-три роки.

Викладачами Академії були видатні українські вчені, як Петро Могила, Іов Борецький, Теофан Прокопович, Симон Тодорський, Степан Яворський, Єпіфаній Славинецький, Георгій Кониський, Арсеній Сатановський, Сильвестер Ляскоронський, Георгій Щербачський, Інокентій Гізель, Давид Нищинський, Іриней Фальковський, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович та інші.

З професорів Академії, крім вище згаданого Масловського, для медиків не абиякий інтерес уявляє **Єпіфаній Славинецький**. Точний рік народження Славинецького невідомий, походив він з Київщини, вчився в Ки-

ївській Братській школі, потім за кордоном, після прийняття чернецтва викладав в Києво-Могилянській Колегії. В 1649 році виїхав для освітньої праці до Москви, там заснував першу Греко-латино-слов'янську школу і був її ректором.

Славинецький був видатним письменником, педагогом, філологом, але найбільше значення його, як перекладача низки книг та складача «Лексикону греко-славено-латинського» і «Філологического лексикону».

Для медицини він зробив дуже велику прислугу, переклавши у 1658 році староукраїнською мовою один з найвидатніших творів того часу, а саме працю Андрія Везалія (1514-1564) «De humani corporis fabrica libri septem», під назвою «Врачевская анатомія». Крім того, для історії медицини цікаво також відмітити переклад Славинецьким твору Я. А. Коменського «Правила поведінки, зібрані для юнацтва». У цьому творі, крім цінних педагогічних порад, є розділи присвячені фізіології та гігієні дітей. Помер Єпіфаній Славинецький 20 листопада 1675 року.

З інших професорів згадаємо ще **Інокентія Гізеля**.

Він народився близько 1600 року, закінчив у 1642 році Києво-Могилянську Колегію, після того вчився за кордоном, був професором і ректором Києво-Могилянської Колегії, архимандритом Києво-Печерської Лаври, видатним громадським, церковним та освітнім діячем.

Сучасники вважали його одним з найосвіченіших діячів в Україні, Лазар Баранович називав його «Аристотелем України». Для історії медицини цікаво, що він викладав у Києво-Могилянській Академії психологію, був, мабуть, автором першого українського підручника з історії «Синописа» (1674), редактором «Патерика» (1661) і автором «Твір про всю філософію» (*Opus totius philosophiae*) (1645-1647 р.). Треба не забувати, що в той час філософія та медицина були досить наближені між собою і медицину в низці університетів того часу викладали, як розділ філософії.

Очоловав Академію ректор і префект, що безпосередньо підлягали Київському митрополитові. Ректорами Колегії, а потім Академії, були Ісає Козловський, згадані вище Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаннікій Галятовський, як також Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський, Ігнатій Оксенович-Старушич, Йосип Кононович-Горбацький.

Для утримання Колегії митрополит віддав Братському монастиреві декілька маєтків. Для бідних учнів при Академії була організована бурса, у якій жило подекілька сот студентів, так, напр., у 1811 році у бурсі нараховувалось 533 особи. При бурсі існувала лікарня, яку обслуговували монахи. На початку 19 століття цієї лікарнею керував дипломований лікар.

При Академії існувала одна з найбільших книгозбірень України, яку збирали вчені і меценати на протязі більше 150 років. У цій бібліотеці було досить багато книжок біологічного, медичного та мішаного змісту. У 1780 році, під час пожежі, загинули майже всі фонди бібліотеки. Після цієї жахливої події українська еліта почала збирати до бібліотеки Академії книжки та рукописи з різних міст та монастирів України. На жаль, у 1811 році знову виникає пожежа, яка знищує майже всі фонди бібліотеки.

Кількість учнів в Академії у деякі роки переходила за тисячу, так наприклад, у 1742 році в ній вчилося 1234 особи.

Києво-Могилянська Академія була осередком освіти та науки не лише для України, але і для всього Сходу Європи та арабського світу. У ній навчались студенти з Московщини, Вілоруси, Болгарії, Сербії, Чорногори, Волощини, Молдавії, навіть з Греції та арабських країн*). Вона мала зв'язки з низкою країн Західної Європи, з низкою університетів, про що писати ми будемо ще далі.

*) Наприклад, у 1736-1737 рр. в Академії налічували 228 місцевих студентів і 127 зі закордону. (Історія української літератури. Том I, стор. 348).

До Академії приймали юнаків з усіх суспільних станів, там вчилися діти української шляхти, духовенства, козаків та міщан.

Учнями Академії були наші гетьмани Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, видатні політичні і наукові діячі, як князь Олександр Безбородько, Яків Маркович, Андрій Милорадович, Микола Ханенко, Григорій Полетика, Григорій Сковорода, Опанас Лобисевич, Микола Бантиш-Каменський та інші. Цікаво, що учнем нашої Академії був перший і найвидатніший московський вчений Михайло Ломоносов, вже не кажучи про десятки московських вчених, які одержали освіту в Києво-Могилянській Академії. Учні Києво-Могилянської Академії створили першу в Московщині вищу школу: Слов'яно-греко-латинську Академію в Москві, ректорами та викладачами цієї академії, як також майже всіх духовних семінарій Росії в 17 та частково в 18 століттях були також учні нашої Академії.

Вихованці та професори Києво-Могилянської Академії були найближчими співробітниками московських царів, а потім імператора Петра Першого, саме вони, укупі з німцями, голляндцями та іншими чужинцями, запроваджували в Московщині, а потім у Російській імперії культуру та науку, включаючи медичну освіту, медичну культуру та медичну науку, про що ми будемо писати ще далі окремо.

Для історії української медицини важливо відмітити надзвичайно велику роллю, яку відіграла Києво-Могилянська Академія у справі підготовки вчених українських медиків та українських докторів медицини.

За нашими, далеко не повними підрахунками, колишніми учнями Києво-Могилянської Академії були біля 740 українських лікарів. Зокрема Києво-Могилянську Академію закінчили такі видатні українські вчені медики, майбутні професори, або керівники медичної адміністрації, як: Нестор Амбодик-Максимович, Степан Андрієвський, Данило Велланський-Кавунник,

Йосип Геліта-Каменський, Денис Волчанецький, Михайло Гамалія, Митрофан Єллінський, Василь Жуковський, Остап Звіряка, Андрій Італінський, Матвій Крутень, Сава Леонтович, Опанас Масловський, Сила Митрофанов, Петро Погорецький, Денис Понирка, Кузьма Рожалін, Ілля Руцький, Данило Самойлович, Яків Саполович, Петро Симонтовський, Іван Сміловський, Михайло Стефанович-Донцов, Мартин Тереховський, Йосип Тимковський, Фома Тихорський, Іван Тишевський, Михайло Трохимовський, Степан Фіялковський, Олександр, Йосип та Павло Шумлянські, Кас'ян Ягельський та десятки інших.

Після закінчення Академії ці, вище згадані, і сотки інших молодих українців йшли для дальшого навчання майже до всіх найвидатніших у той час університетів Західньої Європи. Так, ми зустрічасмо прізвища українців учнів Києво-Могилянської Академії в списках студентів та докторантів медичних факультетів університетів Лондону, Парижу, Лейдену, Галлс, Страсбургу, Кілю, Кенігсбергу, Гетінгену, Ерлянгену, Павії, Падуї, Сні, Ляйпцігу, Едінбургу, Кракова та інших. Бідніші або менш здібні учні Києво-Могилянської Академії йшли до так званих госпітальних шкіл, пізніше медико-хірургічних шкіл Московщини, а ще пізніше до медико-хірургічних академій в Москві та Петербурзі.

Ці школи, які готували лікарів для всієї Російської імперії, довгий час поповнювалися майже виключно учнями Києво-Могилянської Академії. Так, у доповіді Комісії для складання нового законоукладення в 1768 році відзначено, що з 1754 до 1768 року з Києво-Могилянської Академії вступило до зазначених вище шкіл понад 300 осіб. З 1788 до 1797 року досить багато учнів Києво-Могилянської Академії вчилися у першій на теренах Великої України вищій медичній школі — Єлисаветградському Медично-хірургічному училищі.

Колишні учні Києво-Могилянської Академії, які закінчили Західньо-Європейські університети, або одер-

жали медичну освіту в медико-хірургічних училищах чи у медико-хірургічних академіях Москви та Петербургу, займали найвищі посади в медичній адміністрації Російської імперії. Так, напр., членами Медичної Колегії, тобто найвищого адміністративного керівного органу Росії були: Нестор Амбодик-Максимович, Степан Андрієвський, Андрій Закревський, Опанас Масловський, Іван Орлай, Данило Самойлович, Яків Саполович, Іван Сміловський, Мартин Тереховський, Фома Тихорський, Олександр Шумлянський, Павло Шумлянський, Григорій Соболевський, при чому Андрій Закревський був головою Медичної Колегії, Амбодик, Масловський, Самойлович, Тереховський, Олександр та Павло Шумлянські, Соболевський — почесними членами цієї колегії, Сміловський та Орлай — помічниками ученого секретаря.

Колишні учні Академії були організаторами та професорами основних кафедр Петербурзької та Московської медико-хірургічних академій, творцями перших оригінальних медичних підручників у Росії, займали керівні посади головних лікарів у Москві та Петербурзі, інспекторів губернiальних управ низки губерній України та Росії, були видатними військовими лікарями, про що ми будемо писати в окремому нарисі.

Через брак у тодішній Росії високоосвічених осіб українські вчені медики колишні учні Києво-Могилянської Академії мусли іноді виступати навіть у ролі повноважених послів російського уряду, як наприклад, Андрій Італінський.

Андрій Італінський народився у 1743 році в шляхетській родині. Спочатку він вчився у Києво-Могилянській Академії. В 1761 р. вступив до медичної школи при Московському сухопутньому шпиталі, далі вчився в школі при Петербурзькому Сухопутньому шпиталі, у 1767 році одержав звання лікаря і працював полковим лікарем у різних військових частинах. З 1771 до 1774 рр. вчився в Лейденському університеті, де захистив дисертацію на тему «Чи можуть зупинки кровообігу виникати раптово, у наслідок лише слабости воротної вени» і одержав там ступінь доктора медицини.

Після закінчення освіти в Лейденському університеті він деякий час працював лікарем на батьківщині, але через поганий стан здоров'я переселився до Італії. Італінський був високоосвіченою людиною, крім медицини він цікавився археологією та мовознавством, вільно володів низкою мов. За характеристикою Данила Самойловича, був дуже видатним лікарем свого часу. В 1781 році він покинув медичну працю та був повноваженим послом Росії в декількох державах. За свої наукові праці Італінський був обраний членом Російської Академії Наук та почесним членом Римської Академії Наук. Помер він 27. червня 1827 року.

Ми зупинилися так докладно на стані Києво-Могилянської Академії та її ролі в підготовуванні медичних кадрів України тому, що, на наш погляд, в існуючій історичній та медичній літературі роля Києво-Могилянської Академії, як вогнища освіти не лише для фахівців гуманітарної галузі, але й для медиків, — висвітлена дуже недостатньо.

ЛЬВІВСЬКІ МЕДИЧНІ ШКОЛИ 18. СТОЛІТТЯ

У 1772 році було здійснено перший поділ Польщі між Росією, Прусією та Австрією. Західня Україна ввійшла після цього поділу до складу Австрійської імперії, до нової провінції під назвою Королівство Галиції та Льодомерії, з центром у Львові. Першим цісарським намісником цього королівства було призначено графа Пергена.

Приєднання Галичини до Австрії внесло позитивні зміни у медично-санітарну організацію цієї країни. Медично-санітарна служба в Австрії була, порівняльно з Польщею, організована більш досконало, бо ще в 1750 році в Австрії були видані перші правила, які регламентували медико-санітарну службу, а в 1770 році було видано головний санітарний статут, у якому було досить докладно регламентовано організацію медичної служби, права та обов'язки лікарів, хірургів, цирульників, акушерів і аптекарів, а також накреслені заходи до боротьби з епідеміями.

У кожному коронному краю були створені, під проводом намісника краю, санітарні комісії чи ради з кількох ц. к. дорадників та лікаря. Ці комісії підлягали Головній Цісарській Санітарній Депутації та Медичному Відділові у Відні; останній очолював видатний голландський учений-медик Гергард Ван Светен (Gerhard Van Swieten), а пізніше Антон Штерк (Anton Stoerck).

На підставі цього головного санітарного статуту граф Перген вже у жовтні 1772 року призначив на міського і крайового фізика доктора Франца фон Люца (Franz von Luz), італійця за національністю, але центральний уряд Люца на цій посаді не затвердив і надіслав до Львова двох лікарів, що володіли слов'янськими мовами, а саме: Андрія Крупинського та італійця Спавенті, що мали б бути крайовими лікарями на трьох хірургів німців Йоганна Вальця, Франца Огессера та Антона Кремлера. Ці лікарі мали б організувати медично-санітарну справу у новому намісництві, відкрити у Львові медичну школу, перевірити знання всіх лікарів, цирульників, аптекарів та акушерок, що працювали на той час у Галичині, й керувати надалі медичною справою у Галичині.

У березні 1773 року намісник Галичини граф Перген видав так званий санітарний патент, тобто, указ про керування медичною справою у намісництві, затвердив Крупинського і Спавенті крайовими лікарями і доручив їм створити Медичну Колегію, яка мала б перевірити всі лікарні, аптеки, а також усіх осіб, які подавали медичну допомогу й організувати навчання медицини. В червні 1773 року Відень видав наказ організувати при намісництві Крайову Санітарну Комісію у складі радника намісництва, докторів Крупинського та Спавенті, старшого штабного лікаря окупаційних військ та хірурга. Указом від 14 вересня 1776 року було передбачено заснувати у королівстві Галичини та Льодомерії 6 посад старших окружних фізиків і 19 посад повітових фізиків.

Від самого початку організації медичної служби в Галичині провідне місце зайняв Андрій Крупинський,

який практично став так званим протомедиком намісництва, тобто керівником здравоохранення в краю. На його портретах того часу ми можемо бачити цей титул, і підписувався він також *Provincialis medicus primus*, тобто перший медик провінції.

Оскільки Андрій Крупинський був одним із видатніших медиків Західної України того часу, відіграв важливу роль в організації медичної справи в Галичині, а зокрема був творцем та провідним викладачем першої медичної школи у Львові, — дозволяємо собі трохи докладніше зупинитися на його життєписі та діяльності.

Андрій (Євдржей, Авджей) Крупинський народився 11 листопада 1744 року в селі Біланах (Галичина) у шляхетській родині. Медичну освіту він одержав у Віденському Університеті, який у 1772 році надав йому ступінь доктора медицини. Завдяки своєму походженню з Галичини та прихильності до нього одного з найвидатніших медиків Австрії — професора Антона Штерка, що був двірським лікарем та керівником Медичного Відділу центрального уряду у Відні, — він, як ми вже згадували, був надісланий керівним лікарем до королівства Галіції та Льодомерії. Молодий лікар з ентузіазмом узявся до організації охорони здоров'я в Галичині.

Вже в травні 1773 року він складає докладний меморіал з низкою пропозицій про організацію охорони здоров'я у новому намісництві, зокрема про створення там медичної школи, про що ми будемо писати нижче. Крім того, він складає докладний звіт про стан охорони здоров'я в Галичині й пересилає його через намісника Пергена до Відня.

В цьому звіті він у досить чорних фарбах описує медично-санітарний стан Галичини у той час.

У Львові та на провінції дуже часто виникали епідемії черевного та висипного тифів, дизентерії, віспи, холери і навіть чуми; широко розповсюджені були малярія, сифіліс та туберкульоза. Саме перед приєднанням Галичини до Австрії в 1770-71 рр. у краю вибухла епідемія чуми, від якої померло біля 200 тисяч осіб.

Санітарний стан провінції був жахливий, навіть у Львові багато будинків стояли порожні, вулиці були швалені сміттям та брудом, жодних виходків у місті не було, бруд, людські екскременти виливалося просто на вулиці, по вулиці тинялися голодні, бездомні пси, які розносили заразу, зокрема сказ, багато не вимощених вулиць ще погіршували санітарний стан міста.

Лікування провадили різні знахарі, в найкращому разі цирульники, мандрівні монахи та різні пройди-світи. Правда, як це видно зі звіту, у самому Львові лікарська допомога була організована, як на той час, непогано.

Приблизно на 20 тисяч людности було 6 лікарів, з них 2 французи, два поляки, чех та італієць. З них лише два французи мали лікарські дипломи. Крім того, у Львові ще з давніх часів існував цех цирульників, який складався з майстрів (*patron* або *magister*) челядників (*socii*) та учнів (*tyrones*). Загальна кількість цирульників-майстрів у Львові досягала 22 осіб.

На провінції приблизно на 2 мільйони людности було лише 7 лікарів, а саме: в Ярославі, Сокалі, Ряшеві, Замості, Бродах та Краківці. Це були переважно жиди та поляки. З них мали лікарські дипломи тільки два лікарі жиди, один поляк і один німець.

Аптек у Львові було 7, з них дві монастирські і п'ять загальних. Одна аптека належала українцеві — Іванові Яхимовичеві. Цікаво, що аптеки крім ліків продавали свічки, мило, тютюн, різне коріння, олійки, сма-ровидло до чобіт тощо. Поза Львовом було 11 аптек: у Станиславові, Перемишлі, Ярославі, Коросні, Сокалі, Бродах, Городенці, Білій, Заліщиках, Самборі, Замості. До речі, в Сокалі аптека належала українцеві — Іванові Ходоровичеві, а в інших містах аптеками керували єзуїти або жиди. Крім згаданих аптек, були ще аптеки внутрішнього вжитку при монастирях, шляхетських дворах. Нарешті, невеличкі аптеки мав кожний лікар, цирульник, знахар.

У Галичині було на той час дуже багато маленьких шпиталів, розкинутих по всіх повітах. Так, наприк-

лад, Шумовський повідомляє, що на час поділу Польщі у Галичині було 314 шпиталів з 1815 ліжками в них. Утримували ці шпитали монастирі, парафії, братства. Звичайно, це були дуже примітивні установи, невеличкі дімки під солом'яними дахами, звичайно, поділені на дві половини; для чоловіків та жінок. У Львові було декілька шпиталів. Найстарший з них був шпиталь Святого Духа, створений десь у 15 столітті. Найкращим і найбільшим був шпиталь св. Лазаря. У 1771 році він мав досить значний маєток — біля 32 тисяч польських злотих. Керував ним крайовий хірург. Крім цих шпиталів, були ще шпитали св. Станіслава, св. Мартина, Сестер Милосердя, Боніфратрів. Був також і український шпиталь при монастирі Василияни, присвячений св. Онуфрієві, організований ще у 16. столітті. Досить пристойні були монастирські та міські шпитали в Ярославі, Перемишлі.

Для нашої теми найцікавішою є діяльність А. Крупинського у справі організації в Галичині медичної освіти.

У згаданому вище меморіалі з 3. травня 1773 року Крупинський поставив питання про негайне створення у Львові медичної школи, що повинна була б готувати лікарів, хірургів, цирульників, аптекарів і акушерок для всього намісництва. Власне кажучи, Крупинський прагнув до створення нормального медичного факультету при львівському університеті. Так, Львівську медичну школу він пропонував організувати за зразком Віденської, призначити для неї постійних професорів із відповідною платнею і привілеями, заснувати при школі ботанічний город, хемічну лабораторію, прозекторську і навіть шпиталь для клінічного спостереження та лікування хворих. Коли ми врахуємо, що на той час ніде не було клінічного навчання медицини, крім Відня, Лейдену та ще декількох університетів, — це був досить революційний проект.

Не менш революційною була пропозиція Крупинського провадити навчання у цій медичній школі поль-

ською мовою, як мовою, що зрозуміла для широких мас людности. Тоді майже всюди офіційною викладавкою мовою на медичних факультетах була лагінська. Дуже цікавою і передовою була також пропозиція Крупинського організувати у Львові спеціальний вишкіл акушерок з місцевих баб-повитух, для чого він просив центральний уряд виділити грошовий фонд і прислати з Відня висококваліфікованих акушерок.

Намісник граф Перген поставився до цього проекту Крупинського дуже прихильно, бо розумів, що без підготування медичних кадрів неможливо створити нормальну медичну службу в намісництві. На жаль, у Відні до проекту Крупинського поставились не дуже прихильно, зокрема до його проекту створення медичної школи з польською викладавкою мовою. Все ж медична школа у Львові була створена. Правда вона не була такою, як проектував Крупинський, тобто вищою медичною школою в повному розумінні цього слова. Ця школа не мала права надавати дипломів лікарів, термін навчання був порівняльно короткий, а саме: лише три роки. Все ж ця школа відіграла певну роль в підготовці медичних кадрів для Західньої України.

З спеціальних дисциплін у школі викладали анатомію, фізіологію, загальну патологію, загальну та спеціальну хірургію, так звану матерію медику, хемію, ботаніку, рецептуру, клінічну медицину, спеціальну терапію, клінічну хірургію, десмургію, теоретичне та практичне акушерство. Викладання провадилося латинською, німецькою та польською мовами. Андрій Крупинський викладав науку про людське тіло, загальну патологію та фізіологію. Спочатку в школі навчалось біля 70 осіб. У наступні роки кількість учнів досягала 100 осіб. Більшість учнів навчались хірургії. Ця школа проіснувала 100 років: з 1773 до 1874 року. За час свого існування вона випустила біля 200 лікарів, акушерів та аптекарів.

Андрій Крупинський, крім адміністративної, організаційної та педагогічної праці займався також науковою роботою. Зокрема в 1774 році він написав трактат

про гострі гарячки «Tractatus de febribus», вивчав цілющі властивості українського курорту Шкло, окрему працю присвятив вивченню Козинської мінеральної води (1784 р.). Про курорт Шкло відомий бальнеолог професор Крантц на підставі досліджень Крупинського вмістив згадку у своєму творі «Gesundbrunnen der Oesterreichischer Monarchie». Але найбільше значення мали дві великі праці А. Крупинського, а саме: «Опис хворіб» (Krupiński Jędrzej. Opisanie chorób. Lwów 1775, СХХ + 1034 стор.) та спланхнологія, або наука про нутрощі (Splanchnologia, lub nauka o trzewach. Lwów 1775, XVI + 367 стор.).

«Опис хворіб» був одним із перших друкованих підручників з медицини в Україні, розрахований переважно для хірургів, акушерів та цирульників, що навчались у вищезгаданій школі. Але вже сам обсяг праці (більше 1000 сторінок) показує, що ця книга для того часу була не абияким явищем у медичній літературі. У цьому підручнику Крупинський висвітлив тогочасні знання про анатомію, фізіологію людського тіла, дав опис відомих на той час хворіб, досить докладно описав методи їх лікування. На протязі 18-19 сторіччя ця праця користувалась великою популярністю серед української людности і була довший час майже єдиним, більш менш науковим підручником для тодішніх хірургів та цирульників.

Досить великою працею Крупинського була спланхнологія, в якій він подав докладні відомості про внутрішні органи людини. Праці Крупинського були видані польською мовою у Львові та Почасві.

У наслідок діяльності Крупинського також значно покращало медичне обслуговування людности Галичини. З Відня прислали декілька хірургів на посади повітових та міських фізиків, видано низку інструкцій у справі побороювання інфекцій, впорядковано лікувальну справу, перевірено всіх лікарів, хірургів, аптекарів, цирульників та акушерок, запроваджено певні обмеження у діяльності цирульників тощо.

У лютому 1784 року при Львівському університеті, що був заснований у 1661 році, було створено медичний факультет, з яким і об'єднано першу медичну школу Західньої України. Крупинський не дожив до цього часу, бо помер порівняльно молодим — 29. квітня 1783 року.

Навчальний плян медичного факультету було побудовано досить добре, за зразком медичного факультету Віденського Університету, що його (плян) у свій час склав видатний вчений, бувший ректор Віденського Університету Ван Светен. Навчання на факультеті почалося в 1786 році. На першому курсі медичного факультету викладалося натуральну історію, хемію, ботаніку та анатомію; на другому курсі — фізіологію та хірургію; на третьому — загальну патологію, фармакогнозію та акушерство; на четвертому — спеціальну хірургію, спеціальну терапію та інші клінічні предмети.

Як і кожні початки, перші роки існування медичного факультету були важкі. Катедри були дуже примітивно обладнані, склад професорів незадовільний. У 1795 році було відкрито декілька клінік, що привело до покращання викладання клінічних дисциплін, покращав також склад професури. Так, наприклад, до викладання були залучені такі відомі професори, як Бальтазар Гаке, що читав натуральну історію, Петро Краузе, що викладав анатомію, Август Крігель, який викладав хірургію, патологію, фізіологію та провадив навчання студентів біля ліжка хворого. Пізніше у Львівському Університеті працювали Фрід, Франс. Мазель, які створили відому школу галицьких хірургів.

На жаль, і центральний уряд, і місцева влада не досить прихильно ставилися до існування медичного факультету. Так, наприклад, проф. Бальтазар Гаке заявляв: «Вищий учбовий заклад у Західній Україні непотрібний і навіть небезпечний. Людність Західньої України не прагне до науки, а хто хоче вчитися, нехай виїздить до Польщі». Отже, тут дослівно повторюю-

валась історія, про яку ми писали з приводу створення медичного факультету Харківського Університету*). Як росіяни, так і поляки явно неприхильно ставилися до запровадження вищої освіти на українських землях.

Проте кількість студентів на медичному факультеті була досить велика, а саме: у 1789 році — 56 осіб, у 1790 році — 92 особи.

У 1805 році Львівський Університет було зачинено, а медичний факультет було реорганізовано у дворічну медико-хірургічну школу.

Щоб не повертатися до цієї справи пізніше, коротко зупинимось на діяльності цієї школи, хоч це вже було в 19. столітті. У 1833 році школа реорганізується у медико-хірургічну школу з трирічним терміном навчання, поширюється учбовий план та програма викладання. На першому курсі викладають анатомію та ботаніку; на другому — фізіологію, загальну патологію та терапію, спеціальну хірургію, фармакологію, рецептуру, акушерство та інфекційні хвороби; на третьому курсі — спеціальну терапію, спеціальну хірургію та спеціальний курс акушерства. Як бачимо з програми, обсяг навчання у школі був непоганий. Після закінчення другого року навчання хірурги та акушерки проходили двомісячну практику у шпиталях. На третьому курсі провадилися практичні вправи біля ліжка хворого. Кількість учнів у Львівській медико-хірургічній школі була далеко немала. Так, у 1815-16 рр. у ній навчалось 41 осіб, у 1824-25 рр. — 53 особи, у 1830-31 рр. — 59 осіб, у 1836-37 рр. — 115 осіб, у 1838-39 рр. — 60 осіб, у 1840-41 рр. — 62 особи, у 1841-42 рр. — 63 особи, у 1842-43 рр. — 66 осіб, у 1845-46 рр. — 64 особи, у 1849-50 рр. — 68 осіб, у 1854-55 рр. — 71 осіб, у 1859-60 рр. — 73 особи, у 1869-70 рр. — 86 осіб, отже, ця школа підготувала більше тисячі лікарів хірургів та акушерок.

*) Дивись працю: Василь Плющ «Медицина в Україні за часів Т. Г. Шевченка». «Лікарський Вісник», ч. 2 (25), квітень 1962, Нью-Йорк-Чикаго, стор. 7.

У 1871 році центральний австрійський уряд відмовив далі фінансувати школу, а в 1875 році школа перестала існувати.

ЕЛИСАВЕТГРАДСЬКА МЕДИКО-ХІРУРГІЧНА ШКОЛА

Елисаветградська Медико-хірургічна школа була першим вищим навчальним медичним закладом на східноукраїнських землях і відіграла досить значну роль у підготованні медичних кадрів в Україні. Відкриття цієї першої Медико-хірургічної школи в Україні було великою подією того часу.

Слід мати на увазі, що тоді на терені всієї Російської імперії існував лише один медичний факультет при Московському університеті, кількість слухачів якого обчислювалась одиницями. Московський університет було засновано у 1755 році, але навчання на медичному факультеті університету почалося лише року 1764 і лише у 1791 році йому було надано право надавати ступінь доктора медицини. На протязі всього 18. сторіччя він випустив приблизно 20 лікарів, при чому ці лікарі для одержання права медичної практики мусили, після закінчення університетських студій, не менше одного року працювати у так званих шпитальних школах чи медико-хірургічних училищах. Викладання медицини в Московському університеті стояло далеко не на високому рівні і мало переважно теоретичний характер.

Крім медичного факультету Московського університету, в Росії існували ще медико-хірургічні школи в Москві, Петербурзі, Кронштадті та Коливано-Воскресенську. До речі, учнями вище згаданих шкіл були переважно українці. Медико-хірургічні школи, звичайно, створювалися при найкраще обладнаних великих шпиталях.

Перший шпиталь у Елисаветграді був заснований лікарем першого батальйону ім. св. Елисавети, видатним українським лікарем Д. В. Волчанецьким у 1777 році. Пізніше в Елисаветграді було створено великий, так

званий генеральний шпиталь. У 1787 році при цьому шпиталі було засновано Єлисаветградську Медико-хірургічну школу. Інспектором шпиталю та школи з наказу Г. О. Потьомкіна було іменовано П. Шарого.

Медико-хірургічна школа в Єлисаветграді почала працювати в липні 1788 року, школою безпосередньо керував спочатку сам Потьомкін, після його смерті — генерал Каховський, а з 1793 року — О. В. Суворов. Слід зазначити, що як Потьомкін, так і Суворов були дуже зацікавлені у створенні цієї школи, бо вона мала готувати лікарів для діючих армій на російсько-турецькому фронті. Українська людина зі свого боку була зацікавлена цією школою, бо поперше це було давньою мрією української еліти мати в Україні свою власну медичну школу, подруге молодь з більшою охотою їхала учитися до Єлисаветграду ніж до далеких і чужих Петербурга та Москви.

Ми вже писали, що всі Медико-хірургічні школи поповнювались переважно учнями з України, зокрема вихованцями Києво-Могилянської Академії, Харківського, Чернігівського, Переяславського колегіумів, тому не дивно, що до Єлисаветградської школи відразу зголосилося багато учнів з України. За своїм соціальним складом це були переважно діти духовних осіб, козаків, дрібної шляхти та діти лікарів.

Єлисаветградська Медична школа була зорганізована за зразком інших медико-хірургічних шкіл Росії. Основною вимогою для вступу в школу було знання латинської мови, яка тоді була міжнародною науковою мовою. За генеральним регламентом про шпиталі з 1735 року по всіх шпитальних школах термін навчання був встановлений від 5 до 10 років. За розпорядженням Медичної канцелярії від 4. липня 1754 р., було потім встановлено один єдиний для всіх шкіл семирічний термін навчання. Але, звичайно, цього терміну не дотримувалися. Всі учні, що добре вчилися, вже після двох-трьох років навчання та складення іспиту одержували звання підлікаря, а за один-два роки після цього — звання лікаря. Ще пізніше, у 1795 році, кожний учень, що провчився три роки і склав іспит,

одержував звання підлікаря, після 4-го року навчання — звання кандидата хірургії і після закінчення п'ятирічного навчання звання лікаря.

Першими викладачами Єлисаветградської Медико-хірургічної школи були: старший доктор шпиталю П. Колб, який у 1789 році одержав ступінь доктора медицини і викладав у школі анатомію, фізіологію, хірургію та так зване *врачебное веществословіє*, і доктор В. Домініціус, що викладав матерію медицину і «практику медицинскую». У різні періоди існування школи її викладачами були: Єфрем Йосипович Мухін, що викладав остеологію і десмургію, П. Черновецький, Р. Чернявський, Д. Кісільов, Н. Терновський, І. Бородулін. В останні роки існування школи викладачами були: П. Колб, що викладав фізіологію і матерію медицину, штаб-лікар А. Лавреніус, який викладав хірургію та акушерство, лікар П. Черновецький — викладав анатомію, й Остап Звіряка, що викладав хемію, ботаніку, патологію та терапію.

З цих професорів школи дозволимо собі докладніше зупинитися на біографіях та діяльності Єфрема Мухіна, Остапа Звіряки і Дениса Волчанецького, бо всі вони належали до найвидатніших українських лікарів свого часу і багато зробили не лише для розвитку Єлисаветградської Медико-хірургічної школи, але також для української медицини в цілому.

Дуже цікавою і видатною постаттю української медицини 18-го і першої половини 19-го сторіч був **Єфрем Йосипович Мухін**. Народився він 28. січня 1766 року в місті Чугуєві, тепер Харківської області, у шляхетській родині, початкову та середню освіту він одержав у Харківському колегіумі, у 1787 р. вступив до Єлисаветградської Медико-хірургічної школи, де в 1789 році одержав звання підлікаря і був призначений прозектором анатомії цієї школи. В 1791 році він одержав звання лікаря і продовжував викладати анатомію та десмургію в цій школі. У 1795 році Є. Мухін був призначений ад'юнктом Московської Медично-хірургічної школи на кафедрі патології та терапії. У 1800 р. він захи-

стив при Московській медичній конторі дисертацію на ступінь доктора медицини, у 1804 р. йому за працю «De stimulis corpus humanum vivum afficientibus» було надано ступінь доктора медицини Гетінгенського університету. З 1809 по 1815 р. він був професором анатомії та фізіології Московської медико-хірургічної академії, а в роках 1802-1807 одночасно викладав курс початків лікарської науки у Московській Слов'яно-греко-латинській академії. З 1813 до 1835 р. Мухін був професором катедри анатомії, фізіології, судової медицини і медичної поліції в Московському університеті.

Мухін був автором дуже відомих у той час підручників з хірургії («Первые начала костоправной науки», Москва, 1806; «Описание хирургическихъ операцій», Москва 1807), анатомії («Курсъ анатоміи», ч. 1-8, Москва, 1813), фізіології («Начальные основанія фізіології», Москва, 1832 — перекладна праця). Він багато працював над медичною термінологією, травматологією, був одним із ініціаторів віспоцєплення, створив дуже цінні анатомічні кабінети при Московській Медико-хірургічній академії та Московському університеті, висунув ідею створення пунктів швидкої допомоги.

Особливою заслугою його є створення нового для того часу вчення про збудження і пропагування засадничої ролі нервової системи у виникненні захворювань, так звана теорія нервізму.

Разом Мухін написав понад 50 друкованих праць із питань анатомії, фізіології, терапії, хірургії, дієтики, судової медицини, токсикології, епідеміології та гігієни.

За свої наукові досягнення Мухін був обраний почесним членом Петербурзького Медико-філантропічного товариства, Московського Товариства дослідників природи, членом Гетінгенського Повивального товариства, Московського Медико-хірургічного товариства, кореспондентом Паризького Гальванічного товариства та почесним членом Харківського університету. Помер він у січні 1850 року.

Денис Васильович Волчанецький народився 1751 ро-

ку в Гоголіві, колишньої Київської губернії, у родині священика, спочатку вчився в Києво-Могилянській Академії, а потім у Московській Медико-хірургічній школі.

У 1772 році він одержав звання підлікаря, а потім продовжував медичну освіту в Петербурзькому Адміралтейському шпиталі під керівництвом видатного українського вченого медика Фоми Трохимовича Тихорського. У 1776 р. Волчанецький одержав звання лікаря і був призначений до I-го Єлисаветського батальйону. У 1777 році він організував Єлисаветградський гарнізонний шпиталь і був першим його директором. У 1783 році він був призначений лікарем Київського Козачого полку, у 1793 р. — очолював великий Богоявленський шпиталь.

У 1795 році він був призначений головним хірургом Єлисаветградського шпиталю та професором хірургії Єлисаветградської Медико-хірургічної школи. Після ліквідації цієї школи він, за власним бажанням, залишився в Україні і був призначений оператором Київської Лікарської Управи. У 1802 році Волчанецького призначають інспектором Ярославської Лікарської Управи, де він і залишається до кінця свого життя.

Крім педагогічної праці, Волчанецький працював також науково, зокрема відомі його праці «Про некрозу», «Про пухлини», «Про отруєння ріжками» і нарешті його перу належить перший медико-топографічний опис Ярославської губернії. Відомий він також тим, що опрацював техніку операцій при гангрени нижніх кінцівок. Умер Волчанецький на початку 19-го століття в Ярославі.

Остап Федорович Звіряка народився у родині священика, у фортеці Переволочній на Полтавщині у 1751 році. Навчався спочатку в Києво-Могилянській Академії, де за архівними даними вивчав поезію, реторику, філософію, латинську, німецьку та французьку мови «съ особливимъ прилежаніємъ и успѣхомъ преизряднымъ».

У 1770 році вступив волонтером до медичної школи при Петербурзькому сухопутньому шпиталі, де в

1771 р. одержав звання підлікаря, а в лютому 1773 р. — звання лікаря. Після того короткий час працював військовим лікарем, а в березні 1776 року виїхав за кордон. За кордоном Звіряка вчився в різних університетах і, нарешті, в травні 1779 року захистив докторську дисертацію в Едінбурзькому університеті (Великобританія), де й одержав ступінь доктора медицини*).

У 1782 році він повернувся в Україну, склав іспити на право медичної практики і був призначений лікарем у Берислав на Катеринославщині. У 1794 році його призначили директором Єлисаветградської Медико-хірургічної школи та професором хемії, ботаніки, патології і терапії цієї школи. Після ліквідації школи він залишився старшим доктором Єлисаветградського шпиталю. У квітні 1798 року його призначили старшим доктором Миколаївського морського шпиталю та медичним інспектором Чорноморської фльоти. З 1800 до 1816 року він був доктором Дубосарської карантинної контори, а з 1816 року — інспектором Бесарабської Лікарської Управи. Помер він 29. квітня 1829 року.

Для нас є дуже цікавим, як було організовано викладовий процес у медико-хірургічних школах взагалі, а зокрема в Єлисаветградській. Цікаво це для нас тому, що творцями цієї системи медичної освіти у Російській імперії були переважно українці. Так, наприклад, у 1795 році членами медичної колегії Російської імперії С. С. Андрієвським та Я. О. Саполовичем було опрацьовано на підставі пропозицій українських вчених — медиків О. М. Шумлянського, П. М. Шумлянського, Д. С. Самойловича, Г. І. Базилевича, М. М. Тереховського, П. І. Погорецького та інших, так зване «Предварительное наставление о должностяхъ учащихся и учащихся», у якому докладно були опрацьовані не лише програми викладів, права та обов'язки професорів, система навчання студентів, але навіть були установлені методи викладання окремих предметів, при чому пропозиції

*) Дисертаційна праця Звіряки була про асцити (De ascites).

нищезгаданих авторів були, порівняльно з станом викладання на Заході, дуже передовими. Як ми вже зазначили, було встановлено п'ятирічний термін навчання у всіх медико-хірургічних школах. На перших трьох курсах викладалися: математика, фізика, хемія ботаніка, анатомія, фізіологія, медична матерія, рецептура, патологія, терапія, хірургія та секційний курс. На четвертому курсі вивчали хірургію та акушерство.

П'ятий рік навчання був присвячений курації хворих, дижурам у так званих клінічних палатах, практичним вправам, при чому учні шкіл мали зробити не менше, ніж 4 великі операції на трупі, приготувати не менше, ніж два анатомічних препарати.

Слід зазначити, що анатомію вивчали не лише за підручниками та атласами, як це мало часто місце в закордонних університетах, але обов'язково провадили секцію померлих чи вбитих, у кожному шпиталі були зорганізовані анатомічні музеї, при кожному шпиталі був так званий майстер рисування, який мав малювати анатомічні препарати. Крім анатомії, вивчали також патологічну анатомію, зокрема заведено було секцію трупів усіх померлих у шпиталі, що значно покращувало діагностику захворювань. Цікава з цього боку інструкція докторам шпиталів з 1753 року, в якій писалося: «понеже отъ анатоміи мертвыхъ тѣлесъ для изысканія причины болѣзни, исуспѣшнаго лѣченія и смерти великое бываетъ всей медицины просвѣщеніе», треба обов'язково провадити такі секції, а учням пропонувалось: «быть въ самой близости къ тому, кто анатомію творить», а вчителеві: «аккуратно показывать и толковать, что найдено будетъ противонатурального, отчего причинилась болѣзнь и послѣдовала смерть, которое все ему записывать аккуратно».

Коли ми візьмемо під увагу, що не лише у ті часи, але навіть і тепер у низці західноєвропейських клінік не провадяться секції померлих, які надзвичайно важливі при встановленні справжньої діагнози захворювання і виявлення помилок у лікуванні, мусимо

визнати, що ці інструкції, опрацьовані під впливом наших українських вчених медиків, були надзвичайно прогресивні.

Одночасно з анатомією учні навчалися засад судової медицини; фізіологію викладали або одночасно з анатомією, або як окрему дисципліну. Дуже велику увагу приділяли вивченню так званої «матерії медика», — це був курс, до якого входили: ботаніка, фармакологія, фармація та фармакогнозія. Дуже важливо, що цей предмет викладали не лише теоретично, але провадились також практичні справи в шпитальній аптеці та ботанічному городі.

Надзвичайну увагу приділяли вивченню хірургії та десмургії. Хірургія вивчалась перш за все на трупах, при чому кожен учень мусив зробити низку операцій, обов'язковою була присутність при операціях та участь в обходах хворих. Десмургію учні вивчали спочатку на фантомах, а потім роблячи перев'язки на хворих. Цікаво, що українські лікарі вчені П. Карпинський та Я. Саполович склали одні з найкращих наборів для оперативної праці. Акушерство вивчалось як на фантомах, так і на практичних вправах.

Одним із найвидатніших вчених акушерів був Нестор Максимович-Амбодик, про якого ми будемо ще згадувати пізніше.

Різні інші клінічні дисципліни, як от: очні, шкіряні, психічні та нервові захворювання викладались не лише теоретично, як то мало місце в більшості закордонних університетів, але вивчались безпосередньо на хворих, бо шпиталі мали велику клінічну базу. Звичайно, значну увагу приділялося вивченню внутрішніх хвороб.

У всіх генеральних шпиталях «за генеральним регламентом про шпиталі» з 1735 року були встановлені штати, які передбачали посади головного доктора, головного лікаря, молодшого чи так званого лекційного доктора та низки лікарів. У викладанні, крім головного та молодшого доктора, брали участь лікарі та опе-

ратори. Учні мусіли слухати лекції з різних клінічних дисциплін, провадити практичні вправи, вести історії хвороби.

Зокрема в Єлисаветградській Медико-хірургічній школі як теоретичні, так і практичні навчання провадились дуже інтенсивно. Щоденно теоретичні навчання тривали сім годин, а чотири години учні працювали біля ліжка хворого. Теоретичні навчання, за архівними матеріялами провадились за таким розписом: «По утру отъ 10 до 12 часовъ о родахъ болѣзней, по полудни отъ 2 до 4-х часовъ о лѣченіи и лѣкарствахъ, отъ 7 до 10 часовъ — объ анатоміи и хирургіи».

Під час навчання відбувалися часті перевірки знань (іспити). Так, наприклад, існували іспити щотижневі, місячні, тримісячні, а наприкінці року провадився так званий генеральний іспит.

Вимоги, що ставилися до випускників медико-хірургічних шкіл, були досить великі. Для прикладу можемо привести такі архівні матеріяли. У 1773 році в Московському шпиталі складали іспит наші земляки Андрій Шафрановський та Василь Македонець. Їм було видано атестат, у якому зазначалося: «какъ изъ хирургіи, такъ и медицины довольные на всѣ вопросы оказали знанія и въ учиненномъ надъ тѣломъ операціями искусствѣ, а именно: Шафрановскій: 1) Лабіумъ лепоринумъ, 2) ампутацію кубиты изъ суставовъ, 3) отнятіе большого пальца въ ногѣ изъ сустава; а Македонецъ: 1) трепанація, 2) фистула лакрималіумъ, 3) ампутація крурисъ ниже колѣна, 4) отнятіе среднего пальца руки».

Цей атестат, до речі, був підписаний також нашими земляками К. Ягельським та О. Шафонським. В атестаті, що було видано також нашому землякові І. Каминському з Петербурзького сухопутного шпиталю у 1779 р. було зазначено: «Подлѣкаръ Иванъ Каминскій поведенія весьма похвального, къ больнымъ и ученикамъ прилеженъ. На чинимые при экзаменѣ вопросы отвѣчалъ изрядно и исправно, на мертвомъ тѣле демонстрацію мозга и начало чувствитель-

ныхъ изъ мозга происходящихъ жилъ показувалъ порядочно. На операції вьрѣзываніе камня и снятіе бѣльма дѣлалъ исправно, почему къ произведенію в лѣкари совершенно достойнымъ рекомендується». Цей атестат також підписаний українськими докторами Ф. Тихорським та Г. Соболевським. На генеральних іспитах дуже часто були присутні члени Медичної Колегії, дивізійні доктори, штатдфізики та інші почесні гості. На річних та генеральному іспиті були присутні всі лікарі та доктори, що працювали в шпиталі, і всі присутні могли ставити питання до учня, що складав іспит.

Спочатку Єлисаветградська Медико-хірургічна школа провадила випуск лікарів самостійно і звання лікаря чи підлікаря надавалися спеціальними ордерами Потьомкіна. З 1793 року було встановлено загально-визнаний порядок надання звання підлікаря чи лікаря указами Медичної Колегії.

Учні Єлисаветградської Медико-хірургічної школи, як і учні інших медико-хірургічних шкіл Російської імперії, користувались підручниками у латинській, німецькій та російській мовах. Цікаво, що більшість медичних підручників були перекладені на російську або латинську мову українськими вченими медиками. Так, наприклад, у 1768 році український вчений П. Погорецький перекладає на латинську мову широко відомий тоді підручник внутрішніх та хірургічних захворювань Й. Шрайбера, у 1780 році цей самий підручник перекладає на російську мову український вчений Нестор Максимович-Амбодик. Український вчений Никон Карпинський складає першу в Росії фармакопею (1778 рік), Нестор Максимович-Амбодик видає медичний латино-руський словник, медико-патолого-хірургічний словник, шеститомовий підручник з акушерства, чотиритомове «Врачебное веществословіе», ботаніку тощо*).

*) Докладніше про ці підручники дивись сторінки 247-260 та список першоджерел.

Слисаветградська Медико-хірургічна школа проіснувала 10 років, тобто з 1787 до 1797 року. За цей час навчалось у школі 247 учнів та 10 волонтерів. Школа підготувала 153 підлікарів та лікарів. Ще в 1796 році у школі було 95 учнів та 9 волонтерів, отже, про нестачу бажаних вчителів не було мови.

Але війна на цей час уже закінчилась. Центральний російський уряд не був зацікавлений у збереженні медичної вищої школи в Україні. Без уваги на те, що інспектор Слисаветградської Медико-хірургічної школи П. Шарий у своїй доповідній записці на ім'я Медичної Колегії переконливо доводив потребу дальшого існування школи, відзначаючи зокрема, що: 1. Школа забезпечувала Україну лікарями і до того могла певну кількість лікарів уділяти для армії та фльоти. 2. До школи дуже легко набирати учнів з України, бо в Україні було на той час досить багато колегіумів, які підготовлювали учнів із знанням латинської мови. 3. Школа готувить лікарів з місцевої людности, які добре знають місцеві умови життя. Все це, як також успішне існування школи на протязі 10 років, не переконали центральну владу і школа була ліквідована. Учні школи були відкомандировані до Московського та Петербурського Медико-хірургічних училищ.

ДИСЕРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ МЕДИКІВ 18. СТОЛІТТЯ

Нещасливий союз України з Московією, який закінчився нарешті насильним приєднанням України до Російської імперії, позбавленням її самостійности, а потім ліквідацією навіть її автономного устрою, не міг не відбитися на процесі нормального розвитку української культури та науки, а зокрема медичної науки. Цілком зрозуміло, що перенесення адміністративного центру та осередків культурного й наукового життя з України до Москви та Петербургу, потягло за собою перетворення України, в культурному і науковому відношеннях, у провінцію.

Проте, не зважаючи на ці несприятливі умови, укра-

їнська медицина у 18 столітті стояла ще на дуже високому поземі у порівнянні до московської і саме українські вчені медики, укупі з німцями та іншими чужинцями, були творцями так званої російської медицини.

На це складалося багато причин.

Ми вже зазначали, що саме у столиці України — Києві працювала Києво-Могилянська Академія, що була науковим та учбовим центром для всього Сходу Європи. У цій Академії одержували вищу освіту не лише українці, але болгар, серби, чорногорці, білоруси, москалі та представники інших слов'янських народів.

Про цю Академію видатний український духовний та культурний діяч Гедеон Вишневський у 1739 році, звертаючись до Київського Митрополита Рафаїла, зазначав так: «ізбиловала всегда учеными людьми Академія Кіевская и имѣла себѣ честь сицевую, что отъ нея, аки съ преславныхъ оныхъ Афинъ, всея Россія источникъ премудрости почерпала, и всея своя новозаведенныя училищныя колоніи напоила и израстила».

Надзвичайну роллю цієї Академії у справі освіти всього Сходу Європи відзначають не лише українські, але російські та вчені інших національностей.

Крім цієї Академії, на теренах України працювали такі відомі колегіюми як Чернігівський, Переяславський, Харківський, духовні семінарії, а ще раніше братські школи в Києві, Львові, Винниці, Кам'янець-Подільську, Немирові, Луцьку, Кременці та інших містах.

Учні Академії та колегіюмів, після закінчення освіти в Україні, роз'їжджалися по всій Європі, студіювали у майже всіх університетах її, а повертаючись додому, продовжували тримати зв'язки з європейськими вищими школами та європейськими вченими.

Так наприклад, за далеко неповними даними, у 18 стол. від року 1702 до 1800 українці у закордонних університетах захистили 62 дисертацій на ступінь докто-

ра медицини. За цей час за кордоном захистили такі дисертації лише 16 росіян. Українці звичайно вчилися у найкращих університетах того часу, при чому майже у всіх країнах Європи. Так з 62 дисертацій було оборонено: 17 у Лейдені, 10 у Галле, 11 у Страсбурзі, 4 у Гетінгені, по 3: у Кенігсберзі та Парижі, по 2: у Кілі, Єні та Едінбурзі, по 1: в Ерлянгені, Павії, Відні, Кракові, Вільні, Ляйпцігу та Дорпаті*).

Отже не було майже ні одного найважливішого центру медичної науки в Європі, з яким би наші українські вчені медики не тримали зв'язку. Найбільша кількість дисертацій була оборонена в роках 1765, 1775, 1780, 1781, 1784, 1792 та 1793. Але навіть у першій половині 18 століття ми вже зустрічаємо в європейських університетах наших дисертантів, як Івана Лисовинного (захистив дисертацію у 1739 році у Галле «*De arte sanandi per morbum*» — «Про мистецтво оздоровлення через хворобу»), Григорія Нагого, що захистив дисертацію у Єні у 1740 році про чуму («*De peste*»).

Аналіза цих 62-ох дисертацій виявляє різноманітність зацікавлень наших учених і показує, що вони працювали майже у всіх ділянках медицини. Так, наприклад, серед дисертаційних тем ми знаходимо праці з фізіології, анатомії, патології, бактеріології, фармакології, хірургії, акушерства, отолярингології, внутрішніх, психічних та нервових хворіб, дисертації про чуму, проказу, цингу (скорбут), подагру тощо.

Низка цих дисертацій, як наприклад, Мартина Тереховського, Олександра Шумлянського, Івана Данилевського, Никона Карпинського, Івана Полетики, Касіяна Ягельського, Петра Гнідича та інших була видатними, як на той час, працями, які принесли славу нашим землякам не лише в Україні, але і поза її межами.

Так, наприклад, дисертація Мартина Тереховського (1740-1796), яку він захистив у 1775 році у Страсбурзі і яка називалася «Зоолого-фізіологічна дисертація про хаос інфузорій» — «*Diss. inaug. zoologico-physiologi-*

*) Місце захисту однієї дисертації не встановлено.

ca de chao infusorio Linnaei» — була для свого часу надзвичайно революційною і прогресивною, бо наш земляк, на підставі своїх спостережень та вивчення літератури, спростував дуже тоді розповсюджену теорію самоніального зародження. Дисертація Никона Карницького (1745–1810) «Про труднощі, що зустрічаються при операції видалення каміння з сечевого міхура, з додатком деяких зауважень щодо сечевого міхура» (*De Impedimentis in lithotomia occultantibus, quibus accedit singularibus vesicae urinae observatio*), що її наш земляк захистив у Страсбурзі в 1781 році настільки зацікавила німецькі наукові кола, що вона була передрукована з невеликими скороченнями у «Weiz. u. Lectur für Wundärztz.». Bd. II, 1785, а рецензії на неї були подані у *Grünner Krit. Nachricht. und Klein. med. Schrifte*, Bd. III та *Doering Krit. Repert. Abth. Bd. I*.

Ілля Руцький (1741–1796) та Григорій Нагій, перший у Страсбурзі у 1781 році, а другий у Єні у 1740 році захистили одні з перших у світі дисертації про чуму. Олександр Шумлянський (1748–1796) написав знамениту у всій Європі працю про будову нирок, яку захищав, як дисертацію на ступінь доктора медицини у Страсбурзі у 1782 році. «*Diss. inaug. anatomica de structura renum*». Ця праця була одна з найвидатніших дисертаційних робіт східньо-європейських лікарів 18 століття. Шумлянський застосував цілком оригінальну техніку експериментальних дослідів для встановлення структури нирок. За 60 років до праці англійського анатома Бовмена над структурою нирок, Шумлянський відкрив і описав мембрану, яка оточує ниркові клубочки і яку потім назвали «Бовменовою капсулою». Дисертація Шумлянського лише на протязі 18 століття була два рази перевидана за кордоном та один раз у Москві латинською мовою, про неї сім разів згадували у різних рефератах у закордонній ме-

личній пресі. У першій половині 19. століття про працю Шумлянського згадують, або навіть її цитують, у багатьох підручниках з анатомії та фізіології виданих закордонними авторами.

Дисертацію Івана Данилевського «Про найкращу медичну управу» — «*De magistratu medico felicissimo*», яку він захистив у 1784 році у Геттінгені, вважали одною з найкращих праць на тему народного здоров'я, її повністю передрукував відомий гігієніст Петер Франк у своєму виданні «*Delecta opuscula*». Bd. V. N. 2, стор. 70–126. На цю дисертацію з'явилося дев'ять рецензій у різних німецьких часописах. Працю цю слід вважати першою в Україні розвідкою, яка докладно обґрунтовувала потребу профілактичних заходів для охорони народного здоров'я збоку держави.

Дисертація Нестора Квятковського (1759–1812) про флюїди нервів, перехрести їх та вузли «*Theses anatomico-physiologicae de nervorum fluido olcussatione et gangliis*», яку він захистив у 1784 році у Кенігсберзі була надрукована у «*Mezger Exercit. med.*» ч. 3., а рецензії на неї були у низці німецьких часописів, як то «*Blumenb. med. Biblioth. I, IV, 721; Doering Krit. Repert. Abth. I, 803, N. 130, Götting. Anzeig. 1792 (1686)*».

Однією з перших оригінальних праць про лікування сверблячки була дисертація Данила Писчекова (1775–1825), яку він захистив в Единбурзі в 1784 році «*De novo methodo psoram sanandi*».

Про дисертацію Григорія Базилевича (1759–1802) «Про всмоктуючу систему» — «*De systemate resorbente*», яку він захистив у 1791 році у Страсбурзі, перший на теренах кол. Росії історик медицини — українець В. Я. Джульковський писав у 1811 р., що про цю дисертацію «найлучшіє иностранные врачи съ похвалою упоминають». Ця дисертація у 1793 році була передрукована у праці Шперера у Ляйпцігу «*Theoretische und practische Beyträge zur Kultur der Saugaderlehre*».

Крім цих дисертацій можна було б згадати ще низку інших праць, як то дисертації українських вчених Івана Полетики, Опанаса Шафонського, Касіяна Ягельського, Фоми Тихорського, Нестора Максимовича-Амбодика, Григорія Соболевського, Данила Самойловича, Іллі Руцького, але про них будемо ще докладніше писати в окремих нарисах пізніше*).

РОЛЯ УКРАЇНЦІВ У РОЗВИТКУ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ У МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Україна мала стару наукову традицію, зокрема традицію медичної науки, пов'язану, як ми бачили з попередніх нарисів, ще з часами князівської Київської України-Руси, потім з діяльністю Юрія Дрогобича та інших українських вчених медиків минулих століть, працею Замоїської Академії, Краківського Університету тощо.

У протилежність до цього Московська держава, а потім створена Петром Першим Російська імперія, не мали ні жодних медичних наукових традицій, ні відповідно підготовлених вчених, навіть не мали осіб, які б достатньо володіли латинською, тоді міжнародною науковою мовою, або іншими чужинецькими мовами.

Правда, у 1653 році український вчений Єпіфаній Славинецький організував у Москві першу у Московщині Слов'яно-греко-латинську школу, у 1654 році у Москві при Аптекарьському приказі була заснована перша лікарська школа для підготування військових лікарів, але Слов'яно-греко-латинська школа мала порівняльно мало учнів, а лікарська школа при Аптекарьському приказі проіснувала лише кілька років.

*) Повний список дисертацій українських вчених медиків дивись у додатках наприкінці книги.

Цікаво, що Петро Постников, що його росіяни вважають своїм першим доктором медицини, захистив дисертацію на ступінь доктора медицини в Падуанському університеті («Горячки вказують на причини з'явлення гнилосного процесу» — «Significant febres putridinis adventus causarum») лише у 1694 році, тобто більше ніж на 200 років пізніше ніж українець Юрій Дрогобич. Московський університет було відчинено у 1755 році, але медичний факультет при ньому почав працювати лише у 1764 році, при чому викладання медицини на факультеті було цілком незадовільне, лише у 1791 році університет одержав право надавати ступені доктора медицини, і лише у 1797 році при Московському військовому шпиталі була відкрита перша клінічна палата на 10 ліжок.

При такому стані медичної справи у Московщині, а потім у Російській імперії, не є дивним, що царі Московської держави та російські імператори притягали для культурної і наукової праці вчених з України, для медичної праці — чужинців.

Не є нашим завданням у цій праці зупинятися докладно на ролі українських вчених та культурних діячів у створенні та розвитку російської науки та культури у 18. столітті, але все ж деякі важливіші моменти слід нагадати.

У попередніх нарисах ми вже згадували про Єпіфанія Славинецького, який був засновником та ректором першої в Московщині Слов'яно-греко-латинської школи, видатним письменником, педагогом, філологом та культурним діячем, «главнымъ справщикомъ въ Московской Типографіи», автором низки цінних праць, як то «Полюный лексиконъ Греко-Слав'яно-Латинскій» у 2-х томах, «Филологическій Лексиконъ», перекладачем праці Андрія Везалія «De humani corporis fabrica» тощо.

Крім нього, працювали у Москві такі видатні українські вчені, вихованці Києво-Могилянської Академії, як Симеон Полоцький, який створив літературну школу у Москві, Арсеній Сатановський, який переклав

своєрідну енциклопедію того часу «О градѣ царицы», що містила в собі багато відомостей про тогочасні методи лікування.

За часів Петра I вславились своєю культурною та науковою діяльністю вже декілька десятків вихованців Києво-Могилянської Академії, а серед них такі відомі діячі, як Теофан Прокопович, Степан Яворський, Данило Тупталенко (св. Димитрій Туптало), Теофілакт Лопатинський, Гедеон Вишневський, Гаврило Бужинський, Філотей Ліщинський, Іоаким Богомолєвський та багато інших.

Для того, щоб уявити собі ролю згаданих вище та інших українських культурних і наукових діячів, досить згадати, що Теофан Прокопович був одним із найголовніших співробітників Петра I, його помічником «по церковнымъ дѣламъ и вопросамъ образования» (В. Эйнгорнъ), віце-президентом св. Синоду, одним із найпродуктивніших і найвидатніших письменників Європи першої половини 18. століття, про якого відомий дослідник цієї епохи Греч писав, що він був «просвѣщеннѣйшій мужъ своего времени», а другий дослідувач епохи Петра I — Я. Грот — називав його одним із перших освічених мужів з цілої Європи.

Стефан Яворський був блюстителем Патріяршого престолу, першим президентом св. Синоду, протектором Московської Академії.

Гавриіл Бужинський був одним з видатніших перекладачів епохи, переклав твори таких письменників, як Пуффендорф, Страттеман та Морерієр, видав «Вступ до історії європейських держав», «Про обов'язки людини та громадянина», працював над перекладом великого історичного словника Морерієра тощо.

Теофілакт Лопатинський після закінчення освіти в Києво-Могилянській Академії та на Заході був префектом, а потім 14 років ректором Московської Академії, автором «Повної системи богословських наук»; Гедеон Вишневський після закінчення Києво-Могилянської Академії, вчився на Заході, де одержав диплом доктора філософії, був професором Києво-Могилян-

ської Академії, префектом та ректором Московської Академії, де викладав філософію та богословію.

До речі у першій половині 18. століття префектами та ректорами Московської Академії були майже виключно українці, майже виключно українці були директорами чи ректорами духовних семінарій Російської імперії.

Може, одною з найцікавіших українських постатей в історії російської культури того часу був Данило Тупталенко, який не лише прославився своєю високою освітою, культурною і духовною діяльністю, але за заслуги перед Церквою був визнаний святим.

Роля українського духовенства у становленні культури та освіти у Російській імперії була надзвичайно велика. Так, наприклад, у складі св. Синоду Російської імперії було багато українців. За свідченням проф. М. Петрова «за время съ 1721 до 1750 г. настоятельскіе мѣста въ рускихъ монастыряхъ занимало не менѣе 200 человекъ изъ питомцевъ Кіевской Академіи», а учительські становища по різних духовних семінаріях Московщини посідало 125 осіб.

За Харламповичем, лише в одній Москві і то лише в рр. 1702-1705 було понад 35 високоосвічених київських ченців. Тобольським та Сибірським митрополитом був вихованець Києво-Могилянської Академії Філотей Ліщинський, Юстин Базилевич був митрополитом Курським та Вілгородським, Сильвестер Крайський — митрополитом Смоленським, значну кількість єпископських катедр посідали українці.

Україна дала Москві не лише видатних церковних, державних та діячів загальної культури. Сотки українців працювали в інших різноманітних ділянках культури, науки та освіти, між іншим, як це буде видно із дальшого викладу, і в ділянці медицини.

Петро I, а після нього і інші володарі Російської імперії, вживав усіх заходів, аби притягнути для організації медичної справи в Росії чужинців. Загально

відомо, що серед різних фахівців чужинців, що їх Петро I притягнув для організації різних ділянок державного життя, були і лікарі.

Так, наприклад, найближчим помічником Петра I був голландський лікар Микола Бідлоо, учень Лейденського Університету (1669-1735). Він був лейб-медиком, головним доктором та інспектором так званого московського гофшпиталю, видатним організатором навчально-медичної справи в Росії.

Другим видатним організатором медичної справи у Росії був Павло Кондоїді (1710-1760), з 1753 р. президент медичної канцелярії, один з організаторів медичної освіти в Росії. Між іншим, він довгий час посідав посаду штаб-лікаря Українського Корпусу і переконався, як багато в Україні є освічених людей, яких можна притягнути для навчання в медико-хірургічних школах Петербургу та Москви і взагалі до справи організації медичної допомоги в Росії.

Професорами перших медичних шкіл у Росії були: Йоганн Фрідріх Шрайбер, Д. Сінопеус, І. Рост, І. Керстенс, І. Влюментрост, Ф. Керестурі, І. Вайтбрехт, І. Модель, Христ'ян і Матвій Пекек, І. Еразмус, І. Фішер і ін. За часів Петра I. було запрошено до праці в Росії біля 150 чужоземних лікарів. На протязі всього 18 стол., за неповними даними, оборонили дисертації на ступінь доктора медицини за кордоном 270 німців, інших чужинців та уродженців Прибалтійських країн, які працювали потім в Росії, тобто значно більше ніж українців та росіян.

Але з цілком зрозумілих причин задовольнити потребу в організаторах медичної справи та в лікарях лише за рахунок лікарів-чужинців було не можливо, тим більше, що значна кількість лікарів-чужинців мало цікавились розвитком медичної справи в Росії, розглядала службу в ній, як засіб збагачення, як тимчасове зайняття. Більшість цих лікарів-чужинців не знала мови, особливостей побуту людности, природніх особливостей країни.

Приєднання України до Московщини, поступове зниження її автономних прав надавали можливість центральній російській владі ще більше використовувати культурні сили з України, зокрема українських вчених медиків. З другого боку наші українські вчені медики при тій ситуації, що створилася, не мали можливості прикладати свої знання одержані за кордоном для праці в Україні. Ми вже писали, що українська еліта не раз підносила питання про створення університетів на терені України, а саме в Києві, Батурині, Чернігові та інших містах, але центральна російська влада систематично відмовляла у цьому.

Цілком зрозуміло, що українцям залишалися можливості працювати у вищих школах за кордоном, як це зробив, наприклад, Іван Полетика, або вони були примушені йти працювати до Петербургу та Москви. Те ж саме мало місце і в справах вищої медичної адміністрації. Петербург та Москва були центрами, які керували медичною справою на терені всієї Російської імперії, отже і в Україні, і наші земляки, коли хотіли мати вплив на організацію медичної справи, примушені були працювати в центральних російських установах.

Без огляду на те, що ще за Петра Першого, а не в меншій мірі за часів його наступників, до медичної адміністрації притягались переважно німці або інші чужинці, членами вищої медичної адміністрації в Російській імперії, так званої Державної Медичної Колегії були на протязі 18-го століття 16 українців, при чому оди з них був головою Медичної Колегії, трьох секретарями та помічниками секретарів, а сім почесними членами Колегії. Це були: Андрій Закревський (1742-1804), який був головою Медичної Колегії, Нестор Максимович-Амбодик, Опанас Масловський, Данило Самойлович, Мартин Тереховський, Олександр Шумлянський, Павло Шумлянський, Григорій Соболевський, що були почесними членами Медичної Колегії, Степан Андрієвський, Йосип Каменецький, Никон Карпинський, Яків Саполович, Фома

Тихорський (члени Колегії) Григорій Базилевич — член колегії та вчений секретар, Іван Сміловський та Іван Орлай — помічники вченого секретаря.

Никон Карпинський та Фома Тихорський були потім членами Медичної Ради міністерства внутрішніх справ.

УКРАЇНЦІ — ОРГАНІЗАТОРИ ТА КЕРІВНИКИ МЕДИЧНОЇ СПРАВИ НА ПРОВІНЦІЇ У 18. СТОЛІТТІ

Українці не лише посідали керівні посади у вищій медичній адміністрації Російської імперії, але вони були також активними організаторами медичної справи у намісництвах, губерніях, провінціях та містах майже всієї Росії й, звичайно, у першу чергу в Україні.

Так, за нашими, далеко не повними, відомостями, які ми зібрали з різних джерел, Денис Волчанецький був оператором Київської Лікарської Управи, Михайло Гамалія — інспектором Тульської Лікарської Управи, оператором Пермської Лікарської Управи та міським лікарем у Пермі, Василь Жуковський — інспектором Оренбурзької Лікарської Управи, Митрофан Єллінський — помічником Санкт-Петербурзького міського акушера, Остап Звіряка — міським лікарем у Бериславі та інспектором Бессарабської Лікарської Управи, Петро Логінов — інспектором Костромської Лікарської Управи, Опанас Масловський — акушером, інспектором Орловської, а потім Київської Лікарської Управи, Сила Митрофанів — міським лікарем у Києві, Петро Малахів — губерніяльним лікарем у Чернігові та інспектором так званої Малоросійської Лікарської Управи, Григорій Мокронець був інспектором Рязанської Лікарської Управи, Данило Писчеков був повітовим лікарем у Воронежі, інспектором Казанської Лікарської Управи, губерніяльним лікарем у Смоленську та акушером Новоросійської Лікарської Управи, Денис Понирка був лікарем Вятської провінції, а пізніше доктором Васильківського карантину. Кузьма Рожалін був доктором Новоросійської губер-

нії, Ілля Руцький — московським городським акушером, Данило Самойлович — інспектором Чорноморської Лікарської Управи, Яків Стефанович — Донцов — повітовим лікарем в Острі та інспектором Воронізької Лікарської Управи, Михайло Стефанович — Донцов був повітовим лікарем у Костромській, Нижегородській та Омській губерніях, Яків Сандул-Стурдза був інспектором т. зв. Слобідсько-Української Лікарської Управи, Іван Сміловський — повітовим лікарем у Олонецькій губернії, Петро Симонтовський — акушером Лікарських Управ Астраханської та Сибирської губерній, Іван Тишевський — лікарем Катеринославського намісництва, міським лікарем у Полтаві та акушером Чернігівської та Полтавської лікарських управ. Йосип Тимковський був Московським штатдфізиком, Михайло Трохимовський — повітовим лікарем у Сорочинцях, Узнанський — міським лікарем у Чернігові, Осип Шумлянський — губерніяльним лікарем Білгородської губернії та лікарем Севської провінції, Олександр Шумлянський був Московським міським акушером, М. Шидловський — міським лікарем у Тулі. Керівні посади у медичній адміністрації займали П. Піддубик, М. Імшенецький, М. Гороховський, В. Червинський та С. Красновський.

Для того, щоб краще зрозуміти ролі українців в організації медичної справи в Російській імперії, треба декілька слів сказати про організацію медичної адміністрації в Росії та ролі чужоземців у керуванні медичною справою Російської імперії.

У 1581 році в Москві було організовано так звану Аптекарську Ізбу (палату), яка була початком організації медичної управи в Росії. У 1620 році Аптекарську Ізбу було перейменовано на Аптекарський Приказ, що став вищим державним медично-адміністративним центром Росії. У 1707 році Аптекарський Приказ було реорганізовано в Аптекарську, а потім Медичну канцелярію. На чолі цієї установи стояв лікар, який носив звання архіятра. У 1763 році посада верховного лікаря — архіятра була ліквідована і на чолі

всієї медичної справи у Росії була поставлена Медична Колегія. Посади верховних лікарів — архіатрів, директорів Медичної Канцелярії, членів Медичної Колегії посідали переважно чужинці, головно німці.

У 1708 р. на терені Росії було створено 8 губерній, а саме: Інгерманляндська (з 1710 року — Петербурзька), Московська, Київська, Смоленська, Архангельська, Азовська, Сибірська і Казанська. До Київської губернії, до речі, єдиної тоді в Україні, входили українські міста Київ, Переяслав, Чернігів та Ніжин. У 1719 році кількість губерній у Росії було збільшено до 11 і вони були поділені на провінції. У 1737 році був виданий указ про призначення до найбільших міст лікарів. Тоді було призначено 11 губерніяльних та 56 міських і повітових лікарів. В Україні було встановлено за штатом 9 посад лікарів у так званих малоросійських полках та п'ять посад у слобідських полках. У 1755 році було проведено реформу адміністративного управління Росії і створено вже 50 губерній. У 1796 році Лівобережна Україна дістала назву Малоросійської губернії, а Слобідська Україна — Слобідсько-Української губернії. З півдня України, разом з Кримом, утворено Новоросійську губернію. Правобережну Україну поділено на три губернії: Київську, Подільську та Волинську. У 1802 році Малоросійську губернію поділено на Чернігівську та Полтавську, а Новоросійську губернію на Миколаївську, Катеринославську та Таврійську. З 1797 року, у всіх губерніяльних містах було створено губерніяльні лікарські управи.

Фактична кількість лікарських посад у губерніяльних, повітових та міських установах постійно коливалася. Так, наприклад, у 1740 році за бюджетом України лише у п'ятьох полках було передбачено штатні посади лікарів. На всі видатки для медичного обслуговування людности на території полку було тоді передбачено лише 271 карбованців 60 копійок, з них на утримання лікаря — 150 карбованців.

Після створення губерніяльних управ справа медичного обслуговування провінції трохи налагодилась. До

складу Губерніяльної Лікарської Управи входили: лікар-інспектор, лікар-оператор, лікар-акушер та канцелярист. У кожному повіті, на державному бюджеті були введені посади повітового лікаря, одного старшого й одного молодшого учнів та однієї повитухи. У кожній губернії були створені ще раніш так звані прикази громадського опікування. Залишки автономного устрою України були ліквідовані остаточно в 1781 році.

Далі слід відзначити, що не лише керівні посади у вищій адміністрації, а й посади губерніяльних та міських лікарів у Росії та в Україні займали переважно чужинці. Так, наприклад, лише за Петра I на різні керівні лікарські посади в Росії було запрошено 150 чужинців.

За нашими підрахунками, українці посідали 13 посад інспекторів, 9 посад акушерів, 6 посад операторів губерніяльних лікарських управ, 7 посад лікарів провінцій, намісництв, губерній, 8 посад міських лікарів, 5 посад повітових лікарів, не враховуючи лікарських установ у карантинах, шпиталях та інших медичних установах, про що ми будемо писати нижче.

Отже бачимо, що українці брали визначну участь в організації медичної справи як у центрі, так і на провінції, зокрема на таких відповідальних посадах, як губерніяльні лікарі, губерніяльні інспектори, оператори та акушери губерніяльних лікарських управ.

З поданих нами матеріалів також видно, що українці з більшою охотою працювали саме в Україні, часто відмовлялися від корисніших посад у Росії.

Нарешті слід відмітити, що переважна кількість лікарів українців, що посідали адміністративні посади в Україні чи Росії, були не лише організаторами медичної справи та адміністраторами, а й видатними вченими — медиками.

У попередніх нарисах ми вже зупинялися на біографіях Опанаса Масловського, Дениса Волчанецького, Остапа Звіряки, у майбутньому ми висвітлимо ролі у

медичній науці таких видатних вчених, як Данило Самойлович, Хома Тихорський, Олександр Шумлянський, Ілля Руцький та інших.

У цьому розділі ми хочемо хоч коротко висвітлити постаті таких українських лікарів, як Сила Митрофанів, Петро Малахів, Григорій Мокронець, Данило Писечков, Денис Понирка, Кузьма Рожалін, Петро Симонтовський, Яків та Михайло Стефанович-Донцови, Яків Сандул-Стурдза, Іван Тишевський, Михайло Трохимовський, Осип Тимковський, Осип Шумлянський.

Сила Митрофанів народився на початку 18 сторіччя, освіту одержав в Києво-Могилянській Академії, потім з 1756 р. був учнем Московської та Петербурзької медичних шкіл, у 1758 році одержав звання підлікаря, у 1759 звання лікаря. У 1761 році, вкупі з іншими лікарями українцями, був надісланий за кордон для дальшої медичної освіти та захисту докторської дисертації.

У 1765 році при Лейденському Університеті захистив дисертацію на тему «Про спонтанне входження повітря у легені» (*De spontaneo aeris introitu in pulmonem*), за яку одержав ступінь доктора медицини. Цю дисертацію Митрофанова деякі дослідники історії медицини, як, напр., Б. Палкін, оцінюють досить високо. У цій дисертації Митрофанів провів низку цікавих спостережень та дослідів, які пояснюють акт дихання. Поступлення повітря до легенів при диханні Митрофанів пояснював атмосферним тиском. Він писав: «Ця дія є спонтанна та природня. Повітря входить в легені, як у ковальський міх чи у помпу, само собою». У восьмій тезі своєї праці Митрофанів висловлює дуже передову для своєї доби думку, що медикаменти без допомоги людської природи не можуть ліквідувати захворювання.

Бажаючи поглибити свої знання, він працював ще декілька років у Парижі. У 1769 році він повернувся в Україну, примушений був складати ще іспити при Медичній Колегії в Петербурзі, одержав право на ведення медичної практики, але, не дивлячись на високу кваліфікацію, посади не одержав. У 1770 році він

був призначений старшим доктором Київського Військового шпиталю, як ми вже зазначили, працював міським лікарем у Києві, а восени був відкомандирований для боротьби з епідемією чуми на Поділлі і, врешті-решт, у 1772 році (27 червня 1772) помер від чуми в Букарешті, де працював лікарем Першої діючої армії.

У нормальних умовах Митрофанів мусів би одержати керівну працю у клініках і міг би бути, як і низка інших українських лікарів, видатним українським вченим.

Петро Малахів народився у 1753 році, у родині козака в Чернігові. Середню освіту одержав у Чернігівському Колегіюмі, потім був учнем медичної школи при Московському генеральному шпиталі. У 1770-72 роках він брав участь у боротьбі з епідемією чуми в Москві. У 1773 році одержав звання підлікаря і працював лікарем у Мельгуновському карантинному будинкові.

З 1775 до 1779 року він працював військовим лікарем в Апшеронському піхотному полку, потім проходив удосконалення у Санкт-Петербурзькому генеральному шпиталі. У 1780 році одержав звання лікаря та посаду полкового лікаря у Чернігівському легко-кінному полку. У 1782 році звільнився з військової служби і працював повітовим лікарем в місті Березов.

Ще під час перебування в армії, він працював науково у хірургії та в 1783 році одержав, за свої наукові праці, звання штаб-лікаря. У 1784 році був призначений губерніяльним доктором в Чернігові, а в 1797 році інспектором Малоросійської лікарської управи. На цій посаді він працював біля 10 років, при чому дуже багато зробив для створення та покращання медичних установ Чернігівської губернії.

Поza адміністративною та медичною працею, Петро Малахів продовжував і наукову працю. Написав 8 наукових розвідок і вкупі з Опанасом Шафонським

склав перший медико-топографічний опис Чернігівської губернії, про який ми ще будемо писати окремо. Помер у 1807 р. у Чернігові.

Григорій Мокрениць народився також у родині козака у Чернігові, у 1755 році. Середню освіту він одержав у Чернігівському Колегіюмі, потім вчився в медичній школі при Московському генеральному шпиталі, брав участь у боротьбі з епідемією чуми у Москві, працював підлікарем у московському шпиталі.

У 1779 році одержав звання лікаря і був призначений викладачем хірургії в шпитальній школі. У 1785 році за наукову працю «Про злами черепа» одержав звання штаб-лікаря. У роках 1791–1800 був керівним хірургом московського шпиталю. Тут зокрема опрацював правила внутрішнього розпорядку для шпиталів, устав «Про дневального лікаря», що були прийняті Медичною Колегією Російської імперії для всіх шпиталів Росії. З 1800 до 1804 р. працював інспектором Лікарської Управи у Рязані. Помер у 1804 році.

Данило Писчек народився року 1758 у селі Королево Харківської губернії у родині сільського священника. Середню освіту одержав у Харківському Колегіюмі, у 1775 році вступив до Московської медичної школи, де у 1777 році одержав звання підлікаря, а в 1779 — звання лікаря. У роках 1779–80 був повітовим лікарем Воронізької губернії.

З 1780 до 1785 року він удосконалювався у Лондонському та Едінбурзькому університетах, у 1784 році в Едінбурзі захистив дисертацію «Про новий засіб лікування корости (сверблячки) (De novo methodo psoriam sanandi) і одержав ступінь доктора медицини.

Наш земляк не обмежувався студіюванням медицини, але вивчав за кордоном також агрономічні науки і одержав також звання професора землеробства.

У 1785 році він склав іспити в Медичній Колегії і був призначений помічником директора домоводства Петербурзької губернії. У 1792 році його призначили губернiallyним доктором у Смоленську, а у 1797 році

— акушером Новоросійської Лікарської Управи. Спеціальним указом центральної влади у 1798 році його знову забирають з лікарської праці і призначають професором землеробства до так званої Практической школи сільського домоводства. За короткий час він, за власним бажанням, звільняється від тієї посади і працює інспектором Казанської Лікарської Управи та доктором Таганрізької карантинної контори. Помер він у 1825 році.

Данило Писчеков був високоосвіченою людиною, автором низки наукових праць, він докладно вивчав за себе попередження та лікування скорбуту (цинги), опрацьовував методи дезинфекції при інфекційних хворобах, його праця про лікування корости була видана російською мовою і користувалася великим успіхом. У 1800 році Писчеков видав підручник під назвою «Карманний лѣчебникъ», — це був переклад з англійської мови відомого підручника Елліота, але з великою кількістю додатків та змін, що їх зробив Писчеков на підставі власного досвіду.

Данила Писчекова було обрано членом «Вольного Економического Общества», почесним членом «Общества Испытателей природы», він користувався великою повагою, як у медичних, так і в агрономічних колах.

Денис Повирка народився у 1746 р. в родині козака, у селі Полошках Глухівської сотні Ніженського полку. В 1767 році закінчив Києво-Могилянську Академію та поступив учнем до медичної школи при Московському генеральному шпиталі, у 1769 році одержав звання підлікаря, а в 1771 — звання лікаря.

Після цього він був призначений лікарем Вятської провінції, але магістрат у Вятці ухилився від нормальної оплати праці нашого земляка і він примушений був взяти працю лікаря при Московській медичній конторі.

У серпні 1774 року він виїхав за кордон для удосконалення своїх знань і вчився в Страсбурзькому уні-

верситеті. У 1780 році захистив дисертацію на тему «Про випарення кіноварі» (De anathymiasī cinnabaris).

Досліди Понирки заторкували дуже актуальне тоді питання лікування різних захворювань парами сірчаного живого срібла (киноварю), зокрема було дуже розповсюджено лікування окуренням кіноварю сифілітичних виразок носа, рота та горлянки. Понирка підкреслював недоцільність цього методу лікування при захворюваннях шкіри і явну небезпеку лікування парами сірчаного живого срібла виразок верхніх дихальних шляхів, бо, за його слушною думкою, ці пари шкідливо впливають на легені.

Він цілком слушно підкреслював (ще не знаючи етіології пранців), що таке лікування виразок: «не усуває причини їх, тобто пранців». Понирка закінчує свою дисертацію таким висновком: «а тому нехай буде вигнано з медицини цей шкідливий і не потрібний метод, і нехай ніколи у тих, хто правильно роздумує про речі, він не досягне чести і уваги».

Нарешті він дуже добре зазначає у своїй дисертації: «що недоцільні методи аж ніяк не можуть бути виправдані, навіть для лікування простолюття та бідних», бо, як каже він: «здоров'я народу є вищий закон». За цю працю Понирка одержав ступінь доктора медицини.

У 1781 році він повернувся в Україну, склав іспит при Медичній Колегії у Петербурзі і одержав посаду молодшого доктора у Санкт-Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, але психічний та фізичний клімат Петербургу не сподобався нашому землякові і він, за власним бажанням, перейшов на посаду доктора Васильківського карантину. Працюючи в Україні, він написав низку наукових праць, зокрема про лікування пранців, віспи, чуми тощо. У травні 1789 року звільнився з посади через хворобу.

Кузьма Рожалін народився у першій половині 18 століття у місті Ромнах, у родині козака Константинівської сотні Лубенського полку. У 1758 році він закінчив Києво-Могилянську Академію і вступив до Меди-

ко-хірургічної школи при Петербурзькому Адміралтейському шпиталі. У 1759 р. він одержав звання підлікаря а в 1760 році — лікаря і був призначений полковим лікарем Фрідріхсгамського полку.

У 1761 році він виїхав за кордон, де вчився в Лейденському університеті, у 1765 році він захистив там докторську дисертацію «Про скорбут» (De scorbuto). У цій своїй праці Рожалін подав докладний огляд тогочасного стану вчення про цингу. Дуже цікаво, що Рожалін категорично висловився проти лікування цинги живим сріблом, яке було тоді дуже розповсюджене і нічим не обґрунтоване. За вище згадану працю він одержав ступінь доктора медицини.

У 1767 році він повернувся в Україну, склав іспит при Медичній Колегії і був призначений викладачем «матерії медици» в медичних школах обох петербурзьких шпиталів. Після того він працював дивізійним доктором Севської дивізії, доктором Новоросійської губернії, дивізійним доктором Української дивізії та керівником Єлисаветградського шпиталю.

Рожалін був надзвичайно цікавою і високоосвіченою постаттю тієї доби. Він добре володів німецькою мовою, мав великий нахил до наукової праці, мав багато приятелів серед німецьких вчених та німецької інтелігенції, зокрема був у дружніх стосунках з великим німецьким письменником Гете. Після повороту в Росію він опинився у важкій атмосфері відсталі, деспотичної країни, наприкінці 1778 року важко захворів на психічну хворобу, примушений був покинути працю і помер у 1786 році.

Петро Симонтовський народився у 1747 році в місті Сумах у родині священика Сумського полку. З 1756 до 1766 року він вчився в Києво-Могилянській Академії, потім був учнем Московської шпитальної школи. Уже в 1767 році одержав звання лікаря, а у 1768 році він був призначений підлікарем в Білярський драгунський полк, який стояв між іншим в Орську, де пізніше карався наш великий поет Тарас Шевченко.

У 1771 році він блискуче витримав іспит при Оренбурзькому шпиталі на звання лікаря. У 1772 році він був переведений до Астраханського батальйону, де пропрацював більше 20 років. В Астраханській губернії він провадив велику працю у боротьбі з епідемією чуми серед калмиків, в Уральську вивчав проказу і організував там перший лепрозорій. У 1797 році був призначений акушером Астраханської Лікарської Управи. В 1808-1809 роках брав активну участь у боротьбі з холерою в Саратовській губернії.

Петро Симонтовський був не лише видатним організатором та адміністратором, а й видатним вченим. З його наукових творів відомі такі: «Про камні жовчового міхура» (1788), «Опис потворств» (1792), «Про аневризму аорти, що зруйнувала грудну кістку» (1794), «Про паралегію» (1793), «Про проказу», «Про хірургічні операції» (1801), «Про каліцтва людини» (1802). Крім того, він написав перший медико-санітарний опис міста Уральська. За свої наукові праці він одержав звання штаб-лікаря.

Цікаво, що Петро Симонтовський був дуже прямою відвертою людиною. Він примушений був покинути працю в Астрахані і переїхати до Симбирську, бо дозволив собі критикувати безпосереднього свого зверхника інспектора Пургольда. Помер Симонтовський у 1815 році.

Яків Сандул-Стурдза народився у селі Козацькому Козелецького повіту Чернігівської губернії у родині священика. Середню освіту він одержав у Чернігівському колегіюмі. З 1777 року вчився в шпитальній школі при Московському шпиталі, у 1779 році одержав звання підлікаря і був призначений до 3-го гренадирського полку, з 1781 року працює в Санкт-Петербурзькому адміралтейському шпиталі, з 1782 р. підлікарем в Санкт-Петербурзькому шпитальному домі, з 1783 року лікарем 3-го Єлисаветградського батальйону і з 1784 — лікарем Тверського карабінерського полку. У 1786 році одержав звання штаб-лікаря і продовжував працювати у Санкт-Петербурзькому шпиталі. У 1792 році

захистив дисертацію «Про кримську народню хворобу» при Медичній Колегії*). У 1799 році був призначений інспектором Українсько-Слобідської Лікарської Управи, на цій посаді працював лише 2 роки, бо завдяки своєму «вольнодумству» мав постійні сутички з вищими урядовцями губернії.

Сандул-Стурдза був одним з перших дослідників прокази в Україні та на Криму, крім того він працював над іншими проблемами і надіслав до Медичної Колегії низку своїх наукових праць.

Михайло Стефанович-Донцов народився десь у середині 18 віку у родині священика в Україні. Освіту одержав в Києво-Могилянській Академії, потім був учнем медичної школи при Петербурзькому Адміралтейському шпиталі. У 1774 році він одержав звання підлікаря і деякий час продовжував удосконалюватись при цьому шпиталі, у 1778 році він одержав звання лікаря і був призначений до Першого канонірського полку. Під час своєї військової служби брав участь у низці походів та провадив протиепідемічні заходи в Україні. У 1781 році Стефанович-Донцов передав до Медичної Колегії переклад підручника хірургії Гайстера та модель інструменту для видалення чужерідних тіл зі стравоходу. У 1785 році одержав звання штаб-лікаря, тобто найвище на той час в Росії лікарське звання. У 1797 році був призначений повітовим лікарем до міста Плес Костромської губернії, потім був повітовим лікарем у місті Семенов Нижегородської губернії.

Дуже цікава доля цього, безумовно дуже видатного, лікаря. Коли він працював у Костромській губернії, він довідався про обурюючу історію знущання дідича над кріпаком, який врешті-решт повісився із-за цих знущань. Цю справу, як це часто було у Росії, захотіли прикрити, дідич дав хабара справникові та запропону-

*) Точна назва дисертації «Обрядное разсуждение о крымской народной болъзнии».

вав хабара Стефанович-Донцову, але наш земляк не захотів покривати злочину і підніс справу, як проти справника так і проти дідича. У наслідок він одержав попередження і був переведений на працю до Нижегородської губернії. Тут знову з нашим земляком трапилась пригода. Дідич зівалтував дівчину кріпачку, вона завагітніла, а потім за вимогою дідича зробила аборт. Стефанович-Донцов, довідавшись про цю обурливу історію, передав справу до суду, куди послав також офіційний акт про знасилування дівчини. Але дівчина, яку налякав дідич та урядовці, на суді заявила, що ніякого зівалтування не було. Стефанович-Донцова за нібито брехливе свідчення та «фальшиве» свідцтво віддали під суд. Царський «правий та милостивий» суд присудив нашого земляка на 10 років каторжної праці, на позбавлення права на державну службу та інших громадських прав. На щастя, наш земляк попав під амністію і його звільнили від відбуття кари, але працювати лікарем він уже не міг.

Це між іншим лише один з обурливих випадків, коли наших земляків за їх чесність, «вільнодумство» та виступи проти несправедливих дій влади, безжалісно переслідували. Таких випадків було немало і ми про них ще будемо згадувати.

Так загинув для науки та медичної справи один з талановитих українських лікарів. Він між іншим вперше описав випадок травматичної епілепсії, написав праці: «Про лікування від укусів тарантулів», «Про лікування зламів радіальної кістки», «Про бронхопульмональні нориці», «Про чуму», «Про камні у мошонці» та інші.

Яків Стефанович-Донцов — народився в місті Чернігові також у родині священика, спочатку вчився в Чернігівському Колегіюмі, у 1770 році вступив до Московської Шпитальної школи, яку закінчив у 1774 році з званням підлікаря. Спочатку був призначений до Владимирського драгунського полку, у 1777 році склав іспити на звання лікаря і у 1778 був призначений полковим лікарем Київського легко-кінного полку, у 1784

році одержав звання штаб-лікаря. Від 1785 року працював повітовим лікарем в Острі на Чернігівщині.

Крім лікарської праці, увесь час працював науково, а саме досліджував захворювання на гнійний плеврит, вивчав вплив ріжків на людський організм, написав праці: «Про емпієми», «Про ріжки», «Про сухі пологи». У 1793 році захистив у Медичній Колегії дисертацію про ріжки, яка була видана у 1797 році, і одержав звання доктора медицини*).

З 1789 до 1797 року був викладачем медичної школи при Санкт-Петербурзькому Сухопутному шпиталі та штаб-лікарем цього шпиталю. У 1797 році був призначений інспектором Воронізької Лікарської Управи, у 1802 році був призначений доктором Козловської Карантинної Контори, у 1809 році переведений на посаду доктора Євпаторійської Карантинної Контори і нарешті у 1819 році був переведений на посаду доктора Могилівської Карантинної Контори.

Крім зазначених вище наукових праць, написав Медико-топографічний опис Воронізької губернії та видав у 1799 р. книгу «О скотскомъ падежѣ».

Іван Тишевський — народився в 1760 році у шляхетській родині. Після закінчення Києво-Могилянської Академії у 1783 році почав навчання у медичній школі при Петербурзькому сухопутному шпиталі, у 1785 році одержав звання підлікаря і був призначений до Полтавського легко-кінного полку, в 1789 році одержав звання лікаря, брав участь у російсько-турецькій війні, при чому відзначився своєю хоробрістю під час боїв біля Очакова, Бендер та Аджибея. У 1792 році Тишевський звільнився від військової служби і був призначений лікарем Катеринославського намісництва. У 1794 році він повернувся знову на військову службу і був

*) Точна назва праці: «Описание о черныхъ рожкахъ, причиняющихъ корчи и помертвеніе членовъ съ присокупленіемъ наблюденія о сухихъ трудныхъ родахъ».

призначений полковим лікарем Преображенського полку, у 1795 році одержав звання штаб-лікаря.

У 1797 році знову звільнився з військової служби і одержав посаду міського лікаря у Полтаві, тут він побудував одну з перших міських лікарень в Україні, при чому на будівництво та утримання лікарні витратив власні кошти. Без огляду на те, що лікарня у Полтаві була дуже потрібна для людної Полтави та губернії, центральна влада відмовила Тишевському дати дотацію для утримання лікарні і він примушений був через деякий час її зачинити.

У 1802 році Тишевського призначили акушером Чернігівської Лікарської Управи, а в 1803 році перевели на таку ж саму посаду до Полтавської Лікарської Управи.

Крім лікарської та адміністративної праці Іван Тишевський займався багато і науковою працею, за що, як ми зазначили вище, одержав найвище лікарське звання у тодішній Росії: — штаб-лікаря. З його праць відомі: «Про панариції», «Про літотомію», «Про попередження отруєння ріжками» та інші. Помер Тишевський у Полтаві у 20 роках 19 століття.

Осип Тимковський народився у першій половині 18 століття в родині козака села Княжого Миргородського полку. Освіту він одержав у Києво-Могилянській Академії та у медичній школі Петербурзького Адміралтейського шпиталю. У 1758 році Тимковський одержав звання підлікаря і був призначений до Балтицької флотії, що в ній брав участь у війні з Прусією. У 1758-61 роках він далі продовжував працювати в Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, де досить швидко одержав звання лікаря (він провчився в медичній школі біля трьох років у той час, як нормальний курс навчання продовжувався тоді не менше 5 років). З уваги на непересічні здібності нашого земляка, у 1761 році його укупі з іншими лікарями українцями посилають за кордон, де він вчився спочатку в Лейденському, а потім у Страсбурзькому уні-

верситетах. У 1765 році він захистив дисертацію про так звану неправдиву періпневмонію («Diss. medico-practica inauguralis de peripneumonia notha») і одержав звання доктора медицини. У 1766 р. після іспитів у Медичній Колегії він був призначений дивізійним лікарем Смоленської дивізії, а пізніше лікарем у Першій армії та лікарем Московської дивізії. У грудні 1781 року він одержав дуже відповідальну посаду Московського штадт-фізика, тобто головного лікаря м. Москви. На цій посаді він попрацював до 1789 року, але з уваги на «вільнодумство» та нешанобливе ставлення до Медичної Колегії його звільнили з цієї посади і перевели на працю до Ревельського шпиталю. За деякими відомостями пізніше він працював в Україні.

Михайло Трохимовський народився біля 1740 року в шляхетській родині на Україні. Спочатку він вчився в Києво-Могилянській Академії, а з 1761 року у Медичній школі при С-Петербурзькому сухопутному шпиталі. Вже в 1762 році він одержав звання підлікаря, а в 1763 звання лікаря, отже за неповних два роки він закінчив школу, в якій інші учні мусіли вчитися до 7 років. У 1763 році його призначили полковим лікарем до Московського Карабінерського полку, а в 1772 році перевели на працю до Миргородського легкокінного полку. Довший час він працював військовим лікарем, брав участь у російсько-турецькій війні, відзначився у боях під Бендерами та на Перекопській лінії. У 1777 році він одержав звання штаб-лікаря. У 1782 році покинув військову службу та поїхав на Україну, де його призначили повітовим лікарем у Сорочинцях. У 1811 році його обрали кореспондентом Медико-хірургічної Академії.

Трохимовського вважали за одного з найосвіченіших лікарів Росії, він протягом усього свого життя працював науково, а саме: вже в 1772 році видав книжку «Разсужденія о растеніяхъ въ Крымской степи полковымъ лѣкаремъ усмотренныхъ», у 1813 році опублікував працю «Замѣчанія относительно нѣкоторыхъ причинъ женского безплодія», крім того він цікавився лікарсь-

кими рослинами та методами гідротерапевтичного лікування, працював над проблемами військової хірургії тощо. Помер Трохимовський у 1815 році.

Осип Шумлянський народився на початку 18 століття в Україні. У 1738 році він вступив до Московської шпитальної школи, де виявив себе надзвичайно талановитим учнем. Тодішній дуже впливовий медик та керівник медичної адміністрації в Росії Л. Блюентрост рекомендував нашого земляка, як одного з найталановитіших своїх учнів, для посилки за кордон з метою дальшого удосконалення та підготовки до професорської діяльності. На жаль, з уваги на низку обставин, ця поїздка Шумлянського за кордон не відбулася, його призначили підлікарем і скерували до Новгороду для обслуговування турецького посольства, яке саме приїхало до Росії для мирних переговорів. У скорому часі Шумлянський повернувся до С.-Петербургу, де був призначений підлікарем С.-Петербурзького сухопутного шпиталю. Там він побув недовго, приблизно через місяць йому надають знання лікаря і призначають лікарем Шляхетного Кадетського корпусу. Шумлянський і тут проявляє себе, як здібний лікар та науковець. Відомий оператор фон Меллен підносить питання про посилку Шумлянського закордон, а саме до Парижу, але і на цей раз нашому землякові не пощастило виїхати для продовження своєї медичної освіти у Західню Європу. Шумлянський вирішує тоді їхати на батьківщину до Глухова, де він народився, і в зв'язку з цим звертається до Медичної Колегії з відповідним проханням. Медична Колегія дає розпорядження провести іспити і лише після цього вирішити дальшу долю нашого земляка. 15. січня 1742 року Шумлянський складає іспити на звання лікаря, при чому його екзаменатори д-р Мініят та лікар Огіді дають дуже позитивну оцінку його знань. Але замість того, щоб направити Шумлянського до Глухова, його призначають полковим лікарем до Венгерського гусарського полку, в якому він бере участь у війні з Швецією. Після війни він просить скерувати його для праці в

шпиталь, але йому посади у шпиталі, без уваги на підтримку його прохання збоку керівника медичної адміністрації в Росії П. Кондоїді, не дають. У 1743 році Шумлянський звільняється з військової служби і вступає на працю лікаря Новгородської Духовної Семінарії. У 1751 році його призначають лікарем Севської провінції, а в 1760 році — губерніяльним лікарем Білгородської губернії. У 1769 році йому за низку наукових робіт надають звання штаб-лікаря. Помер Шумлянський 21. жовтня 1781 року у Білгороді.

Доля Осипа Шумлянського є ще одним прикладом змарнованих можливостей українського вченого в умовах чужинецької окупації. Без уваги на його здібності, постійну наукову працю і рекомендації його високопоставлених зверхників, як Блюментрост, Кондоїді та інших, йому так і не пощастило здобути нормальну університетську освіту у Західній Європі, одержати професорську посаду і заслужено стати у ряди видатних українських вчених-медиків та професорів того часу.

ЛІКАРІ УКРАЇНЦІ — КЕРІВНИКИ ПРОТИЕПІДЕМІЧНОЇ БОРОТЬБИ, ОРГАНІЗАТОРИ ТА КЕРІВНИКИ ЛІКАРЕНЬ І ШПИТАЛІВ У РОСІЇ ТА В УКРАЇНІ

Крім посад у Медичній Колегії Російської імперії, посад керівників губерніяльних, повітових та міських лікарських управ, українці посідали цілу низку відповідальних посад у медичній і навіть немедичній адміністрації Росії та України.

Ми вже згадували, що Андрій Італінський був поваженим послом Росії у декількох державах. Никон Карпинський посідав посаду керівника Учбового Відділу міністерства Внутрішніх Справ, Дмитро Павловський був інспектором Московської Медичної Контори, Денис Понирка — лікарем цієї контори, Йосип Каменецький — інспектором Санкт Петербурзького фізикату, Данило Писчеков — помічником директора Дому доводства, Яків Саполович — більше 30 років був ди-

ректором С.-Петербурзького Медично-інструментального заводу. Мартин Тереховський та Григорій Соболевський були директорами Петербурзького імператорського ботанічного саду, Григорій Сухарев — був головним лікарем Кавказьких мінеральних вод.

Один із найвидатніших наших вчених того часу — Данило Самойлович був довгий час керівником протиепідемічної боротьби на півдні Росії, членом комісії для попередження та лікування морової язви та головним лікарем усіх карантинів України. Його найближчими співробітниками були лікарі А. Бучаров, С. Копитковський, М. Борисевич, П. Малановський та І. Яновський.

Інший, не менш відомий український вчений, Іван Полетика був керівником знаменитого Васильківського карантину, що його очолював більше ніж 20 років; керівником цього карантину був також відомий український вчений Петро Погорецький.

Васильківський карантин був одною з найвідповідальніших установ для боротьби з епідеміями, головно чуюмою, на Україні. Він складався з головного карантину, що містився у Василькові, та підвідділів у Переяславі, Черкасах, Кременчузі, Добриніці, Луганську, Бахмуті, Ізюмі та Переволочні. Очолював карантин головний лікар, а підвідділами керували лікарі. Побудовано було працю цього карантину за зразком відомого на всю Європу карантину у Венеції. Завданням карантинів було з одного боку слідкувати за тим, де з'являються підозрілі на епідемічні захворювання, провадити спостереження над хворими і запроваджувати всі заходи потрібні для попередження розповсюдження хвороби. Посади керівників карантинів, зокрема головних карантинів, яким був Васильківський, були дуже відповідальні і вимагали від керівників високої кваліфікації.

Крім Полетики та Погорецького, керівниками так званих карантинних контор були: Остап Звіряка, що був медичним інспектором Дубосарської карантинної контори, Дмитро Писчеков, що був керівником Таган-

різької карантинної контори, Яків Стефанович-Донцов, що був доктором Євпаторійської, Могилівської та Козловської карантинних контор.

Ще більшу роль відігравали українці, як організатори, або відповідальні керівники великих шпиталів, зокрема у Петербурзі та Москві.

Так, наприклад, Данило Самойлович був організатором та очолював першу в Росії венерологічну лікарню. Петро Симонтовський організував перший в Росії лепрозорій, Опанас Масловський — першу на Україні психіатричну лікарню, Опанас Шафонський був організатором та першим оператором травматологічного відділу при Московському Генеральному шпиталі.

Перерахувати у цій праці всі відповідальні лікарські посади, які посідали українці у різних частинах Російської імперії, зрозуміло неможливо, але в наступних розділах відмітимо хоча деякі найголовніші.

Так Іван Полетика був першим не чужоземним, а з теренів бувшої російської імперії, старшим доктором генерального шпиталю в Петербурзі, Опанас Шафонський був головним доктором Московського шпиталю, Григорій Мокренець — керівним хірургом Московського шпиталю, Хома Тихорський — старшим доктором Петербурзького Сухопутного шпиталю, Данило Самойлович керівником Богоявленського шпиталю, Микола Чубенський — старшим доктором Московського шпиталю, Денис Волчанецький — головним хірургом Єлисаветградського шпиталю і його першим директором, Остап Звіряка — старшим доктором Єлисаветградського шпиталю, Кузьма Рожалін — керівником гарнізонного шпиталю у Єлисаветграді, Матвій Крутень очолював венерологічну лікарню в Петербурзі, керівником цієї лікарні був також Ф. Грабовський, Ілля Руцький був лікарем Санкт-Петербурзького сухопутного шпиталю, Петро Беркович — лікарем Московського шпитального дому, Митрофан Єллінський — головним лікарем так зв. Вдовичевого дому та оператором Санкт-Петербурзької лікарні для бідних, Осип Шумлянський

— лікарем Новгородської Духовної Семінарії та Шляхетського Кадетського корпусу, Дмитро Моренков був оператором Санкт Петербурзького Сухопутного шпиталю, Семен Успенський — Московського Сухопутного шпиталю, Степан Фіялковський був керівником медичної бібліотеки Санкт-Петербурзького Сухопутного шпиталю, Йосип Тимковський — лікарем Ревельського шпиталю, Ф. Данилевський — лікарем Сестрорецького заводу, Гриневський брав участь, як лікар, в експедиції на Алеутські острови, В. А. Григоровський був оператором Московського Генерального шпиталю.

РОЛЯ ЛІКАРІВ-УКРАЇНЦІВ У ВОЄННІЙ МЕДИЦИНІ

Майже всі видатні українські лікарі 18-го століття довгий чи короткий час працювали також як військові лікарі, при чому багато з них посідали відповідальні посади. Так наприклад, Никон Карпинський був — генерал-штаб доктором сухопутної армії, Остап Звіряка — медичним інспектором Чорноморської фльоти, Семен Успенський — лікарем Балтійської фльоти, С. Євреїнов — головним лікарем Азовської фльоти та Морського шпиталю в Азові, Григорій Соболевський — головним доктором гвардійських полків, Матвій Крутень — доктором Першої дивізії, Сава Леонтович — дивізійним доктором Нижегородської дивізії, Степан Фіялковський — доктором Севської дивізії, Петро Погорецький — доктором Сибірського корпусу, Кузьма Рожалін — доктором Севської та Української дивізій, Йосип Тимковський був дивізійним доктором Смоленської та Московської дивізій, Ілля Руцький — доктором Московського легіону.

Полковими лікарями були наступні українські лікарі: Михайло Трохимовський — Московського Карабінерського полку, Матвій Крутень — Тенгінського піхотного полку, Петро Симонтовський — Білярського драгунського полку, Яків Стефанович-Донцов — Володимирського Драгунського полку, Михайло Стефанович-Донцов — Першого Канонірського полку, Йосип Шумлянський — Гусарського Венгерського полку,

Павло Шумлянський — Дев'ятого артилерійського канонірського полку, Дмитро Павловський — Казанського піхотного полку, Кузьма Рожалін — Фрідріхсгамського полку, Ілля Руцький — Білозерського піхотного та Казанського драгунського полків, Хома Тихорський — Преображенського полку, Данило Самойлович — Копорського полку, Яків Сандул-Стурдза — Третього гренадирського та Тверського карабінерського полків.

Досить багато українців були лікарями так званих українських полків, а саме: Денис Волчанецький був лікарем Першого Київського Козачого полку, Петро Загорський — полковим лікарем Орденського Кірасирського полку у місті Хоролі, Іван Тишевський — Полтавського легко-кінного полку, Михайло Шидловський — Азовського піхотного полку, Петро Малахів — Чернігівського легко-кінного полку, Семен Успенський — Миргородського легко-кінного полку, Яків Стефанович-Донцов — Київського легко-кінного полку, Петро Беркович — Сумського Гусарського полку, Яків Сандул-Стурдза був лікарем Третього Єлисаветградського батальйону, Опанас Масловський — Четвертого Київського батальйону.

Сила Митрофанів, Кузьма Рожалін, Остап Звіряка та Денис Волчанецький були старшими докторами: перший — Київського військового шпиталю, а три останні — Єлисаветградського військового шпиталю.

Опанас Масловський був лікарем Петровської залози, а І. Романовський — лікарем залози Дмитра Ростовського. Видатними військовими лікарями були: М. П. Баранович, Ф. Є. Громницький, М. Г. Добровольський, І. Г. Кашинський, Т. Ольхович, А. Я. Травлинський, Я. Теребинський.

Одною з найцікавіших постатей з українських військових лікарів був **Юхим Білопольський**.

Він народився у 1753 році в родині козака. Першу освіту Білопольський одержав у Чернігівському колегіумі. У 1773 році він вступив до медичної шпиталь-

ної школи при С.-Петербурзькому Генеральному сухопутному шпиталі. Закінчивши школу, він працював лікарем у різних військових частинах, нарешті був головним лікарем в армії російського полководця О. В. Суворова, за дорученням якого провадив організацію заходів для охорони здоров'я у всій армії Суворова.

Суворов не раз згадував у своїх наказах, рапортах та інших документах про Білопольського, називаючи його «Искуснѣйшимъ штаб-лѣкаремъ». Нам відомі такі накази Суворова у справах медичної опіки вояків, які написані на підставі проектів Білопольського: «Приказъ Суворова отданный въ Финляндіи въ 1792 году. Кюмень-городъ». (Опублікований був у числі I «Славянинъ» 1828 р.), «Приказъ Суворова отъ 31. марта 1794 года. О сохраненіи здоровья» (опублікований у праці: А. Петрушевскій «Генералиссимусъ князь Суворовъ». СПб, 1884, том 2), «Приказъ Суворова отъ 23 августа 1794 года» (опубліковано у праці «Генералиссимусъ Суворовъ». Сборникъ документовъ и матеріаловъ. Москва 1897).

Перу Білопольського належить також «Правила медицинскимъ чинамъ. По приказанію генсрала ан-шефа графа Суворова-Римникского разосланные по подвѣдомственнымъ ему войскамъ 8 августа 1793 года. Секлеи. Подписалъ штаб-лѣкаръ — Ефимъ Белопольскій».

Отже наш земляк був у свій час найвидатнішим лікарем найвидатнішого полководця російської імперії Суворова і фактичним організатором медичної справи у його військах.

У своїй відомій праці «Наука побѣждать» Суворов вимагав від своїх офіцерів уважно турбуватися про здоров'я солдатів і послався на «полевой лѣчебникъ» штаб-лікаря Білопольського. На жаль цей «Лѣчебникъ» досі розшукати не пощастило.

Крім праці військовим лікарем у ставці Суворова, відомо, що Білопольський працював у Казані та під керівництвом Данила Самойловича — у Богоявленсь-

кому шпиталі. Крім того відомо також про його працю у Херсонському Військово-морському шпиталі та у Чорноморській флотії.

Перебуваючи на службі у флотії, Білопольський між іншим дав опис масового отруєння ріжками у Гаджибеї (Одеса). З наукових праць Білопольського, крім зазначених вище, відомі: «О херсонской болѣзни», «Объ отравлении спорыньей в Одессѣ». Обидві ці праці знаходяться в Ленінградському Державному Історичному Архіві.

З інших, згаданих вище військових лікарів, дозволимо собі зупинитись на біографіях наступних:

Матвій Крутень народився у Чернігові у 1737 році у родині службовця магістрату. Спочатку він вчився в Києво-Могилянській Академії, після закінчення якої у 1757 році вступив до медичної школи при С.-Петербурзькому Сухопутному шпиталі. Вже за рік, а саме у 1758 році, він одержав звання підлікаря, а у 1759 році — звання лікаря, у 1760 році його призначили полковим лікарем Тенгінського піхотного полку.

У 1761 році, вкупі з іншими лікарями українцями, він був командирований до Лейденського Університету, де у 1765 році захистив дисертацію «Про жування» („Specimen medicum inaug. de manducatione“) і одержав ступінь доктора медицини.

У своїй дисертаційній праці він виявив не лише добре знання предмету, але й подав дуже цінні спостереження над слинотворенням у людини. Сучасники Крутенья вважали, що слина поступає до рота у наслідок витискування її при жуванні з залоз. Крутень на підставі своїх дослідів помітив, що виділення слини виникає в наслідок інших причин. Так він пише у своїй праці: «Але з досвіду кожному відомо, що коли голодній, здоровій людині дати їжу, то вона відразу почувает, що у неї набухають не лише залози, але і щочки, виникає якесь подразнення, і відразу ж дуже швидко багато слини витікає до рота, навіть тоді, коли щелепи ще не рухаються». Далі Крутень пише, що

у міру того, як людина наїється, кількість слини помітно зменшується, але: «Коли у цей час дати іншу страву, яка смачніша за першу, тоді з поворотом апетиту слина знову починає заповнювати рот, хоч щелепи залишаються у спокої» — пише Крутень.

Отже, власне кажучи, Матвій Крутень був перший, хто помітив нервову регуляцію слиновиділення і був прабатьком знаменитого вчення Павлова про рефлекси.

У 1767 році Крутень повернувся на Україну, але у наслідок важкої хвороби, лише у 1768 році склав іспити в Медичній Колегії і одержав право практики у Росії. У 1769 році він був призначений дивізійним доктором Першої дивізії, але на жаль, знову важко захворів і у 1770 році ще зовсім молодою людиною помер.

Крім вище зазначеної дуже цікавої дисертаційної праці, Матвій Крутень написав книгу «Примѣчаніе о болѣзняхъ въ арміи случающихся», яку вважали першою працею з військової медицини в Росії. У особі Крутеня українська медицина безумовно втратила дуже здібного вченого медика.

Сава Леонтович народився в селі Максимівці Миргородського полку у родині міщанина. Після закінчення Києво-Могилянської Академії, він вступив у 1758 році до медичної школи при С.-Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, у 1759 році одержав звання підлікаря, а у 1761 — лікаря. Укупі з іншими українськими лікарями він був надісланий закордон для дальшого удосконалення та підготування на ступінь доктора медицини, вчився він у Страсбурзькому університеті, а у 1766 році захистив дисертацію на тему: «Про ненормальні (неприродні) пологи, що виникають у наслідок дефектів тулуба плоду» («De partu praeternaturali, ex vitiis trunci foetus orto»).

Після одержання ступня доктора медицини він у 1767 році повернувся на батьківщину, склав відповідні іспити при Медичній Колегії і одержав право медичної практики у Росії.

У червні 1768 року Леонтовича призначили молодшим доктором у Медичну школу при С.-Петербурзькому Адміралтейському шпиталі. Перед молодим лікарем відкривалася блискуча наукова та педагогічна кар'єра. Але, як свідчать історики, умови праці в шпиталі були дуже важкі завдяки переслідуванню українців збоку чужинців. Леонтович кидає працю у шпиталі й одержує посаду лікаря при Управлінні колоністами Саратовської губернії. У 1775 році він одержує пропозицію зайняти посаду викладача Московської шпитальної школи, але відмовляється від неї. У 1778 році його призначають дивізійним доктором Нижегородської дивізії.

Дмитро Павловський народився на Україні на початку 18 століття. У 1755 році він вступив до шпитальної школи при С.-Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, у травні 1757 року одержав звання підлікаря і був надісланий на працю до фльоти, у жовтні 1758 року він склав іспити на звання лікаря і, як здібний, був залишений на праці при С.-Петербурзькому Адміралтейському шпиталі.

У 1760 році його призначили полковим лікарем Казанського піхотного полку, він брав участь у низці військових виправ, не раз керував карантинами. У лютому 1772 року Павловський звільнився з військової служби і був призначений лікарем Московської Медичної контори. Під час перебування на цій посаді він брав активну участь у боротьбі з чумою та будівництві московських лікарень. У 1776 році за наукові праці йому надали звання штаб-лікаря. З грудня 1797 року він працював знову в Московській Медичній конторі.

Семен Успенський народився на Україні в родині священика. Початкову освіту одержав у Чернігівському колегіюмі. У 1785 році вступив до Кронштадтської шпитальної школи, у 1787 році одержав звання підлікаря і продовжував працювати у Кронштадтському

шпиталі, у 1790 році склав іспити і одержав звання лікаря, після чого був скерований на посаду лікаря Балтійської фльоти.

Завдяки своїм здібностям він одержав у 1791 році посаду прозектора анатомії у Кронштадтській Медико-Хірургічній школі, у 1792 році йому надали таку саму посаду в Московському Медико-хірургічному училищі, а в 1796 році призначили оператором Московського Сухопутного шпиталю.

Семен Успенський написав низку наукових праць, з яких його праця «Объ эпилепсії, происходящей отъ камня въ сосудистомъ сплѣтении головного мозга» була визнана одною з найкращих, що були надіслані до Медичної Колегії та була вміщена в збірнику наукових праць, що його видав І. І. Вієн. Успенський був видатним хірургом і користувався великою популярністю у Москві.

Степан Фіялковський народився у Києві в родині козака. Як і більшість українських лікарів, він спочатку закінчив Києво-Могилянську Академію, а в 1755 році вступив до медичної школи при С.-Петербурзькому Сухопутному шпиталі. У 1757 році він одержав звання підлікаря, його залишили на праці в шпиталі та доручили керувати медичною книгозбіркою. У 1761 році він одержав звання лікаря і був надісланий за кордон для вдосконалення у медицині. За кордоном він учився в Лейдені та Страсбурзі. У 1765 році він захистив у Лейденському університеті дисертацію на тему «Про дію шлунка на харчі» («De actione ventriculi in ingesta») й одержав ступінь доктора медицини.

У 1766 році Фіялковський повернувся на батьківщину, склав відповідні іспити при Медичній Колегії та був призначений дивізійним доктором до Севської дивізії. Відома також його праця «De methodo studii medicæ» — «Про методи медичної освіти».

Вище ми вже подавали біографічні матеріали про низку згаданих тут військових лікарів. У відповідних розділах нашої праці ми ще будемо згадувати про

таких видатних вчених, як Никон Карпинський, Петро Погорецький, Петро Загорський, Григорій Соболевський та інші. Тут лише підкреслимо, що, як видно з наведених нами біографій, переважна більшість українських лікарів, що працювали військовими лікарями, мали надзвичайно високі фахові кваліфікації.

УКРАЇНЦІ — ТВОРЦІ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В РОСІЇ

Особливо видатну роль відіграли українські вчені медики в організації та розповсюдженні медичної освіти в Росії у 18 столітті. Саме українці, поряд німців, голляндців та інших чужинців, були найвидатнішими викладачами та професорами так званих шпитальних шкіл, медико-хірургічних училищ, а пізніше професорами Московського університету, С.-Петербурзької та Московської Медико-хірургічних академій.

Для кращого розуміння ролі українських вчених медиків у справі розвитку медичної освіти та науки на теренах колишньої Російської імперії, ми мусимо коротко зупинитися на системі медичної освіти у Росії в 18 віці.

Як ми вже зазначили, у 1654 році в Москві при Аптекарському приказі була створена перша в Росії медична школа, але вона проіснувала дуже короткий час і її роль в справі медичної освіти була незначна. У 1706 році за наказом Петра I. у Москві за річкою Яузою було побудовано «Гофшпиталь для аптекарської науки», до якого набрали 50 учнів, що з них мали підготувати лікарів переважно для потреб армії. Директором цього шпиталю та школи при ньому був призначений ляйб-медик Петра I., голляндець Микола Відлоо, вихованець Лейденського університету. Школа ця почала працювати в 1707 році, навчання у ній продовжувалось від 5 до 15 років.

Перший випуск учнів відбувся у 1713 році. Ця школа з'явилася зразком для інших так званих шпитальних, або як їх звали пізніше медико-хірургічних шкіл

у Росії та в Україні. Школи ці створювали при великих шпиталях, які одержували після цього назву генеральних. У 1733 році було відчинено медичну школу при С.-Петербурзькому Сухопутньому, а трохи пізніше при С.-Петербурзькому Морському або Адміралтейському та Кронштадському Морському Генеральних шпиталях, нарешті, про що ми вже писали, у 1787 році було відкрито Медико-хірургічну школу в Україні при Єлисаветградському Генеральному шпиталі. Ці школи й були першими навчальними закладами, які готували для Росії — отже і для України — так званих підлікарів та лікарів.

У нарисі про Єлисаветградську Медико-хірургічну школу ми вже досить докладно зупинилися на організації навчального процесу, методиці навчання, обсязі знань, що давали ці школи, та інших характеристичних особливостях їх.

У 1764 році почав працювати медичний факультет Московського університету. У 1783 році, з ініціативи ляйб-хірурга Катерини II Кельхена, у Петербурзі було засноване так зване Калінкінське Медико-хірургічне училище, яке мало бути першою у Росії повноправною вищою медичною школою на рівні з університетами.

Урядові німецькі медичні кола в Росії були зацікавлені затримати у своїх руках справу медичної освіти і медичної служби й тому проектували, що це училище мало б приймати для навчання переважно німців — дітей лікарів та інших німецьких урядовців, що працювали в Росії*). Викладовою мовою в цьому училищі була німецька.

*) Цікаво, що навіть у 1809 році, за так званим першим російським медичним списком у воєнному, морському та цивільному відомствах (установах) і в університетах працювало лише 2 596 вільнопрактикуючих лікарів із них німців та інших чужинців — 1 409. Переважна кількість останніх медичних урядовців були українці.

Але життєва практика показала, що це училище аж ніяк не було кращим ніж згадані вище шпитальні школи, а зокрема не краще, ніж Медико-хірургічні училища та Медико-хірургічні академії, про які мова буде нижче, і де головними організаторами навчання та професорами були українці.

У 1786 році з 4-х шпитальних шкіл були створені 3 Медико-хірургічні училища, а саме: у Петербурзі, Москві та Кронштадті. У 1787 році додалося ще Єлисаветградське Медико-хірургічне училище в Україні.

Спочатку при кожному училищі було створено лише по три катедри: анатомії, фізіології та хірургії; патології, терапії та медичної практики; ботаніки, матерії медицини та хемії. У 1787 році за пропозицією Олександра Шумлянського, було засновано ще одну, 4-ту катедру — акушерства, жіночих та дитячих хворіб. Крім того, при кожній школі провадились курси малювання, викладалося латинську мову, фізику та математику.

У 1798 році було засновано Петербурзьку та Московську Медико-хірургічні академії. Кронштадтське Медико-хірургічне училище було ліквідоване в 1799 році, а Калінкінське — у 1802. Московська Медико-хірургічна академія проіснувала самостійно лише 5 років, у 1808 році вона була відновлена, як філія Петербурзької Медико-хірургічної академії, а в 1837 р. знову одержала титул окремої академії. Московська Медико-хірургічна академія була значно гірше обладнана, ніж Петербурзька, мала гірший склад викладачів та її роля у справі медичної освіти в Росії була значно менша ніж Петербурзької, де якраз українці були керівним елементом.

Медико-хірургічні академії спочатку мали 7 кафедр, а саме: патології та терапії; хірургії; акушерства та судової медицини; анатомії та фізіології; ботаніки та фармакології; хемії; математики та фізики. Крім професорів, що керували зазначеними вище кафедрами, було 7 ад'юнкт-професорів, малювальні майстри, ля

боранти, бібліотекарі. Кількість слухачів увесь час колівалася, спочатку було біля 100, пізніше кількість студентів досягла 500. У 19 столітті кількість професорів та ад'юнктів значно збільшилась, але про цей період життя обох академій ми будемо писати пізніше.

Для історії української медицини важливе те, що між організаторами шкіл, керівниками кафедр, професорами та викладачами всіх цих зазначених вище медичних шкіл, Медико-хірургічних училищ та академій вчені медики українці займали одно з перших, а в деяких школах — перше місце. Фактично єдиними конкurentами українців у цих школах були німці, голляндці та інші чужинці, бо кількість викладачів і професорів москвинів була дуже незначна. Нижче ми наведемо список українців професорів та викладачів зазначених вище медичних шкіл, який охоплює більше 50 осіб, при чому не можна твердити, що у цьому списку нам пощастило охопити всіх професорів та викладачів зазначених шкіл.

Одними з перших професорів і викладачів українців у Петербурзьких та Московських шпитальних школах були: Іван Полетика, Петро Погорецький, Мартин Тереховський, Яків Саполович, Хома Тихорський, Опанас Шафонський, Сава Леонтович, Ілля Руцький, Никон Карпинський, Григорій Соболевський, Олександр Шумлянський, Нестор Амбодик-Максимович, Кузьма Рожалін, Касіян Ягельський.

При створенні медико-хірургічних академій у Петербурзі та Москві українці відігравали одну з перших ролей. Так, наприклад, у Петербурзькій Медико-хірургічній академії з 8 кафедр — п'ять посідали українці. Першим професором кафедри анатомії та фізіології був Никон Карпинський, професором хірургії Яков Саполович, професором патології та терапії — Григорій Базилевич, професором ботаніки Григорій Соболевський.

Никон Карпинський, Яків Саполович та Григорій Базилевич відступили свої кафедри на користь своїх

учнів: Петра Загорського, який посів катедру анатомії та фізіології, Івана Сміловського, що одержав катедру патології та терапії, та Петра Логінова, що став професором хірургії. Акушерство та судову медицину викладав Григорій Сухарев, ад'юнкт-професором на кафедрі хемії та ботаніки, а потім професором цієї кафедри був Тимофій Сміловський. З 1790 до 1804 р. грецьку, латинську та російську мови викладав наш земляк Василь Джузьковський, що пізніше був ректором Харківського університету.

В руках не-українців були лише три кафедри, а саме: матерії медици, яку мав проф. І. Х. Рінгебройг, хемії, що посідав професор В. М. Севергін, та математики й фізики, якою керував професор В. В. Петров. (Власне кажучи, курс матерії медици мусів би входити до кафедри фармакології, а курс хемії до кафедри ботаніки, як це і було пізніше).

Академією за статутом керувала так зв. Конференція, яка складалася з професорів, ад'юнкт-професорів та інспектора студентів. Головою цієї Конференції один час й також був українець — Петро Загорський. Пізніше директором академії був українець Степан Андрієвський. Першим бібліотекарем академії був наш земляк Дмитро Моренков.

У Московській Медико-хірургічній академії українці вже не грали такої видатної ролі, все ж у складі професорів були такі видатні вчені, як Павло Шумлянський, що був першим професором хірургії та фармакології, Гаврило Попов, що займав посаду ад'юнкт-професора акушерства, а пізніше професори Іван Каменський, Василь Миронович, Єфрем Мухін та інші.

У Московському університеті у другій половині 18-го століття і на початку 19-го викладали Фома Барсук Мойсєєв, Єфрем Мухін, Федір Політковський, професором Петербурської Академії Малярства для кафедри анатомії був Никон Карпинський. Йосип Каменецький був почесним членом Російської Академії Наук та академіком С.-Петербурзької Медико-хірургічної акаде-

мії, Данило Писчеков був професором землеробства Практичної Школи Сільського Домоводства у Петербурзі.

Професорами та викладачами Московської шпитальної школи, потім медико-хірургічного училища були: Петро Погорецький, Павло Шумлянський, Опанас Шафонський, Іван Каменський, Семен Успенський, В. Григоровський, Дмитро та Денис Павловські, Петро Загорський, Касіян Ягельський, Григорій Мокренець, Микола Чубенський та інші.

Професорами та викладачами С.-Петербурзької шпитальної школи а потім медико-хірургічного училища при Генеральному сухопутньому шпиталі були: Нестор Амбодик-Максимович, Степан Андрієвський, Григорій Базилевич, Петро Загорський, Никон Карпинський, Яків Саполович, Григорій Соболевський, Хома Тихорський, Мартин Тереховський, Павло Шумлянський, Касіян Ягельський, Митрофан Єллінський, Дмитро Моренков, Кузьма Рожалін, Яків Стефанович-Донцов, Григорій Сухарев, Андрій Федоровський, Степан Фіалковський.

Професорами та викладачами С.-Петербурзької Шпитальної школи при Морському Генеральному шпиталі були: Нестор Амбодик-Максимович, Никон Карпинський, Сила Митрофанів, Ілля Руцький, Яків Саполович, Хома Тихорський, Григорій Соболевський, Кузьма Рожалін, Сава Леонтович, Дмитро Павловський, Денис Понирка.

У Кронштадтській шпитальній школі, а потім Медико-хірургічному училищі викладали Нестор Амбодик-Максимович, Андрій Федоровський, Мартин Тереховський, Павло Шумлянський, Семен Успенський.

У Єлисаветградській Медико-хірургічній школі, як ми вже зазначили, були професорами: Денис Волчанецький, Єфрем Мужін, Остап Звіряка, П. Черновецький, Р. Чернявський, Н. Терновський.

Опанас Масловський був професором медичної кляси Києво-Могилянської Академії.

ПРОФЕСОРИ-МЕДИКИ УКРАЇНЦІ 18. СТОЛІТТЯ ТА ЇХ НАУКОВА І ПЕДАГОГІЧНА ПРАЦЯ

Хто ж був творцями української медичної науки та освіти у 18 столітті, яка у наслідок недержавного існування України мусіла розвиватися у Петербурзі та Москві і через це одержала шильд російської медичної науки та російської медичної освіти? Де народилися, де виховувалися і де одержали вищу медичну освіту всі ці згадані вище професори? Про низку з них, які були найвидатнішими діячами медицини, медичної науки та медичної освіти 18-го століття, як то Іван Полетика, Нестор Амбодик-Максимович, Степан Андрієвський, Петро Загорський, Никон Карпінський, Мартин Тереховський, Олександр Шумлянський, ми будемо згадувати в інших нарисах.

У цьому розділі ми хочемо подати короткі біографічні дані про деяких українських вчених, професорів вище згаданих шкіл, яким за браком місця ми не можемо присвятити спеціальних нарисів, але які своєю науковою і педагогічною працею заслужили бути відміченими в аналах української медицини 18-го століття.

Григорій Базилевич народився у родині священика слободи Боромлі Ахтирського повіту Білгородської губернії у 1759 році. Середню освіту він одержав у Харківському Колегіюмі, після закінчення якого у 1783 році вступив до С.-Петербурзького Сухопутного шпиталю. Вже у 1785 році він одержав звання лікаря, що доводить його виняткові здібности, бо нормальний термін навчання був тоді коло 7 років. Після закінчення шпитальної школи він залишився при шпиталі, як лікар.

Базилевича не вдовольняло його положення і на його думку недостатня медична освіта. У 1787 році він виїхав закордон і вступив студентом до Страсбурзького університету. У 1791 році він захистив докторську дисертацію на тему «Про систему резорбції» (*De systemate resorbente*). Ця дисертація була передруко-

вана Шрепером у «Theoretische und praktische Beiträge zur Kultur» у Ляйпціру. За цю дисертацію він одержав ступінь доктора медицини та хірургії.

Дисертація Базилевича уявляє не абиякий інтерес, вона складалася з трьох частин. У першій частині автор досліджував загальні питання фізіології всмоктування, у другій розглядав питання патології судин і нарешті у третій розглядав лікування різних судинних захворювань.

Після закінчення освіти у Страсбурзі Григорій Базилевич залишився у Німеччині до 1795 року і продовжував удосконалювати свої знання у галузі медицини. Після повороту до Росії він, як це належало за законом, мусів скласти іспит на право виконання медичної практики, при чому його екзаменаторами були: наш видатний вчений Нестор Амбодик-Максимович, професори А. Г. Бахерахт, Є. К. Валлеріан. Всі вони дали найкращий відклик про його здібності. Так наприклад, Бахерахт писав, що він визнає Базилевича: «достойнимъ не токмо докторского, но и способнѣйшимъ медицины профессорского званія».

З уваги на такі рекомендації та попередню досить довгу та висококваліфіковану освіту за кордоном, Базилевич того ж самого 1795 року був призначений професором патології С.-Петербурзького Медико-хірургічного училища. У 1798 році його було призначено професором С.-Петербурзької Медико-хірургічної академії, у 1799 році його вибрали вченим секретарем Медичної Колегії. На жаль, він працював там не довго і в наслідок хвороби мусів у 1801 році взагалі покинути працю.

Базилевич відомий не лише, як професор патології та терапії у вище згаданій школі та академії, але і як автор декількох наукових праць, інструкції для професорів клінік, пляну перебудови Московського шпиталю, а також проекту про керівництво медико-хірургічними училищами. Це він якраз відстоював постанову про те, що керівниками вищих медичних

шкіл мусять бути професори медицини, а не якісь урядовці. Помер Базилевич 25. лютого 1802 року.

Митрофан Єллінський народився у 1772 році в Україні. Після закінчення Києво-Могилянської Академії, він у 1790 році вступив до С.-Петербурзького медико-хірургічного училища, де у 1792 році одержав звання підлікаря. Наш видатний вчений професор Никон Карпинський помітив непересічні здібності свого земляка Єллінського і рекомендував його прозектором анатомії згаданого вище училища. У 1795 році Єллінський склав іспити і одержав звання лікаря. Того ж самого року його обирають ад'юнкт-професором анатомії на кафедрі професора Карпинського.

З невідомих причин Єллінський перериває свою блискучу педагогічну кар'єру і переходить на працю полкового лікаря Преображенського полку. У цьому полку він працює до 1804 року, у 1805 році він вступає на посаду оператора у С.-Петербурзьку лікарню для бідних, де працює до смерті. У 1806 році його призначають головним лікарем будинку для вдів у Петербурзі, а з 1810 року він виконує також обов'язки помічника Петербурзького міського акушера.

Як ми вже зазначили, педагогічна кар'єра Єллінського була коротка, але науково він працював до самої смерті. До нас, на жаль, не дійшли всі його наукові праці, але навіть ті, що нам відомі, показують, яким видатним науковцем був Єллінський. Так ще під керівництвом Карпинського він написав праці з анатомії: «Про панцерне серце», «Про камні сечопроводів», «Про додатковий проток печінки». Всі ці три праці були надруковані у так званому збірнику наукових праць російських лікарів, що його видав І. І. Вієн. Крім того, відомі ще такі твори Єллінського: «Про глисти», «Про пахові бубони, як симптом венеричної хвороби».

За свої наукові твори Єллінський одержав звання штаб-лікаря (1799 р.). Єллінський був також відомий

як видатний хірург та акушер. Загинув він 3. березня 1830 року під час боротьби з епідемією холери у Петербурзі.

Іван Каменський народився у селі Надєжді на Полтавщині року 1775, середню освіту він одержав у Полтавській Духовній семінарії. У 1793 році він вступив до Московського Медико-хірургічного училища, де одержав вже у 1795 році посаду прозектора і вкупі з І. Книгіним, ще коли був студентом, написав цікаву працю «Про пенетруючу виразку шлунка». У 1798 р. він одержав звання лікаря і був призначений полковим лікарем Навачинського мушкетерського полку. Військова кар'єра не дуже подобалась Каменському і він досить швидко повернувся на цивільну службу.

У 1799 році його призначили прозектором анатомії Московської Медико-хірургічної академії. У 1802 році він захистив докторську дисертацію «Про стискування серця» і був обраний ад'юнкт-професором анатомії та фізіології, а у 1806 році професором анатомії фізіології та судової медицини Казанського університету. У 1809 році його звільнив з посади міністер народної освіти за протест проти самовладства директора університету І. Ф. Яковкіна. Видатного професора, про якого відомий російський письменник С. Т. Аксаков у своїх споминах писав, що він мав видатний дар слова, призначили акушером Воронежської Лікарської Управи. На щастя Каменського у 1810 році його вибрали професором акушерства Харківського університету, де він і очолював катедру з 1810 до 1819 року.

Каменський відзначався не лише видатним даром слова, але працював також науково. З його праць, крім вище зазначеної дисертації, відомі: переклад на російську мову книги Фуркруа «Химическая философія», яку він видав у 1799 році укупі з професором Книгіним, та «Краткое начертаніе наблюденій и опытовъ о вредности молочной и о пользѣ хлѣбной, мясной и другой пищи для дѣтей». Помер Каменський 18. серпня 1819 року в Києві.

Петро Логінов народився в родині священика у селі Головокове Катеринославського намісництва. Після закінчення Катеринославської семінарії, у листопаді 1791 року вступив до Петербурзького Медико-хірургічного училища. У 1795 році закінчив школу і одержав звання лікаря. З уваги на свої здібності, за пропозицією професора Якова Саполовича, після оголошення пробної лекції «Про операції кам'яної хвороби», був обраний ад'юнкт-професором Петербурзького Медико-хірургічного училища.

У 1798 році за низку наукових праць йому надали звання штаб-лікаря. У 1799 році він одержав катедру хірургії у Петербурзькій Медико-хірургічній академії. На жаль, у цей час він захворів на очі і не мав можливості далі продовжувати свою педагогічну працю. З 1800 до 1837 року він працював інспектором Костромської Лікарської Управи. Помер десь у 40 роках 19 століття.

Василь Миронович народився у Полтаві, середню освіту одержав в Катеринославській Духовній семінарії. З 1790 до 1794 року вчився в Петербурзькому Медико-хірургічному училищі, де у 1792 році одержав звання підлікаря, а у 1794 р. звання лікаря. У листопаді 1795 року, за рекомендацією проф. Павла Шумлянського, його обрали ад'юнкт-професором на кафедрі хірургії та «матерії медици» Московського Медико-хірургічного училища. У 1805 році він одержав посаду дивізійного лікаря, а в 1809 році був обраний надзвичайним професором фармакології Московської Медико-хірургічної академії.

Дмитро Моренков народився в 1759 році у місті Харкові. Середню освіту він одержав у Харківському колегіумі. У лютому 1783 року він вступив до медичної школи при С.-Петербурзькому сухопутному шпиталі. У 1786 році після закінчення школи і складення відповідних іспитів, йому надали звання лікаря.

Ще як студент він виявив себе видатним хірургом і тому відразу після закінчення школи його призначили

оператором С.-Петербурзького сухопутного шпиталю. На цій праці він пробув до 1797 року, і як це належало операторам, одночасно з практичною роботою провадив також роботу педагогічну.

З 1797 року він жив у Москві і, мабуть, брав участь у праці Московської Медико-хірургічної академії, бо за цей період написав декілька наукових праць. З 1812 року він провадить медичну практику в Суздалі.

Ще під час праці у С.-Петербурзькому сухопутному шпиталі він працює бібліотекарем при шпиталі, а після створення Медико-Хірургічної академії він стає першим бібліотекарем її. Помер Моренков 3. жовтня 1830 року.

Гаврило Попов народився у селі Красному, Полтавської губернії у родині священика. Середню освіту він одержав у Катеринославській семінарії, з 1791 до 1794 року вчився у Московському Медико-хірургічному училищі. У 1794 році він одержав звання лікаря і був призначений на посаду до С.-Петербурзького сухопутного шпиталю. З уваги на свої здібності він досить швидко висунувся серед інших лікарів шпиталю і вже у березні 1796 року був обраний професором-ад'юнктом на катедру акушерства при Московському Медико-хірургічному училищі.

З уваги на те, що керівник катедри проф. К. Борн увесь час хворів, наш земляк практично керував цією катедрою і читає лекції з акушерства. У 1798 році він був затверджений ад'юнкт-професором акушерства та судової медицини Московської Медико-хірургічної академії, у 1801 році його обрали надзвичайним професором акушерства.

Крім педагогічної праці Гаврило Попов працював також науково. На жаль, з його наукових праць залишилась лише одна, а саме «О природѣ беременной», що видана була в 1801 році. За свою наукову та педагогічну працю Гаврило Попов був обраний почесним членом Петербурзької Медико-хірургічної академії. Помер він десь біля 1820 року.

Ілля Руцький народився у родині козака Київської губернії у 1741 році, після закінчення Києво-Могилянської Академії, він у 1761 році вступив до медичної школи при С.-Петербурзькому Сухопутньому шпиталі. Вже через рік він одержав звання підлікаря і був призначений до Білозерського піхотного полку. У 1764 році його призначили полковим лікарем цього полку, у 1766 році він склав потрібні іспити і одержав звання лікаря.

У 1768 році його призначили полковим лікарем Казанського Драгунського полку, а пізніше він був лікарем Московського Легіону. У 1768 — 1774 роках він брав участь у московсько-турецькій війні, при чому був нагороджений за низку бойових дій. Приблизно у ці ж роки він працював на Україні на відтинку боротьби з чумою. У 1776 році його призначили лікарем С.-Петербурзького Сухопутного шпиталю. У 1778 році він виїхав за кордон, де вчився в Страсбурзькому університеті і у 1781 році захистив там докторську дисертацію про чуму (*De peste*).

Ця дисертація була написана на підставі матеріалів, що зібрав Руцький в Росії та на Україні під час епідемії 1770-1774 рр. Дисертація ця одержала високу оцінку з боку видатного знавця чуми нашого українського вченого Данила Самойловича. У 1781 році Руцький повернувся на батьківщину, склав іспит при Медичній колегії і одержав посаду лекційного доктора у С.-Петербурзькій Шпитальній школі при Адміралтейському шпиталі. За короткий час він перейшов на працю до Москви, де посідав посаду міського акушера та викладача акушерської школи. Як і багато інших українських вчених медиків, він цікавився вдосконаленням медичних установ та медичної справи, зокрема подав до Медичної Колегії низку пропозицій у справі покращання пологодопомоги та акушерської освіти. Помер він 2. жовтня 1786 року у Москві.

Яків Саполович народився в селі Срібному, Прилуцького повіту у родині козака року 1766. Спочатку він вчився в Києво-Могилянській Академії, а з

1778 року в Кронштадтській шпитальній школі. З уваги на досить низький рівень навчання у цій школі, він у році 1779 за власним бажанням перейшов до шпитальної школи при С.-Петербурзькому Сухопутному шпиталі. Вже в 1780 році він склав іспити на звання підлікаря і був залишений при шпиталі для дальшого удосконалення з анатомії та хірургії.

У 1783 році він одержав звання лікаря і був призначений прозектором анатомії шпитальної школи С.-Петербурзького генерального сухопутного шпиталю. У 1786 році його перевели оператором до шпитальної школи С.-Петербурзького Адміралтейського шпиталю, де він очолив хірургічну працю і фактично став керівником хірургічного відділу шпиталю. У 1790 році його призначили професором хірургії С.-Петербурзького Медико-хірургічного училища. Цю посаду він посідав до перетворення училища в С.-Петербурзьку Медико-хірургічну академію коли, як ми вже зазначали, був призначений, професором хірургії у ній. З 1796 до 1829 року він працював директором С.-Петербурзького Медико-інструментального заводу. З 1795 до 1804 року був також членом Медичної Колегії.

Саполович був одним з видатніших хірургів свого часу. Перш за все він був вчителем більшості хірургів кінця 18 і початку 19 століть. Крім педагогічної діяльності він багато працював над проблемами медичної освіти, зокрема укупі з Никоном Карпинським склав проект статуту про докторські іспити, написав хірургічну частину дуже відомого у свій час медичного підручника для семінаристів та священників, дуже багато працював над удосконаленням хірургічних інструментів, при чому запропонував низку власних оригінальних інструментів, укупі з Никоном Карпинським у 1785 р. склав оригінальні набори хірургічних інструментів для полкових та морських лікарів, написав низку наукових праць.

За видатні праці з хірургії та створення нових хірургічних інструментів Саполович одержав у 1814 році ступінь доктора медицини й був обраний почесним

членом С.-Петербурзької Медико-хірургічної академії.

У 1795 році він укупі з Степаном Андрієвським склав так звані «Предварительные постановленія о должностяхъ учащихъ и учащихся», які у значній мірі покращали справу медичної освіти у Росії. У 1797 році він укупі з Андрієвським та Карпинським подав до Медичної Колегії спеціальний проєкт під назвою: «Дополненіе о испытаніи докторовъ изъ чужихъ краевъ прибывающихъ», у якому наші земляки пропонували всіх лікарів чужинців докладно екзаменувати, а після того скеровувати для проходження практики до одного з шпиталів у Петербурзі чи Москві терміном не менше, як на 1 рік. Після такої практики на їх погляд лікарі чужинці мали б ще раз складати іспити, при чому під час цих іспитів довести, що вони можуть робити хірургічні втручання. Цей проєкт мав би покращати медичну справу з одного боку, а з другого боку, обмежити приплив лікарів чужинців часто не досить медично освічених, до Росії.

Помер Яків Саполович 14 серпня 1830 року під час епідемії холери в Петербурзі, у боротьбі з якою він брав видатну участь.

Іван Сміловський народився в Україні року 1762, спочатку він вчився в Києво-Могилянській Академії, а року 1788 вступив до Медико-хірургічної школи при С.-Петербурзькому шпиталі. У 1790 році успішно закінчив навчання і одержав звання лікаря. На протязі 1790-1791 рр. працював військовим лікарем і брав участь у війні з Швецією. У 1791 році він одержав посаду повітового лікаря у Витебрі, Олонецької губернії, а в 1794 р. був призначений лікарем С.-Петербурзького Адміралтейського шпиталю. У 1796 році, на прохання професора Базилевича, був затверджений ад'юнкт-професором катедри патології та терапії С.-Петербурзького Медико-хірургічного училища.

Ад'юнкти були тоді помічниками професорів і виконували ролю теперішніх доцентів. Згадане вище «Предварительное постановленіе» визначало ролю ад'юнктів

у наступний спосіб: «чтобы пребывая безотлучно при преподаваемыхъ наставленіяхъ облегчали труды профессоровъ . . . въ случаѣ дѣйствительной болѣзни или отлучки своего профессора, вступали въ отправленіе его должности». Професор міг доручити ад'юнктові самостійно робити виклади, крім того, ад'юнкт мав під керівництвом професора провадити наукову працю і готуватись до професорського звання.

Між іншим Іван Сміловський вибрав темою своєї пробної лекції проблему виникнення та лікування сухіт, ця пробна лекція називалась «О болѣзненныхъ причинахъ вообще и о чахоткѣ». Це був власне перший оригінальний труд українського вченого присвячений цій проблемі.

Наприкінці 1796 року Іван Сміловський представив до Медичної Колегії науковий трактат під назвою «Элементы практической медицины» й одержав звання штаб-лікаря. У 1799 році Сміловського обрано ад'юнкт-професором катедри патології та терапії Петербурзької Медико-хірургічної академії, у 1801 році він одержав звання екстраординарного, а в 1802 р. звичайного професора цієї самої ж катедри. У 1805 році він одержав катедру гігієни, фізіології та патології.

Ще у 1794 році Іван Сміловський виконував обов'язки помічника вченого секретаря Медичної Колегії, з 1804 до 1808 року він був лікарем академії і керував лікарнею при С.-Петербурзькій Медико-хірургічній академії.

Крім педагогічної праці Іван Сміловський дуже активно працював науково. Ми вже наводили назви деяких його праць. Можна згадати ще дуже цікаву його лекцію про хвороби лімфатичних судин та надзвичайно важливі переклади медичних підручників, а саме: Ф. Гільдебрандта «Начальные основанія всеобщей патології» (1800), Куллена «Медицинская практика» (1801), Грегори «Особенная физиологія и всеобщая патологія» (1808), нарешті досить цікава праця Сміловського «Критическое обозрѣніе Броуновой системы».

Низка праць Сміловського загинула і до нас не дійшла. Вже наведені праці та переклади показують, що Сміловський був непересічним українським науковцем, педагогом, а зокрема перекладачем. Помер Іван Сміловський 11 травня 1808 року.

Тимофій Сміловський народився року 1769 в Україні. Середню освіту він одержав в Харківському колеґіумі, потім був учнем С.-Петербурзького Медико-хірургічного училища. У 1795 р. одержав звання лікаря і був затведжений ад'юнктом цього училища на кафедрі хемії та ботаніки при професорові Григорієві Соболевському. У 1799 році за низку наукових праць одержав звання штаб-лікаря, а у листопаді обраний ад'юнкт-професором на кафедрі ботаніки та хемії С.-Петербурзької Медико-хірургічної академії. У 1803 році його обрали екстраординарним професором цієї кафедри і на цій посаді він працював до самої смерті.

У 1802 році Тимофія Сміловського, як відомого вченого, вибрали членом Російської Академії Наук та членом так званого Вольного Экономического Общества — на той час найбільшого наукового товариства Російської імперії.

Тимофій Сміловський не лише був видатним викладачем, але працював багато над вивченням фльори Петербурзької губернії та іншими ботанічними проблемами. Він склав докладний каталог рослин ботанічного саду, вивчав проблему заміни іноземних лікарських рослин вітчизняними, цікавився мінеральними джерелами на теренах Російської імперії і працював у справі перекладу видатних чужоземних праць. Так у 1800 році він переклав на російську мову видатну працю К. Ліннея «Філософія ботаніки», у 1808 році видав працю «Критическое рассмотрение Линнеевой системы по царству растений». Помер Тимофій Сміловський 20-го жовтня 1815 року.

Григорій Соболевський народився 25 січня 1741 року у місті Глухові Чернігівської губернії у шляхетській родині. З 1753 до 1757 р. він вчився у семінарії Тро-

їцько-Сергієвської Лаври, а потім в шпитальній школі при С.-Петербурзькому Сухопутному шпиталі. Соболевський вчився настільки добре, що вже у 1758 році йому надали звання підлікаря, на цій посаді він продовжує працювати в шпиталі притягаючи увагу зверхників своїми здібностями. Праця та навчання в шпитальній школі не задовольняє здібного вченого і він у 1761 році виїздить для дальшої освіти за кордон.

Найперше він починає студіювати природознавство у Парижі, у 1766 році одержує звання кандидата медицини і переїздить до Лейдену для дальшого студіювання медицини та захисту докторської дисертації. Студії його перебігали дуже успішно, але Медична Колегія потребувала його у Росії і вислала спеціальний наказ через російського посла в Гаазі з пропозицією Соболевському негайно повернутися до Росії. Грізний наказ Колегії не злякав нашого земляка і він повідомив російський уряд, що він хоче продовжувати свої наукові дослідження за кордоном.

У 1775 році він захистив дисертацію на тему: «Про доцільність наслідувати природу для раціональної медицини чи про те, що природа веде лікарів скоріше до вживання раціональної, ніж емпіричної методи».

(De potiore ductu naturae ad medicinam rationalem, sive qua disquiritur, ad medicos natura potius ad rationalem, quam ad empiricam ducat praxim).

Ця праця складалася з 4-ох розділів, а саме: 1) Нариси про походження медичного мистецтва. 2) Про причини труднощів у медицині, 3) Про вимоги, що природа ставить до раціональної медицини і 4) Про емпірію. Як бачимо зі змісту назв розділів цієї праці, Соболевський один з перших українських вчених дав нарис з історії медицини, а головну частину своєї праці присвятив філософії медицини. Праця його зокрема була скерована проти чистого емпіризму у медицині й підкреслювала потребу дослідів, синтезу дослідів та наукового мислення. Того ж самого року він видав книжку «Хемічні дослідження над властивостями солей».

Ця праця Соболевського була дуже популярна у тодішніх медичних колах за кордоном і її цитували у багатьох медичних виданнях різних країн. Під час свого перебування за кордоном Соболевський зібрав багато різних рослин та мінералів і склав один з найкращих у той час ботанічних гербаріїв та мінералогічну колекцію, які пізніше передав медичним школам Петербургу.

У 1775 році Соболевський повернувся нарешті на батьківщину і був негайно призначений викладачем так званої «матерії медици» та «медической практики» в обох петербурзьких шпитальних школах. У 1776 році він крім того одержав керівництво анатомічним кабінетом. У 1779 році він одержав звання професора ботаніки і був призначений директором ботанічного городу у Петербурзі. У 1782 році невідомо чому він покинув педагогічну працю і був призначений головним доктором гвардійських полків. У 1796 році він повернувся до професорської діяльності і викладав ботаніку, спочатку в Петербурзькому Медико-хірургічному училищі, а потім у С.-Петербурзькій Медико-хірургічній академії.

Соболевський цілком змінив недосконалу для того часу методу вивчення ботаніки та фармакології в медичних школах, створив навчальні кабінети з цінними колекціями рослин та мінералів, запровадив обов'язкові практичні вправи для студентів у ботанічному городі, обов'язкову для студентів гербаризацію рослин. Крім педагогічної праці Соболевський багато працював науково, при чому не лише над проблемами медицини, але й над низкою інших питань. Так, наприклад, серед його творів є такі праці: «О поправлені воздуха въ городахъ», «О предохраненіи домовъ отъ пожаровъ». «О поправленіи земледѣлія въ Россіи», «О существѣ художествъ» та інші. Але основні його праці були, як і раніше, присвячені ботаніці. Так, у 1779 році він складає опис лікарських рослин Росії, у 1799-1802 рр. Соболевський видає велику 2-томову працю «Санкт-Петербурзька флора» латинською та російською мовами. Ця праця була капітальним тво-

ром, який виник у наслідок 24-літніх дослідів нашого вченого, у ній описано 1038 рослин, при чому подано докладну ботанічну характеристику та відомості про їх лікувальне та промислове значення.

Григорій Соболевський належав до найосвіченіших людей своєї доби. Він був обраний у 1793 році почесним членом Медичної Колегії, з 1777 року був членом «Вольного Экономического Общества», за дорученням якого читав науково-популярні лекції з ботаніки. Помер Соболевський 4. січня 1807 року в Петербурзі. Після його смерти залишилась велика книгозбірня та вийнятової цінності колекції, що їх уряд передав Санкт-Петербурзькій Медико-хірургічній Академії.

Григорій Сухарев народився в родині священика в місті Харкові, року 1770. Після закінчення Харківського Колегіюму він у листопаді 1792 р. вступив до Петербурзького Медико-хірургічного училища, яке закінчив у 1795 році з званням лікаря. Того самого року, після зачитання пробної лекції з акушерства, він був затверджений ад'юнктом катедри акушерства при професорові П. З. Конраді у Петербурзькому Медико-хірургічному училищі. У 1799 році йому було надано звання штаб-лікаря та обрано ад'юнкт-професором Московської Медико-Хірургічної Академії. У 1800 році, після смерти проф. Конраді, він був обраний керівником катедри акушерства Петербурзької Медико-Хірургічної Академії. Помер він. 6. жовтня 1807 року.

Фома Тихорський був одним із перших професорів медичних шкіл Росії. Народився він 1-го жовтня 1733 року в родині козака містечка Домантово Полтавської губернії. Після закінчення Києво-Могилянської Академії він у 1756 році вступив до медичної школи С.-Петербурзького Адміралтейського генерального шпиталю. У 1758 році одержав звання підлікаря, а в 1759 році звання лікаря.

З уваги на непересічні здібності його залишили для наукової, лікувальної та педагогічної праці при шпиталі. У 1761 році він разом з низкою інших україн-

ських лікарів був надісланий за кордон для продовження медичної освіти та підготовки до професури. У 1765 році він захистив при Лейденському університеті дисертацію на тему про справжні причини подагри («*De vera sive proxima causa podagrae*») й одержав ступінь доктора медицини. Після цього він продовжував ще й далі удосконалюватися за кордоном у галузі медицини і працював науково.

У 1768 році він повернувся на Батьківщину і негайно був призначений лекційним доктором, тобто викладачем обох шпитальних С.-Петербурзьких шкіл. Спочатку він викладав «матерію медици», але пізніше перебрав на себе викладання «медическої практики», бо вважав, що має більше здібности до цієї науки.

У 1771 році Тихорського призначили доктором С.-Петербурзького Адміралтейського шпиталю, а в 1776 році перевели на посаду старшого доктора С.-Петербурзького генерального Сухопутного шпиталю. Весь цей час він продовжував викладати у шпитальних школах і виховав велику кількість лікарів українців. Зокрема його учнями були Степан Андрієвський, Никон Карпинський, Данило Самойлович, Яків Саполович та інші видатні українські вчені медики. У 1779 році Тихорського було призначено членом Медичної Колегії, у 1804 році він ввійшов до складу Медичної Ради, отже довгий час стояв на чолі медичної справи в Росії, як член найвищих її керівних медичних установ. Крім педагогічної праці, Хома Тихорський працював науково, зокрема переклав на російську мову багато чужоземних медичних праць. У 1774 році він склав перший оригінальний у Росії підручник судової медицини. За свою наукову та педагогічну працю він був обраний почесним членом Російської Академії Наук тобто одержав найвище, для медика тих часів, призначення збоку наукових кіл. Помер Тихорський 2. лютого 1814 року в Петербурзі.

Андрій Федоровський народився в 1767 році у слободі Нижня-Сироватка Білгородської губернії в родині священика. Після закінчення Харківського Колегіуму, в 1787 році вступив учнем до Кронштадського Медико-хірургічного училища, потім учився у С.-Петербурзькому Медико-хірургічному училищі, що його закінчив він у 1792 році зі званням лікаря. З уваги на непересічні здібності Федоровського, його залишили для наукової праці при шпиталі. У 1794 році, за низку наукових праць з анатомії, йому надали звання штаб-лікаря, а в 1795 році призначили ад'юнктом на кафедрі анатомії. В 1797 році Федоровського призначили оператором Кронштадського Морського Генерального шпиталю та професором анатомії Кронштадської Медико-хірургічної школи. На жаль, ми не маємо відомостей про наукові праці, що їх виконав Федоровський під час своєї праці у Петербурзі та Кронштаді. До нас дійшла лише одна його, дуже важлива праця, а саме: підручник з анатомії, складений ним для учнів Кронштадської школи. Коли і де помер Федоровський — невідомо.

Опанас Шафонський народився 13. грудня 1740 року в м. Сосниці у шляхетській родині. Як син заможних батьків, він уже з 1750 року їде за кордон, де студіює в низці славних університетів, а саме: Галле, Лейден та Страсбург. У цих університетах він студіює філософію, право й медицину. Галльський та Лейденський університети надають йому ступінь доктора права та філософії, а в Страсбурзькому університеті він у 1763 році захищає дисертацію на ступінь доктора медицини на тему «Про корчі у вагітних, роділь та породіль» («De gravidarum, parturientum et puerperarum convulsionibus»).

Коли він повернувся на батьківщину, то спочатку працював як військовий лікар, а з 1769 року його призначили старшим доктором Московського Генерального шпиталю, де він, за статутом, одночасно був

викладачем Московської шпитальної школи. З 1776 року він одночасно очолював Московську медичну контору.

Під час епідемії чуми в Москві, у роках 1770-1772, він разом з Данилом Самойловичем та Касіяном Ягельським брав діяльну участь у боротьбі з нею і прославився тоді як один з видатніших епідеміологів свого часу. Він перший установив справжній характер епідемії, був головним організатором боротьби з нею, зокрема організатором громадсько-санітарних заходів, як от: створення карантинів, ізоляція хворих, очистка міста тощо. У наслідок спостережень над епідемією чуми, він написав велику монографію про неї під назвою «Описание моровой язвы, бывшей въ столичномъ городѣ Москвѣ съ 1770 по 1772 годъ съ приложеніемъ всѣхъ для прекращенія оной тогда установленныхъ учрежденій», Москва 1775.

Цю працю пізніше було перекладено на німецьку мову і вона довгий час вважалась за кордоном як одна з кращих праць про чуму.

У 1781 році Шафонський покидає Москву й переїздить на батьківщину до Чернігова. Високоосвічена особа, яка, як ми вже зазначили, мала 3 докторських ступені, відразу посідає у Чернігівському намісництві видатну роль. Його призначають співробітником намісницького правління, генеральним суддею та радником кримінальної палати.

Тут він виконує найславніший свій твір, який робить його відомим не лише серед медиків, але й серед представників наукового світу інших галузей, зокрема історії, етнографії та статистики. Використовуючи документи і статистичні матеріали намісництва, а також матеріали, зібрані українським істориком Д. Р. Пащенком, — Шафонський складає першу відому нам енциклопедію українознавства під назвою «Черниговского наместничества топографическое описание съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малой Россіи». Ця праця містить надзвичайно

цінні відомості з соціально-економічної історії Лівобережної України, опис життя, побутових умов, хворіб, низку статистичних відомостей тощо. Ця праця була опублікована в Києві у 1851 році.

Крім цієї праці, відома також його інша праця подібного характеру, а саме: «Медико-Топографічний опис Москви», який був частково оприлюднений у 1782 році.

Шафонський належав до найвидатніших представників української шляхти свого часу і видатніших українських вчених. Помер він 27. 3. 1811 року.

Павло Шумлянський народився року 1750 у родині козака села Малі-Будинці Полтавської губернії. Спочатку він вчився в Києво-Могилянській Академії, потім, з 1773 року, у Санкт-Петербурзькій шпитальній школі при Генеральному Сухопутному шпиталі. У 1775 році він одержав звання підлікаря, а в 1779 — лікаря. Того ж року він був призначений полковим лікарем до 9 Артилерійського Канонірського полку. У 1784 році він покинув військову службу і виїхав за кордон, де вчився в Страсбурзькому університеті.

У 1789 році захистив там дисертацію «Про безпосередні причини місцевого запалення» («De proxima torisae inflammationes causa», яка в свій час викликала велике зацікавлення медичних кіл і була широко відома за кордоном. За цю працю він одержав ступінь доктора медицини.

У 1790 році Павло Шумлянський повернувся на батьківщину та був призначений молодшим доктором С.-Петербурзького Сухопутного Генерального шпиталю. Як і всі старші та молодші доктори генеральних шпиталів, він провадив виклади для учнів медикохірургічних шкіл. У 1793 році його призначили професором анатомії та хірургії Кронштадського Медико-хірургічного училища. У 1795 році він перейшов на посаду професора фармакології та хірургії Московського Медико-хірургічного училища. У 1799 році, коли було організовано Московську Медико-хірургічну

Академію, його обрали звичайним професором хірургії Московської Медико-хірургічної академії. Шумлянський був одним з її видатніших професорів на протязі низки років. У 1805 році його було обрано деканом медичного факультету Харківського університету та професором катедри хірургії. Отже, Павло Шумлянський був одним із засновників та перших професорів першого на Україні університету в Харкові. Ще під час перебування за кордоном та праці у Москві Павло Шумлянський, як і його рідний брат Олександр, про якого ми будемо писати далі, багато працював над вивченням різних систем медичної освіти і в 1798 році подав до Медичної Колегії свій проект реорганізації медичної освіти.

Оскільки він був не абияким фахівцем у ділянці оперативної хірургії, під час перебування у Москві, він був директором Московського заводу хірургічних інструментів.

Крім педагогічної праці Павло Шумлянський не мало працював науково, зокрема він вивчав лікувальну дію води, лікувальну дію мінеральних вод Полтавської губернії, питання попередження та лікування низки інфекційних хворіб, різні питання оперативної хірургії, зокрема проблему лікування вивихів суглобів. З його наукових праць відзначимо: «Примітки з доповненням до науки про вивихи кісток» (1821), «Про мінеральні води Полтавської губернії» (1806), «Про лікувальне діяння води» (1792). У 1804 році він разом з проф. Іваном Книгіним видав докладну інструкцію щодо запобігання інфекційних хворіб: «Краткое наставление, как предохранить себя отъ прилипчивыхъ болѣзней».

Помер Шумлянський у 1824 році в місті Харкові. За свої наукові твори, педагогічну роботу та працю у справі покращання медичної освіти він був обраний у 1811 році почесним членом Петербурзької Медико-Хірургічної Академії, з 1805 року був почесним членом «Общества соревнованія врачебныхъ и физическихъ наукъ» при Московському університеті.

Касіян Ягельський народився в 1736 році в Україні. Після закінчення Києво-Могилянської Академії, в 1756 році вступив до медичної школи при С.-Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, у 1758 році одержав звання підлікаря, а у 1761 році, після складення відповідних іспитів — лікаря. Того самого року був призначений лікарем у Валдайській лазарет, але працював там недовго, бо якраз у цьому самому році був проведений набір найздібніших лікарів з метою надсилки їх за кордон для вдосконалення та підготування до професорської діяльності.

З 1761 до 1765 року Ягельський студював у Лейденському університеті, де й захистив докторську дисертацію про гістерію (*De passione hysterica*, 1765).

З метою ще більшого вдосконалення він залишився за кордоном ще два роки і далі вчився та працював у Німеччині та Франції.

У 1767 році він повернувся на батьківщину, склав відповідні іспити на право медичної практики при Медичній Колегії і, з уваги на свою високу кваліфікацію, відразу був призначений професором фізіології, патології та «матерії медици» до шпитальної школи С.-Петербурзького шпиталю. З уваги на брак викладачів у Московській шпитальній школі, в тому самому році його перевели до тієї школи, де він викладав ті самі дисципліни.

У 1771-72 роки у Москві була велика епідемія чуми й Ягельського призначили членом так званої «Комісії для врачеванія и предохраненія отъ моровой язвы». За свідченням істориків, він був одним з найдіяльніших членів цієї комісії. На підставі своїх спостережень під час чуми Ягельський написав спеціальну працю з профілактики цієї хвороби під назвою «Наставленія о предохранительныхъ средствахъ отъ моровой язвы», крім того він винайшов спеціальний середник для дезинфекції речей після хворих на чуму.

Ягельський був одним з найздібніших лікарів свого часу. Шкода, що він хворів на туберкульозу і помер молодим — 21 листопада 1774 року.

Особливої уваги заслуговують два українські вчені, які були професорами Московського університету. Як ми вже зазначали, медичний факультет Московського університету почав працювати лише в 1764 році, при чому організований він був досить примітивно, не мав відповідної клінічної бази і порівняльно з медико-хірургічними школами, а пізніше медико-хірургічними училищами, мав другорядне значення у справі підготування лікарів.

Першим професором цього медичного факультету був І. Ф. Еразмус, уродженець Страсбургу, який читав курс анатомії, хірургії та «баб'ячого мистецтва», пізніше професорами цього медичного факультету були: С. Г. Зибелін та П. Д. Веніямінов, які посідали катедри фізіології, патології, загальної терапії з дієтикою та натуральної історії.

У 1791 році медичний факультет одержав право надавати ступінь доктора медицини. Першу дисертацію на цей ступінь у 1794 році захистив наш земляк Хома Барсук-Мойсеев, який потім був надзвичайним професором Московського університету.

Хома Барсук-Мойсеев (Мойза) народився в 1768 році на Чернігівщині. Після закінчення Києво-Могилянської Академії він вступив до Медичного факультету Московського університету, де вчився з 1788 до 1794 року. 3 грудня 1794 року він захистив дисертацію на тему «Про дихання» (*Diss. medico-practica de respiratione*), яка була першою медичною дисертацією на ступінь доктора, що вийшла з мурів Московського університету.

Як видатний студент, він майже відразу після закінчення освіти та захисту дисертації був призначений професором фізіології, патології та терапії медичного факультету Московського університету, крім того читав там семіотику та дієтику. Крім педагогічної праці він відзначився також і на науковому полі.

Ще під час студіювання він написав працю про акушерство, за яку його було нагороджено золотою меда-

лею. У 1796 році видав працю «Фізіологія или наука о естествоѣ человѣческомъ», у 1801 році працю: «О влияніи воздуха, времени года и метеоровъ на здравіе человѣческое». Помер Барсук-Мойсеев у червні 1811 року.

Другим видатним професором Московського університету, першим українцем істориком медицини був Федір Політковський.

Федір Політковський народився у 1756 році на Чернігівщині. У 1778 р. він закінчив медичний факультет московського університету. З 1778 до 1781 року він студіював у Лейденському університеті, де захистив у 1781 році докторську дисертацію про гноєутворення (*De pyogenia seu de formatione puris*). Після захисту дисертації він продовжував далі удосконалюватись у галузі внутрішніх хворіб та загальної патології.

У 1785 році він був обраний професором терапії медичного факультету Московського університету, на цій посаді він працював до 1808 року. Політковський, крім терапії, викладав також ботаніку, хемію, практичну медицину, читав у Москві курс публічних лекцій з питань природознавства, заснував музей натуральної історії при московському університеті, написав першу на теренах Росії працю з історії медицини під назвою «Обозрѣніе важнѣйшихъ открытій, теорій и системъ врачебной науки отъ 1700 до 1790 года», яка була надрукована у «Медико-физическій журналъ» за 1808 рік.

Крім педагогічної праці, Політковський працював науково, при чому прославився, як один з перших пропагандистів ідей профілактичної медицини. Він працював багато над питаннями запалення, впливом зовнішніх причин на розвиток хвороби, опрацював спеціальний плян збирання анамнези у хворого, перший опрацював типову, цілком оригінальну методу огляду хворих, яку пізніше розвивали і доповнювали видатні терапевти М. Я. Мудров та Г. А. Захарьїн. Відомі також його праці, присвячені критичному розглядові старих лікарських систем.

Політковський був прихильником активної терапії. Він вчив, що: «треба боротися з природою, а не бути її нейтральним спостерігачем». Щодо різних авторитетів у медицині, то Політковський зазначав; «хоч велич, яка оточує цих мужів (йшлося головню про найбільших медиків того часу, як Бургава, Галлер та інші — примітка автора) і зобов'язує мене вважати їх вершинами науки, але під їхніми поглядами я підписатися не можу».

Політковський також був відомий тим, що надавав великого значення впливу нервової системи на перебіг та виникання хворіб і один з перших вчених на теренах Росії приділяв дуже велику увагу лікуванню захворювань нервової системи.

Політковський одночасно був видатним громадським діячем, брав участь у низці часописів, був гуманним лікарем і любленим студентами педагогом. Крім зазначеної вище праці з історії медицини, відома також його праця «Слово о происхождении и пользѣ исторіи натуральной», що була видана в Москві в 1785 році.

Крім цих двох українців, у Московському університеті працювали Єфрем Мухін, про якого ми вже писали раніше, та низка інших українців, що про них згадуватимемо в розділі про історію медицини 19 століття.

НАУКОВІ МЕДИЧНІ ОРИГІНАЛЬНІ ТВОРИ, ПІДРУЧНИКИ ТА ПЕРЕКЛАДНІ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ 18. СТОЛІТТЯ

Надзвичайно велику працю проробили українські вчені медики 18 століття у галузі розвитку медичної науки в тодішній Російській імперії та в справі перекладу з чужих мов і створення оригінальних медичних підручників.

Цілковом об'єктивний дослідник цього періоду мусить ствердити, що найсерйозніші наукові медичні праці в 18 столітті, основні підручники, довідники, монографії

з різних галузів медицини, описи медико-санітарного стану окремих намісництв, губерній, повітів і міст не лише України, але й цілої імперії, науково популярні праці, були написані українцями, німцями та іншими чужинцями, що перебували в російській службі.

Відомий дослідник історії російської медицини Д. М. Російський у своїй капітальній праці з бібліографії медицини й охорони здоров'я¹⁾ зазначає, що у 18 столітті в Росії вийшло 2.618 оригінальних медичних праць, написаних москалями, українцями, білорусами та різними чужинцями. З тих праць, за його підрахунками, москалі, українці та білоруси написали 1.959 праць, які належали 153 авторам. За цими підрахунками, з цих 153 авторів на долю українців припадає 76 осіб. Слід зазначити, що до російських авторів медичних праць Д. Російський зарахував таких осіб, як Петро I (18 праць), Ломоносов (8 праць), Суворов (6 праць), Сумароков, Херсаков, князь Куракін, князь Щербатов, Радіщев (7 праць), Новіков (4 праці) та інших, які, власне кажучи, до медицини жодного стосунку не мали, або А. Болотова²⁾, який надрукував сотки невеликих перекладних праць в «Економическомъ магазинѣ», статті з народньої медицини або замітки корес-

¹⁾ Д. М. Російський: *История всеобщей и отечественной медицины и здравоохранения*. Библиография. (996 — 1954 гг.). Госмедиздат. Москва, 1956.»

²⁾ Андрій Тимофійович Болотов (1738-1833) був одним із російських вчених і письменників, але не медиком, а фахівцем у галузі сільського господарства. **Він не одержав жодної освіти**, але завдяки самонавчанню домігся непересічних знань у галузі агрономії. Болотов цікавився також й іншими ділянками науки, тому саме перекладав з чужоземних мов і вміщував в «Економическій магазинъ» дуже багато заміток про лікування різних хворіб. Звичайно, Болотова аж ніяк не можна вважати вченим медиком, а між тим **на його рахунок Російський дав понад 1.600 праць!**

кондентів Болотова (теж у цьому магазині), що не можуть бути зараховані до наукових медичних розвідок.

Другий дослідник цієї епохи, Б. Палкін, у своїй монографії про шпитальні школи 18 століття приводить список рукописних наукових праць «русских» лікарів 18 ст., разом 652 праці, з них 211 праць українських вчених медиків та лікарів, разом 112 авторів, 78 праць 50 російських авторів³). (Інші — це праці німців та інших чужинців на московській службі).

На підставі приступних нам матеріалів, ми склали список справжніх медичних наукових праць, докторських дисертацій, підручників, виконаних українськими вченими медиками у 18 ст.⁴). За нашими матеріалами, українські автори виконали у 18 ст. 322 наукові праці, не враховуючи 72 докторських дисертацій, московські лікарі за той час виконали 105 праць.

Ці праці були присвячені найрізноманітнішим проблемам наукової і практичної медицини. Не було майже жодної ділянки медицини, яка не цікавила б наших земляків, при чому найбільше уваги українські лікарі присвячували питанням терапії (32 праці), інфекційних захворювань (34 праці), хірургії (20 праць) та гігієні (19 праць). Серед цих праць ми знаходимо також 7 праць з анатомії та ембріології, 8 праць з тератології, 11 праць з ботаніки, 18 праць з фармакології, праці з фізіології (3), патологічної анатомії (2), хемії (4), мінералогії (3), токсикології (14), травматоло-

³) Список українських медичних праць, оригінальних підручників, монографій і дисертацій, виконаних українськими вченими медиками у 18 ст., ми наводимо окремо наприкінці цієї праці.

⁴) Зрозуміло, що, не маючи доступу до архівів і бібліотек СРСР та України, не претендуємо, що складений нами список наукових праць українських вчених медиків у 18 ст. є абсолютно повний. Цілком можливо, що справжня кількість праць, так само, як і розподіл їх за окремими темами, є інші.

гії (5), урології (12), онкології (10), військової медицини (5), акушерства та гінекології (17), шкіряно-венеричних захворювань (11), психіатрії (7), очних хворіб (3), захворювань уха, горла та носа (3).

Особливу увагу приділяли українські автори вивченню одного з найнебезпечніших тоді захворювань — чумі. Вивченню чуми та боротьбі з нею присвятили були наші автори 29 праць і без перебільшення можна сказати, що українці вчені медики були найкращими знавцями в усій Європі цього жахливого захворювання. Велику увагу наші автори приділяли також розпізнаванню й лікуванню інших інфекційних захворювань (34 праці), при чому вивченню так званої сибірської виразки було присвячено 7 праць, віспи — 5 та проказі — 4 наукові праці⁵.

⁵ Слід зазначити, що чума, сибірка, цинга, а почасти й проказа були одними з найрозповсюдженіших захворювань тодішнього часу. Про роллю чуми та сибірки ми ще будемо згадувати в нарисах про С. Андрієвського та Д. Самойловича. Щодо цинги, то вона була відома в Україні й Росії дуже давно. Так, наприклад, у Троїцько-Сергієвському рукописі 1308 року цингу називають «всеобщей русской болѣзнью». У літописі Никоновського списка є заваження про цю хворобу: «И по грѣхамъ пришла немочь великая на Государевы люди, цынга и язва; многие и померли, и иные мрутъ и больные лежатъ, дѣти боярскіе, и стрѣльцы и козаки». Л. Змеев відмічає, що з 144 епідемій, що були описані в літописах, цингу відмічали 31 раз. Цинзі присвячені були праці К. Рожаліна, М. Єллінського, Д. Писчекова, Чернієвського, Рознатовського та інших. Про методи лікування цинги писав Ю. Білопольський, Нестор Амбодик-Максимович, Йосип Каменецький та інші. При чому всі вони, ще тоді, коли не була відома етіологія цього захворювання, пропонували цілком доцільні методи її лікування (настій з глици, брусники, водянки, черемхи, морощки, соснових шпильок, кропиви, шипшини, щавлю тощо).

В окремих нарисах про видатніших українських вчених медиків ми будемо ще зупинятися на тій великій праці, яку провели наші медики в галузі вивчення чуми, сибірської виразки та інших інфекційних захворювань.

Дуже цікаво, що українські вчені медики дуже багато уваги присвячували справам організації охорони здоров'я, організації педагогічного процесу в медичних школах, проблемам загальної та спеціальної гігієни, питанням історії медицини і зробили великий вклад у медично-санітарний опис намісництв, губерній і міст всієї Російської імперії. Так, наприклад, українські автори написали 19 праць з гігієни, з них 14 медично-санітарних описів різних міст і країв, 25 праць з галузі організації охорони здоров'я і медичної справи, 13 праць про організацію чи удосконалення педагогічного процесу у медичних школах і 7 праць з історії медицини.

Крім видатних праць у галузі медично-санітарного опису Опанаса Шафонського, який написав першу своєрідну енциклопедію українознавства (Шафонській А. Ф. «Черниговского намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малыя Россіи, изъ частей коей оное намѣстничество составлено». Чернігів, 1787), Степана Андрієвського про медико-топографічні спостереження у Чернігівській губернії, перу українських авторів належать такі праці: П. Малаховъ: «Медико-физическое описаніе г. Чернигова». 1797; Червинській: «Описаніе о положеніи Кубанской земли, о водѣ и атмосферѣ здешного климата». 1801; А. Масловській: «Журналь при обозрѣннн узднхъ городовъ и селеній». 1798; Я. Багрянській: «Медико-физическіе замѣчанія о г. Ярославлѣ».

Н. Квятковський написав такі самі завваження про м. Лівни, Г. Сидорацький — про м. Брянськ, П. Симонтовський про м. Уральськ. Мокієвський написав медико-топографічний опис Тверської губернії, М. Багрянській медико-фізичні завваження про Ярославську

губернію, М. Базилевич про Білгородський повіт, Ф. Іваницький — теж саме про Жіздрінський повіт, А. Мартинович — про Юхновський повіт, Ф. Чернецький про місто Щигрі та ін.

Степан Андрієвський написав низку праць і видаз низку інструкцій про організацію лікарень, про їх штати та кошториси, видав інструкцію фізикату, так зване «Наставленіє» для лікарів, що їх посилають за кордон», також «Наставленіє» про обов'язки вчителів та учнів медичних шкіл» та низку інших праць про організацію медичної справи й педагогічного процесу.

С. Андрієвський та Я. Саполович, на підставі пропозицій і праць українських вчених медиків О. Шумлянського, П. Шумлянського, Д. Самойловича, Г. Базилевича, М. Тереховського та інших, опрацювали докладні програми навчання у медико-хірургічних школах, запропонували методи викладання окремих предметів, докладно окреслили права й обов'язки професорів та учнів цих шкіл. П. Шумлянський написав у 1796 році спеціальну працю під назвою «О устройствѣ ученія», Н. Карпинський написав низку «Наставленій» для молодших і старших лікарів, працю про поділ лікарських спостережень на кляси, укупі з Я. Саполовичем склав інструкцію про іспити лікарів, що прибувають з чужих країн.

О. Шумлянський у 1787 році склав докладний плян викладання біологічних та медичних наук, який ми вмістимо в окремому нарисі про нього.

Раніш ми вже згадували про дисертації українських лікарів, що вони їх виконали за кордоном, при чому відмічали, що низка цих дисертацій не лише стояла на рівні сучасної медичної науки, але за своїм змістом значно перевищувала відповідні праці докторів Західної Європи. Крім виконаних за кордоном докторських дисертацій, українські лікарі захистили 10 дисертацій

у Росії (у Росії право надавати знання доктора медицини мала Медична Колегія та Медичний Факультет Московського університету⁶).

Всі дисертації українських вчених і значна кількість їх наукових праць писана латинською мовою. Низка праць написані німецькою, французькою, італійською мовами. Різні інструкції та «Наставлення», проєкти організації чи реорганізації лікарських установ, медико-хірургічних шкіл, проєкти викладання у цих школах, медико-топографічні описи, як також низка наукових праць, писалися тоді московською мовою що цілком зрозуміло, бо поперше — це була офіційна мова тодішньої Російської держави, а подруге — ще Петро I категорично заборонив друкувати будь-які твори українською мовою⁷).

Але найбільш труду вклали українські вчені медики у справу перекладу на латинську або російську мови, або у складання оригінальних медичних підручників. За неповними даними в 18 столітті українці перекла-

⁶) Список дисертацій, що їх захистили українські вчені медики в 18 ст., а між ними назви дисертацій, що були подані в Росії, ми подаємо наприкінці праці.

⁷) Цікаво, що серед українського громадянства є широко відомі: так зв. циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва з 1863 року про заборону друкувати книжки українською мовою, та т. зв. Емський указ з 1886 року, у якому заборонялося на території Росії друкувати будь-які книги українською мовою, а також довозити їх з закордону. Між тим заборона друкування українських книжок була встановлена значно раніше. У 1720 році Петро I видав указ про заборону друкувати в українських містах будь-які книги, крім церковних, а ці останні треба було перед друкуванням звіряти з відповідними російськими виданнями: «дабы никакой розни и особого нарѣчія въ оныхъ не было».

ли 27 підручників та монографій з різних чужинецьких мов і написали 51 підручників та монографій з різних ділянок медицини.

Піонером у галузі перекладу медичних підручників слід вважати Петра Погорецького, який у 1768 році переклав з німецької на латинську мову один з найбільш відомих тоді в Європі підручників Й. Шрайбера: «Kurze, doch zugängliche Anweisung zur Erkenntnis und Kur der vornehmsten Krankheiten des menschlichen Leibes, doch vornehmlich in Absicht auf erwachsene Mannspersonen, wie solche in den grossen Hospitaelern zu St. Petersburg alle Jahre seit 1742 bis hierher ist vortragen und erklärt worden. Leipzig, 1756». («Короткий, але доступний підручник для вивчення та лікування важливіших захворювань людського тіла, головним чином дорослих чоловіків, які у великих шпиталях Петербургу в усі роки, починаючи з 1742, до цього часу вивчені та пояснені»).

Ця праця Шрайбера складалась з 214 сторінок, була видана вперше в Ляйпцігу в році 1756 і довгий час вважалась одним з найкращих підручників діагностики та терапії в Європі. Автор цієї праці Йоган Шрайбер працював у Росії з 1731 року до своєї смерті. Сам він походив з Кенігсбергу. П. Погорецький не лише переклав цю працю на латинську мову, але додав до неї опис жіночих і дитячих хворіб та цікаву передмову, у якій між іншим висловив протест проти переваги, яка постійно надавалась тоді лікарям чужинцям у Росії. Це зауваження привело, до речі, до конфлікту між Погорецьким та німецькими членами Медичної Колегії і нарешті до звільнення нашого земляка з Московського шпиталю. У перекладі Погорецького ця книга мала назву: «*Manuductio ad cognoscendos et curados morbos, cui accedit appendix de morbis sexus sequioris etque infantum, cura et sumptibus Petri Pogoretsky M. Doctoris, impresso, Mosquae 1768.*

У 1781 році цей твір Шрайбера-Погорецького був перекладений на російську мову Нестором Амбодиком-

Максимовичем і виданий у двох частинах під назвою: «Руководство къ познанію и врачеванію болѣзней человѣческихъ наружныхъ и внутреннихъ съ прибавленіемъ главныхъ нѣмощей женского пола и малолѣтнихъ дѣтей. Перевелъ Несторъ Амбодикъ-Максимовичъ. СПб. 1781».

Наступною нам відомою, великою працею — підручником була праця Андрія Крупинського «Опис хворіб». видана в 1775 році у Львові, про яку ми вже згадували вище. Того ж самого року Крупинський видав другий підручник про спланхнологію або науку про внутроці. (Krupiński Jędrzej. Opisanie Chorób. Lwów, 1775, стор. 1034 + 70. Його ж: Splanchnologia lub nauka o trzewach. Lwów, 1775, стор. 348+2+17 + XVI.). У 1778 році Петро Гнідич видав у Ляйпцігу працю «Von einigen Arzneimitteln und Krankheiten der russischen Völkerschaften. Leipzig, 1778). («Про деякі лікарські середники і хвороби руських народів»).

Ще раніш, відомий український філософ Яків Козельський видав свою велику працю «Філософськіє предложенія». СПб, 1768. У цій праці він розвинув низку думок про психічне життя людини і один з дослідників російської психіатрії Т. Юдін вважає цю працю першою російською книжкою, що мала безпосереднє відношення до психіатрії⁸⁾.

У 1776 році Степан Венечанський видав напівпопулярний підручник під назвою «Способы и наставленія,

⁸⁾ Яків Павлович Козельський (1729-1795) не був медиком, але як один з видатних українських філософів він цікавився питанням психічного життя людини і тому мусів у своїх працях зачіпати деякі медичні проблеми. Народився він у селі Келеберді на Полтавщині, навчався в Києво-Могилянській Академії та Петербурзькому Академічному Університеті, працював секретарем сенату та членом Малоросійської Колегії в м. Глухові.

по котрымъ зараженные французской болѣзною поселяне и прочіе стараніемъ своихъ помѣщиковъ и управителей сами собою вылѣчиваются и отъ оной болѣзни предохранять себя могутъ. Открыты и Правительствующему Сенату поднесены штаб-лѣкаремъ Степаномъ Венечанскимъ». СПб. При Сенате, 1776, 40 сторінок. Ця праця між іншим, була перевидана у 1801 році, а крім того була тричі включена до складу книжки Бахерахта «Собрание разныхъ полезныхъ лѣкарствъ на разные болѣзни». СПб, 1779, 1783 та 1787 рр.

Епохальною появою слід вважати видання Никоном Карпинським першої оригінальної фармакопеї у Росії: «Pharmacopoea Rossica». СПб, 1778, яка була надрукована латинською мовою у друкарні Російської Академії Наук.

Ця фармакопея була перевидана латинською мовою у роках 1782, 1798 та 1799. У 1802 році її переклав на російську мову та видав у Москві теж український вчений медик Іван Леонтович під назвою «Фармакопея Россійская или аптека». Москва, 1802 (376+6не-номерованих сторінок).

Ми тут поминаємо меншої важливости праці та переклади зроблені в ці роки українськими вченими, як працю Данила Самойловича про засоби лікування від укусів скаженої собаки та змії, переклад праці Айзена, зроблений Семеном Гамалією, та інші, як також дисертації цього періоду, список яких ми подаємо окремо.

Наступними великими підручниками, якими можуть гордитися не лише українці, але які у свій час були видатнішими працями медичного світу, є праці Нестора Амбодика-Максимовича, а саме його «Анатомико-Фізіологическій словарь», «Врачебное веществословіе» та «Искусство повиванія». Про ці праці ми будемо ще докладніше згадувати в окремому нарисі про цього видатного вченого — медика енциклопедиста.

У 1783 році Степан Андрієвський складає, оскільки нам відомо, перше в Росії медико-топографічне спосте-

реження Чернігівської губернії⁹⁾, у 1785 році Амбодик-Максимович видає французькою, латинською та російською мовами «*Novum medico-pathologico-chirurgicum vocabularium*». Petropolis, 1785, тобто «Новий медико-патолого-хірургічний словник».

У тому ж самому 1785 році Федір Політковський вголошує у Московському Університеті промову про походження і користь історії натуральної, яка може вважатися першою працею з історії медицини на терені Росії, виданою українським вченим медиком. У 1787 році Опанас Шафонський пише свій видатний опис Чернігівського намістництва, у 1788 році Петро Богданович видає книжку «Правила для соблюденія здоровія», СПб, 1788; у 1790 році Яків Саполович складає свої відомі лекції з хірургії; у 1792 році Данило Самойлович видає свою видатну працю «Краткое описание микроскопическихъ изслѣдованій о существѣ яду язвенного»¹⁰⁾. У 1795 році Нестор Амбодик-Максимович видає «Словарь ботанической»¹¹⁾. Юхим Білопольський складає свій «Лѣчебникъ».

⁹⁾ Обсерваціи (Медико-топографическіе наблюденія въ Черниговской губернии). Чернігів, 1783.

¹⁰⁾ Самойловичъ Данило. Краткое описание микроскопическихъ изслѣдованій о существѣ яду язвенного, которыя призоудилъ въ Кременчугѣ Данило Самойловичъ, коллежскій совѣтникъ, медицины докторъ, Санктъ-Петербургскаго Вольнаго Экономическаго Общества, иностранныхъ академій: Дижонской, Нимской, Марсельской, Ліонской, Тулузской, Майянской, Мангеймской, Туринской, Падуйской, Парижской, хирургической, таможняго же Вольнаго Ученого Собранія и Нансійской медицинской членъ, СПб. Друк П. Богдановича 1792.

¹¹⁾ Словарь ботанической, содержащій наименованія растений и ихъ частей. На латинскомъ, немѣцкомъ и російскомъ языкахъ. Тщаніемъ и иждивеніемъ Вольнаго Экономическаго Общества. Град св. Петра, тип.

У 1796 році Медична Колегія видає капітальну працю Амбодика-Максимовича «Первоначальные основанія ботаники, руководствующие къ познанію растений въ двухъ частяхъ съ раскрашенными рисунками, СПб, 1796». Ця ботаніка складалась з двох томів біля 500 сторінок друку.

У цьому ж самому році (1796) М. Тереховський видає каталог рослин Петербурзького Ботанічного городу — «Catalogus plantarum Horti Imperialis medici Botanici (Petropolitani in insula Apothecaria), quam exoticarum, quam indigenarum, quae in Flora Ingrica gorteri, atque in descriptione provinciae Petropolitanae Georgii recensetur, aliarumque secundum systematis naturae illustris C. Linnaei editionem XII et XIX Guelini dispositarum. СПб, 1796.

Є. Мухін перекладає з німецької мови на латинську підручник практичної анатомії І. Фішера.

У 1797 році Максим Парпура перекладає з німецької мови фармакологію Йоганна Єлізена. Іван Кашинський видає у 1797 та 1800 роках капітальну працю під назвою «Краткая медико-хирургическая матерія медика или наука о лѣкарствахъ, кои обыкновенно употребляются для врачеванія внутреннихъ и наружныхъ болѣзней человеческого тѣла, выбранная изъ лучшихъ писателсей врачебного вѣществословія». Ця праця (1308 сторінок) була видана Академією Наук і була одним з

Шляхетского Сухопутного Кадетского Корпуса 1795. 157 ст. Тоді вийшла лише перша частина цього словника. Повне видання словника у трьох частинах було здійснене у 1804 році під назвою «Novum dictionarium botanicum latino-germano-rossicum, juxta systema C. Linnaei, annuente Imperiali libera oeconomica Societate, concinnatum a socio ejus N. Ambodik-Maximovitsch. cura et sumptibus ejusdem Societatis editum. Petropoli, 1804.

Видання Академії Наук, 283 стор. У 1808 році вийшло 3-тє видання цього словника.

найкращих підручників «Матерії медики» того часу.

У 1798 році Данило Самойлович видає свою відому у всьому тодішньому медичному світі працю про чуму «Способъ самый удобный повсемѣстнаго врачеванія смертоносной язвы, заразноящей чумы, ко благу всѣ-общественному». Москва 1798. Пізніше він видає цю саму працю у місті Миколаєві (у 1802-1803 рр.)¹²⁾.

Але цим не обмежується праця українських вчених медиків у справі видання наукових та популярних медичних підручників. Цінні оригінальні праці з анатомії видають Єфрем Мухін (Курс анатомії 1813-1815 рр.), Никон Карпинський (Анатомія или трупоразъя-тіе, 1787); з ботаніки: Опанас Масловський «Система-тическое описаніе растений, 1798», Григорій Соболевський «Новые дополненія къ С.-Петербуржской флорѣ 1797; про сибірку — Михайло Гамалія «О сибирской язвѣ и ее народномъ лѣченіи; про сверблячку — Данило Писчечков «Новый легчайшій способъ лѣченія чесотки» та ін.

Відомі загальні підручники писані для широкого користування. Так, наприклад, Йосип Каменецький та Яків Саполович написали підручник з медицини для студентів духовних семінарій і для священиків; Іван Кашинський написав «Русскій лѣчебный травникъ», що видавався декілька разів; Ф. Лоевський «Полный настояшій простонародный російскій лѣчебникъ», що його перевидали 7 разів. У 1803 році появилася «Краткое наставленіе о лѣченіи простыми средствами болѣзней», що його видав Йосип Каменецький. Ця праця була настільки популярна, що потім перевидавалася у роках 1805, 1809, 1811, 1815, 1817, 1822, 1828, 1836 та 1864, як також була перекладена на вірменську та грузинську мови.

У 1803 році Опанас Масловський видав підручник під назвою «Наставленіе какъ пользоваться домашними самими дешевыми лѣкарствами больныхъ».

¹²⁾ Про цю працю ми будемо ще інформувати в окремому нарисі про Д. Самойловича.

У 1799 році вийшов дуже популярний підручник М. Гамалії, І. Протасова та Бера; «Молодой сельский врачъ»; Хома Тихорський склав перший оригінальний підручник судової медицини; Матвій Крутень написав перший на теренах Росії оригінальний підручник з військової гігієни: «Примѣчанія о болѣзняхъ въ арміи случающихся»; Данило Самойлович підручник під назвою «Городская и деревенская повивальная бабка» (Москва, 1770). Єфрем Мухін написав перший оригінальний у Росії підручник з хірургії: «Первые начала костоправной науки»; Іван Андрієвський видав «Початкові основи медицини, ветиринарії, або про худоболікування»*).

Українські вчені медики, крім згаданих уже вище, переклали низку підручників з різних ділянок медицини, як хірургії, внутрішніх хворіб, фізіології, анатомії, хемії, ботаніки, військової медицини, дитячих захворювань, захворювань ока, венеричних захворювань та інше. Так Масловський переклав з французької мови підручник хірургії та книжку Пленка про очні хвороби, Данило Писчєков переклав з англійської мови підручник Елліота, Іван Каменський відому «Хемічну філософію» Фурккура, Іван Сміловський переклав «Початкові основи загальної патології» Ф. Гільдебрандта, Тимофій Сміловський «Філософію ботаніки». К. Ліннея, Іван Андрієвський переклав з французької мови «Новий повний методичний лікарський порадник», М. Тереховський відомий підручник Светена «Краткое описаніе болѣзней которые вьсьма часто приключаются въ арміяхъ», М. Гороховський — книгу «О младенческихъ болѣзняхъ», Іван Сміловський переклав відомий у той час підручник з фармакології У. Куллєна «Медицинская практика», Нєстор Амбодик Максимович — фізіологію та відому працю Ленка «Врачебные наставленія о любострастныхъ болѣзняхъ».

*) Спис оригінальних праць українських вчених медиків 18 століття подано наприкінці книги.

Українські вчені медики переводили також праці загальнобіологічного або філософського характеру, як наприклад, Петро Погорецький переклав низку статей з енциклопедії Дідро та книжку Корнелія «Опытъ о пользѣ трезвья науки». Олександр Шумлянський переклав твір Тісо «О здоровіи ученыхъ» та твір Галлера «Міркування проти немічного та хворобливого життя».

Зрозуміло, що ми не можемо і не маємо на меті у цьому нарисі перераховувати всі підручники та наукові праці, які були написані українськими вченими медиками у 18 столітті. Ми хочемо лише підкреслити різноманітність тематики українських авторів, серйозність їхніх праць, їх капітальність. Як можна бачити з поданих вище прикладів, низка підручників виданих нашими вченими — це капітальні посібники, які мали по 500-1000 сторінок.

ДЕЦЮ ПРО ПРАЦІ МОСКОВСЬКИХ ВЧЕНИХ 18. СТОЛІТТЯ

Для порівняння можемо привести деякі заголовки наукових праць росіян та чужинців того періоду.

Найвидатнішим вченим медиком москвином у 18 столітті був Семен Гарасимович Зибелін. За свідченням російських істориків медицини, він був першим російським професором медичного факультету Московського Університету, у якому він викладав з 1765 року до смерті. Його праці не так давно видані окремою книгою, при чому зазначено, що він був «крупным ученым» свого часу. Праці його — це так звані «слова», тобто промови на зібраннях Московського Університету. Приводимо деякі назви цих праць. У 1766 році було видано «Слово о дѣйствии воздуха въ челоуѣкѣ въ путяхъ которыми въ него входитьъ», у 1768 році було видано друге «Слово о причинѣ внутреннего союза частей между собою и о происходящей изъ того крѣпости въ тѣлѣ челоуѣческомъ», того ж року з'являеть-

ся «Слово о пользѣ прививной оспы и о преимуществѣ оной передъ естественною», у 1773 році видається «Слово о вредѣ, проистекающемъ отъ содержанія себѣ въ теплотѣ излишней», у 1775 році «Слово о правильномъ воспитаніи съ младенчества, въ разсужденіи тѣла служащемъ къ размноженію въ обществѣ народа», у 1777 році — «Слово о сложеніяхъ тѣла челоуѣческаго и о способахъ какъ оныя предохранить отъ болѣзней», у 1780 році з'являється чергове «Слово о способѣ, какъ предупредить можна немаловажную, между прочими, медленного умноженія народа причину, состоящую въ неприличной пищѣ, младенцямъ даваемой въ первые мѣсяцы ихъ жизни, на высокаторжественный день восшествія на Всероссійскій престолъ Императрицы Екатерины Вторыя», і нарешті у 1787 році з'являється останнє — «Слово похвальное Императрицѣ Екатеринѣ Второй при благополучномъ окончаніи 25 лѣтнего ее царствованія».

Ото і всі, відомі нам, наукові праці професора та доктора медицини Зибеліна. Як може читач бачити, серед цих праць нема жодної експериментальної чи наукової клінічної праці, які ми могли б порівняти з працями українських авторів.

Наступним видатним професором Московського Університету та доктором медицини слід вважати П. Веніамінова. Його праці — це теж «слова», виголошені на урочистих зборах Московського Університету. Це, наприклад, «Слово о постахъ» (1769), «Слово похвальное Императрицѣ Екатеринѣ Алексѣевнѣ» (1773), «Слово о свойствахъ и пользѣ растений» (1767).

Ми поминаємо праці В. Севергіна, О. Кавєрзнєва та деякі інші, бо вони, власне кажучи, до медицини відношення не мають.

З серйозних наукових праць можна відмітити дисертацію А. Протасова, видану у Страсбурзі, а потім у Петербурзі «Анатомо-фізіологическое изслѣдованіе о дѣйствіи челоуѣческаго желудка на введенную пищу» (1763). Той же самий Протасов у 1750 році написав іншу працю про проходження крові через легені. Цю

працю, як дисертацію, він представив до Академії Наук для одержання звання ад'юнкта, але вона була Академією відхилена.

З інших дисертацій авторів москвинів слід відзначити працю Щепіна про хеміко-медичний дослід рослинного квасу. Цю дисертацію він захистив у Лейдені у 1758 році. Згадуваний вище Петро Веніямінов захистив також у Лейдені у 1764 році дисертацію «Про лікарське убивство», Семен Зибелін, того ж самого року захистив дисертацію про медичні натуральні мила. У 1766 році Матвій Афонін захистив в Упсалі дисертацію про користь натуральної історії у щоденному житті, а Іван Лепехін у Страсбурзі — дисертацію про утворення квасности. У 1768 році Андрій Татаринов захистив у Гетінгені дисертацію про плеврит на підставі одного єдиного випадку цього захворювання. У 1775 році Опанас Каверзнев захистив у Ляйпцігу дисертацію про змінливість тварин, у 1780 році у Страсбурзі росіянами Дмитром Івановим та Никитою Соколовим було захищено дві дисертації. У 1781 році Василь Ключарев захистив у Фрайбурзі дисертацію про безплідність, а в 1782 році Іван Крок захистив у Гетінгені дисертацію про кровохаркання. У 1786 році Юрій Бахметьев захистив дисертацію про віспу (в Едінбурзі), у 1791 році у Медичну Колегію була представлена дисертація Федора Ершова. Це всі відомі нам дисертації, які захистили московські автори у 18 столітті.

З видатних лікарів москвинів слід згадати проф. Івана Книгіна, який був до речі професором анатомії, фізіології, судової медицини та медичної поліції Харківського Університету з 1811 року, а пізніше читав там курс патології та терапії і був деканом медичного факультету. Як ми вже зазначили, він написав укупі з І. Каменським працю «Про пенетруючу виразку шлунка», крім того йому належать праці «Про дихання» (1813), «Краткое наставление, какъ предохранить себя отъ прилипчивыхъ болѣзней» (1814), «Объ устройствѣ общихъ покрововъ чловѣческаго тѣла и ихъ поль-

зъ» (1827) та докторська дисертація «О животной эконо-
мии, пользованіи и преимуществѣ теплоты» (1802).

Никита Ножевщиков у 1762 році надіслав до Медичної Колегії працю про сибірську виразку, він був також одним з видатних лікарів москвинів. Нарешті слід згадати ще про декількох московських вчених медиків.

Видатним лікарем був Іван Протасов, який написав низку наукових праць, як то: «О липомѣ» (1790), «О венерическихъ болѣзняхъ» (1791), «О желчной гнилой горячкѣ» (1798), «О рожѣ» (1796), «О профессиональныхъ заболѣваніяхъ на металлургическихъ заводахъ» (1796) та інші праці, які вже написані на початку 19 століття. До речі, він написав у 1803 році «Історію врачебного искусства».

З інших московських лікарів, що працювали науково, можна згадати Івана Савіна, Андріяна Седова, Леонтія Тетеріна й нарешті Мартина Шеїна, який прославився своїми малюнками для анатомічного та ботанічного атласів. Разом, за нашим підрахунком, лікарями москвинами було виконано в 18 столітті 105 праць, з них найбільше з фармакології (15), терапії (10), урології (9), шкіряно-венеричних хворіб (7), інфекційних хворіб (7) та в ділянці гігієни, історії медицини та санітарії (14).

Ми так докладно зупинились тут на працях московських авторів, аби читач міг сам порівняти науковий дорібок москвинів та українців у 18 столітті і міг сам зробити відповідні висновки.

ЩЕ ПРО УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ МЕДИКІВ 18. СТОЛІТТЯ

Українські вчені медики були відомі і посідали провідні становища не лише в Російській імперії. Найвидатніші праці українських медиків та їх імена були відомі в усій Західній Європі. Ми вже раніше згадували, що праці Данила Самойловича, Нестора Амбодика-Максимовича, Олександра Шумлянського, Мартина Те-

реховського та ін. не раз цитувалися у західньо-європейській медичній літературі і не раз передруковувалися в Європі. Українські вчені медики були членами низки закордонних Академій наук, наукових товариств та інших наукових установ. Своєрідний рекорд не лише серед українських, але й західньо-європейських вчених, поставив Данило Самойлович, який був членом Академій наук Діжонської, Німської, Марсельської, Ліонської, Тулузької, Мангаймської, Майнської, Туринської, Падуйської, Паризької, членом Вільного Вченого Зібрання в Парижі, Нансійської Медичної Колегії, членом Вільного Санкт-Петербурзького Економічного Товариства і членом Державної Медичної Колегії Російської імперії; Андрій Італінський був почесним членом Римської Академії Наук та членом Російської Академії Наук, Олександр Шумлянський був обраний членом-кореспондентом Паризького музею.

Членами Російської Академії Наук були Петро Загорський, Андрій Італінський, Йосип Каменецький. Никон Карпинський, Тимофій Сміловський та Хома Тихорський, почесними членами Петербурзької Медико-хірургічної Академії були Гаврило Попов, Яків Саполович, Павло Шумлянський, Петро Загорський, Іван Орлай де Кобро, членом Петербурзької Медико-хірургічної академії був Йосип Каменецький, а членом кореспондентом — Михайло Трохимовський.

Членами Санкт-Петербурзького Вільного Академічного товариства були Нестор Амбодик-Максимович, Никон Карпинський, Данило Писчеков, Тимофій Сміловський, Григорій Соболевський та Данило Самойлович. Йосип Каменецький був почесним членом московського Товариства лікарських та фізичних наук, Данило Писчеков — почесним членом Товариства дослідників природи та членом Вільного Економічного Товариства, Павло Шумлянський почесним членом Товариства змагання лікарських та фізичних наук при Московському університеті.

Іван Орлай де Кобро був вченим секретарем Петер-

бурзької Медико-Хірургічної Академії, членом Єнського Мінералогічного Товариства, Московського Товариства Дослідників Природи, членом Товариства Старовини Російської, Казанського Товариства любителів вітчизняної словесности, членом Вільненського Університету та Альтенбурзького Ботанічного Городу.

Єфрем Мухін був почесним членом Петербурзького Медико-Філантропічного Товариства, Московського Товариства Дослідників Природи, членом Гетінгенського Повивального Товариства, Московського Медико-Хірургічного Товариства, членом-кореспондентом Паризького Гальванічного Товариства та почесним членом Харківського Університету. Іван Андрієвський був почесним членом Харківського Університету.

У попередніх нарисах ми вже подавали короткі біографії низки українських вчених медиків. У цьому нарисі ми хочемо доповнити ці відомості про наших вчених ще декількома короткими біографіями про найвідоміших українських учених.

Андрієвський Іван. Народився у 1759 році на Чернігівщині в родині священика. Початкову освіту одержав у Київській Духовній семінарії, далі навчався у Києво-Могилянській Академії, а з 1792 року в Московському університеті. У 1796 році він закінчив медичний факультет цього університету і одержав посаду прозектора на кафедрі анатомії. У 1803 р. за дисертацію на тему інтестинальної сусцепції «*Dissertatio inauguralis medica sistens observationes anatomicas, susceptionem intestinorum vermicosam illustrantes*» одержав ступінь доктора медицини. У 1805 році його обрали ад'юнкт-професором фізіології, патології та терапії свійських звірят, у 1807 році він був обраний надзвичайним професором кафедри ветеринарії Московського університету.

Ще під час праці прозектором Андрієвський видав перекладну з французької мови працю «Дієтетика или наука, представляющая правила, весьма нужныя и полезныя къ сохранению здравія». Москва 1791.

У 1793 році він перекладає з французької мови велику працю про лікування свійських тварин: «Новый полный методическій лѣчебникъ конскій, скотскій и другихъ домашнихъ животныхъ, какъ то: овецъ, козъ и т. д.». Москва 1793. В 1795 р. з'являється нова перекладна праця Андрієвського «Waltheri Myologiae liber manualis» (переклад з німецької на латинську мову). У 1796 році він перекладає з французької мови працю І. Ляфосса «Гигієна или предохранительная конская медицина». Москва, 1796. У тому ж самому 1796 році Андрієвський склав і видав ще одну свою працю: «Изображеніе правилъ къ сбереженію конско-го здравія». Москва 1796.

У 1804 році Андрієвський видає дуже популярний серед медиків та ветеринарів підручник: «Краткое начертаніе анатоміи домашнихъ животныхъ». Москва 1804. У 1805 році появляється у світ його підручник: «Начальныя основанія медицины, ветеринаріи или скотолѣченія». Москва 1805. Як бачимо праці Андрієвського були присвячені переважно ветеринарній науці і його можна вважати засновником такої не лише в Україні, але і в Росії.

Крім ветеринарії Андрієвський працював також і в галузі медицини, зокрема він цікавився венеричними хворобами особливо сифілісом і один час викладав сифілідологію в університеті. У своїх викладах він використовував праці таких відомих вчених, як Пленк, Прінгль, Фалько, Вітте, Плезінг, Фріц та інші. У 1807 році він переклав з французької мови підручник Прінгля: «Наставленіе, руководящее къ предупреденію армейскихъ и любострастныхъ болѣзней и сохраненію здравія военнослужащихъ, находящих-ся въ лагеряхъ и гарнизонахъ». Москва 1807.

Але зацікавлення нашого земляка не обмежувались медициною та ветеринарією. Андрієвський вільно володів старовинними мовами і мав замилювання до літератури. На протязі свого життя він переклав з грецької та латинської мови низку творів, зокрема ві-

домий його переклад з латинської мови: «Надѣжное добро», «Подвигъ христіанина противъ искушеній» та інші. Без перебільшення можна вважати, що Іван Андрієвський був одним із найосвіченіших українських медиків кінця 18 століття. Помер Андрієвський у листопаді 1809 року в Москві.

Багрянський Михайло, народився в 1762 році. Закінчив Московський університет, після того вчився в Лейдені, де у 1788 році одержав ступінь доктора медицини. Після повороту до Росії працював на посаді професора Московської Медико-Хірургічної Академії, був інспектором її та вченим секретарем. Багрянський багато працював над питаннями медичної освіти, зокрема над методикою викладання та програмами медико-хірургічних академій. Помер у 1813 році.

Баранович Максим, народився на Чернігівщині, середню та попередню вищу освіту здобув у Києво-Могилянській Академії. Потім вчився на медичному факультеті Київського університету, де в 1767 році захистив дисертацію на тему: «De internecione». По повероті на батьківщину працював військовим лікарем в армії Румянцева. Баранович написав декілька наукових праць, які, на жаль, досі не знайдено.

Гамалія Михайло син козака з Полтавщини. Народився він в селі Круподерниці Золотоношського повіту в 1749 році. Освіту здобув у Києво-Могилянській Академії та у Медико-Хірургічній Школі при С.-Петербурзькому генеральному сухопутному шпиталі, у якій перебував з 1769 до 1771 року. В цьому році він одержав звання підлікаря і розпочав працю у різних полках. У 1778 році склав іспити і одержав звання лікаря. З 1780 до 1790 року він працював повітовим лікарем в Оханську на Уралі. З 1790 до 1797 року займав посаду міського лікаря у Пермі. У 1797 році його призначили оператором Пермської Лікарської Управи, а у 1800 році — інспектором Тульської Лікарської Управи, де він пропрацював 30 років аж до своєї смерті. Помер він у 1830 році.

Ще коли він був підлікарем, у 1776 році, він переклав на російську мову книгу Айзена «Легчайший способъ прививанія оспы». У 1792 році він видав першу в Росії монографію про сибірку, яку було перекладено також на німецьку мову.

У 1799 році разом з іншими лікарями він складає підручник для сільських лікарів. Крім того є відомі його праці про віспу, медично-санітарні умови Оханську та Пермі. Відзначився він також вивченням захворювальності серед робітників уральських та тульських заводів. Крім наукової та адміністративної праці Михайло Гамалія відзначився, як добрий акушер і видатний хірург.

Данилевський Іван народився у Києві, вчився в Києво-Могилянській Академії, а потім у Медико-Хірургічній Школі при Московському Генеральному шпиталі. З огляду на його непересічні здібності, він був обраний, серед інших українських лікарів, для удосконалення в медицині закордоном. Після закінчення Медичного факультету в Гетінгені він у вересні 1784 року одержав там ступінь доктора медицини за дисертацію «Про найкращу медичну управу» («De magistratu medico felicissimo»).

Дисертація ця була присвячена проблемі найкращої постановки охорони народнього здоров'я. У цій дисертації Іван Данилевський зокрема вимагав, щоб держава і уряд перейняли на себе обов'язок опіки над здоров'ям людности. Данилевський вважав, що шляхом запровадження низки профілактичних заходів можна домогтися значного зменшення захворювальності та смертності людности. Данилевський твердив, що державна влада є найкращий лікар. Він писав: «Чи не є справою самої держави дбати про народження здорового покоління, організацію фізичного виховання молоді, скріплення здоров'я громадян». В іншому місці він зупиняється над проблемою впливу довгої солдатської служби та війн на здоров'я людности. Він пише: «Що могли б зробити правителі, якби

вони хотіли відкрити вуха для правди і знищити причину зла?» І на це він відразу відповідає: «Уряди мусили б залишити знищуючі міроприємства по підготовці війн, прикладали б королі турботу для розповсюдження здорових нащадків і збереження своїх здорових юнаків для батьківських полів». У праці Данилевського є розділи про організацію пологодопомоги, про охорону здоров'я дітей, про фізичне виховання молоді. Данилевський рекомендував у своїй праці також різноманітні санітарно-гігієнічні заходи, як то поливання вулиць, нагляд за продажем харчів, знищення водосховищ зі стоячою водою, пропонував провадити широку підготовку акушерок, вважав, що значно підсилена мусить бути санітарна освіта людности. Цікаво, що Данилевський один з перших українських лікарів підкреслював значення профілактичної медицини та державної охорони здоров'я. Він між іншим писав: «Отже не знаю, як влада може спокійно дивитись на велику біду простого люду, зростання смертности, без того, щоб негайно не покласти кінець і при будь-якій небезпеці приходити на допомогу». І далі: «Яку користь лікарі принесуть державі, коли вони вилікують небагатьох з допомогою медицини, у той час, як більша частина громадян передчасно помирає у наслідок різних хвороб, які виникають у наслідок поганих умов життя, недостатньої санітарної освіти та інших несприятливих соціальних умов». Данилевський закінчує свою дисертацію словами: «Вилікування хвороб, знищення їх причин, треба чекати не від лікарів та аптекарів, а лише від державної влади».

Дисертація Данилевського була признана найвидатнішим тоді фахівцем у галузі охорони здоров'я, відомим вченим гігієністом Петером Франком, за одну з найкращих праць з профілактичної медицини та державної охорони здоров'я того часу і була вміщена в його «*Delecta opuscula*». Bd. V, Nr. 2. На дисертацію Данилевського з'явилося дев'ять рецензій в німецьких часописах. У 1786 році Данилевський повернувся

на батьківщину. На жаль про дальшу його долю ми не маємо відомостей.

Джуньковський Василь народився в містечку Лебедині у 1767 році. Освіту одержав у Харківському колеґіумі, а потім вивчав медицину в Петербурзі у Медико-Хірургічному Училищі. У 1790 році його призначили професором російської, грецької та латинської мов у Петербурзькій Медико-Хірургічній Академії. У 1818 році його обрали професором Харківського університету, де він працював до своєї смерті, при чому з 1821 до 1826 року був ректором Харківського університету, а з 1823 року крім того головою Харківського Наукового Товариства.

Василь Джуньковський був одним з найвидатніших українських вчених свого часу, одним з перших істориків медицини в Росії. Його перу належить більше ніж 30 наукових праць з питань медицини, хемії тощо. Джуньковський ще під час праці в Петербурзі склав каталоги бібліотек Медичної колеґії, С.-Петербурзької Медико-Хірургічної Академії, пізніше бібліотеки Харківського університету. Був також одним з ініціаторів видання часопису «Українській Журналъ» при Харківському університеті. Помер він у вересні 1826 року в Харкові.

Жуковський Василь народився у 1762 році в селі Решетникове Київської губернії. Освіту одержав у Києво-Могилянській Академії, а потім від 1782 року вчився у Медико-Хірургічній Школі при С.-Петербурзькому шпиталі. У 1784 році він одержав звання підлікаря та продовжував працювати у згаданому шпиталі далі.

У 1786 році Степан Андрієвський, який був призначений керівником експедиції для вивчення сибірки, обрав Василя Жуковського своїм помічником, як одного з найбільш видатних своїх учнів. З 1786 до 1791 року Жуковський працював під керівництвом Андрієвського над вивченням сибірки в Оренбурзькій губернії. У 1787 році йому надали звання лікаря, а у 1791

— штаб-лікаря. Одночасно з працею в експедиції Андрієвського, Жуковський працював лікарем 2-го Оренбурзького батальйону, а з 1791 року — штаб-лікарем у Челябінській окрузі. Тут він продовжує свою наукову працю над вивченням сибірської виразки і провадить боротьбу з епідеміями у цій далекій частині Російської Імперії.

У 1797 році Жуковського призначили інспектором Оренбурзької Лікарської Управи, з 1812 року він працює на такій же самій посаді в Уфімській Лікарській Управі, а з 1817 року знову повертається до Оренбургу. Під час праці в Оренбурзькій та Уфімській губерніях Жуковський відзначився своєю корисною діяльністю у справі боротьби з епідеміями та в покращанню лікувальної допомоги, зокрема удосконалення праці Оренбурзького губерніяльного шпиталю в якому він керував навчанням лікарських учнів.

Жуковський був одним з найкращих знавців сибірки і написав низку праць з епідеміології та терапії цього захворювання. Помер він у 1822 році в Оренбурзі.

Загорський Петро народився 9 серпня 1764 року в селі Понорниці Новгород-Сіверського намісництва у родині священика. З 1776 до 1782 року він вчився в Чернігівському колегіумі, а потім короткий час працював у ратуші в Понорницях. У 1784 році вступив до Медико-Хірургічної Школи при С.-Петербурзькому Сухопутному шпиталі.

Завдяки своїм надзвичайним здібностям він закінчує навчання на протязі півтора року і вже в червні 1785 року складає підлікарський іспит, а в листопаді 1786 одержує звання лікаря.

Професор Никон Карпинський звертає увагу на Загорського і він ще у 1785 році одержує прозектуру анатомії на його катедрі, де працює до 1790 року. Під керівництвом Карпинського Загорський не лише виконує обов'язки прозектора і провадить педагогічну працю на катедрі анатомії, але працює також науко-

во. У 1790 році за наукову працю «Про овальний отвір серця», він одержує звання штаб-лікаря і його призначають доктором Шлісельбурзького повіту.

У лютому 1793 року він, за власним бажанням, переходить на працю полкового лікаря орденського Кірасирського полку, який тоді стояв у місті Хоролі Київської губернії. Але Загорський досить швидко розчарувався у військовій службі, його більше цікавила наукова та педагогічна праця.

За допомогою українських професорів він одержує у 1797 році посаду ад'юнкта з анатомії в Московській Медико-Хірургічній Школі на кафедрі проф. Ф. Гільдебрандта. На прикінці 1798 року він, знову таки за протекцією професора Карпинського, переходить на працю до С.-Петербурзького Медико-Хірургічного Училища на кафедру проф. Карпинського. У 1799 році Петро Загорський одержав звання екстраординарного професора цієї кафедри, а з липня 1800 року його обирають ординарним професором кафедри анатомії та фізіології Петербурзької Медико-Хірургічної Академії. У березні 1805 року Загорського обирають ад'юнктом анатомії та фізіології Академії Наук, а в 1807 року — екстраординарним академіком.

Загорського вважають одним з найвидатніших вчених кінця 18 та початку 19 століття. Не лише українці, але і росіяни називають його видатним анатомом свого часу і засновником першої оригінальної анатомічної школи у Російській Імперії. Загорський написав більше ста наукових праць з різних питань анатомії, фізіології та інших ділянок медицини, він був автором першого у Росії оригінального підручника з анатомії людини («Сокращенная анатомія»), що був виданий у 1802 році у 2 томах. Цей підручник перевидавався потім п'ять разів і користувався великою популярністю аж до половини 19 століття.

Великою заслугою Загорського є опрацювання анатомічної термінології, створення дуже цінної колекції з тератології (потворств), наукової лабораторії при

кафедрі анатомії. Він перший запровадив обов'язкові практичні вправи для студентів на трупах, підготував десятки прозекторів.

Учнями Загорського були майже всі найвидатніші анатоми у Російській Імперії у першій половині 19 століття, як от І. Буяльський, П. Наранович, І. Книгін, П. Корейша та інші. Загорський керував кафедрою анатомії та фізіології Петербурзької Медико-Хірургічної Академії до 15 липня 1833 року, коли він мусів покинути цю посаду у зв'язку з хворобою.

За спеціальні заслуги в галузі медичної науки йому надали звання почесного члена академії, а у честь 50-ліття його наукової праці була вибита спеціальна золота медаля та засновано фонд його імені.

Каменецький Йосип народився 4 квітня 1750 року в родині міщанина містечка Семенівка Стародубського полку.

Освіту одержав у Чернігівському колегіумі та в Медико-Хірургічній Школі С.-Петербурзького Сухопутного шпиталю. Як здібний учень він був залишений при шпиталі на посаді лікаря. Крім виконання лікарських обов'язків він увесь час працював науково і за низку своїх праць одержав звання штаб-лікаря. У 1793 році його призначили замість Степана Андрієвського штатним штаб-лікарем С.-Петербурзького Сухопутного шпиталю. У 1798 році його призначають на відповідальну посаду інспектора С.-Петербурзького фізикату. Каменецький далі продовжує наукову працю і пише низку наукових праць з яких, на жаль, більшість загублені. Він відомий найбільше своєю працею над підручником з медицини для духовних семінарій, який він написав укупі з Яковом Саполовичем і про який ми вже згадували вище.

У 1799 році Каменецького, як відомого наукового та педагогічного діяча, призначають членом Медичної Колегії. У 1814 році йому надають без захисту дисертації звання доктора медицини, у 1816 році він стає **першим ляйб-медиком українцем**. До цього часу посади

ляйб-медиків звичайно посідали німці або інші чужинці, крім того Каменецький був обраний почесним членом Російської Академії Наук, академіком Петербурзької Медико-Хірургічної Академії, почесним членом Московського Товариства лікарських та фізичних наук.

Помер Каменецький 14 червня 1823 року в Москві.

Квятковський Нестор народився у с. Суходолі на Київщині у родині священика року 1759. Освіту одержав у Києво-Могилянській Академії та в Медико-Хірургічній Школі при Московському Генеральному шпиталі.

З 1784 року працював лікарем у Курську та Орлі, при чому з 1797 року був інспектором лікарської управи.

У 1784 році він захистив у Кенігсберзі дисертацію на ступінь доктора медицини — «De nervorum fluido olcussatione et gangliis».

Дисертація ця дуже зацікавила німецькі медичні кола, бо була присвячена порівняльно мало вивченій тоді проблемі ролі нервової системи у виниканні хворіб. Крім цієї дисертації відома наукова праця Н. Квятковського під назвою «Медикофізичні зауваження про м. Лівни Орловської губернії».

Помер Квятковський у 1812 році.

Курика Феодосій народився в селі Хотівлі на Чернігівщині у 1855 році. Спочатку навчався в Чернігівському колеґіумі, потім у Шпитальній школі при Московському Генеральному шпиталі та у Московському університеті, який закінчив у 1779 році. У 1780 р. в Голляндії захистив докторську дисертацію та повернувся на батьківщину і продовжував працювати як медик, зокрема над вивченням процесів травлення та над питаннями кровообігу. У 1784 році його призначили професором Московського університету, де він викладав мінералогію, зоологію, ботаніку та хемію. Помер він молодим — у 1785 р.

Піддубик-Сущевський Петро, народився в місті Чернігові 4 вересня 1756 р. Батько його Карп належав до досить заможних чернігівських міщан.

Початкову та середню освіту Піддубик одержав у Чернігівському колеґіумі, який після Києво-Могилянської Академії був одним з найкращих учбових закладів України. (Заснований він був у 1730 р.). У 1744 році Піддубик поступив до Медико-Хірургічної Школи при С.-Петербурзькому Сухопутному Шпиталі, де в 1776 р. одержав звання підлікаря.

У цьому ж році його призначили на працю до Компанейського полку.

У 1781 р. Піддубик повернувся до С.-Петербургу, де поступив до Медико-Хірургічної Школи Адміралтейського шпиталю, яку закінчив з відзначенням.

Після короткого перебування на військовій службі він одержав звання штаб-лікаря. Військова кар'єра не дуже цікавила нашого земляка і він мріяв повернутися на Україну.

У 1788 р. йому пощастило одержати посаду городового лікаря у м. Борзні Чернігівського намісництва, у 1797 р. його призначили оператором Чернігівської Губерніяльної Лікарської Управи. На цій посаді Піддубик відзначився не лише, як здібний хірург, за що одержав звання протохірурга, але також, як педагог та науковець.

Між іншим він викладав медицину студентам Чернігівського колеґіуму, пізніше він одержав звання колежського асесора і був членом Чернігівської Губерніяльної Лікарської Управи. Помер Піддубик 23 серпня 1811 року.

Ще під час перебування на військовій службі він почав свою наукову працю, яку дуже успішно продовжував у м. Борзні та м. Чернігові.

Перу П. Піддубика належать праці про лікування емпієм, про правець, про епідемічні хвороби, про параліч ніг, про переломи кісток, до речі, всі писані ла-

тинською мовою. Крім того, разом з І. Тишевським, він у 1802 році написав «Планъ наставленія Мало-россійской Черниговской Семинарії студенто́въ пер-вымъ основаніямъ врачебной науки».

Найбільш цікавою є праця Піддубика: «De novo ser-
toque signo diagnostico generationis calli post fracturas
ossium, annexis variis observatiunculis hanc in rem
factis» (Про нову та певну діагностичну ознаку утво-
рення мозолів після перелому кісток з додатком різ-
них дрібних спостережень при цьому зроблених»), яка
була надрукована у відомому першому збірнику нау-
кових праць вчених медиків Росії та України: «Ob-
servationes medico-chirurgorum Rutheni Imperii» («Ме-
дично-хірургічні спостереження Російської Імперії»),
який був виданий під редакцією І. Вісна Державною
Медичною Колегією Російської Імперії у С.-Петербурзі
в 1805 року.

У цій праці, спертій на великому власному досвіді
лікування переламів кісток у людей, як також на спо-
стереженнях над переломами кісток у тварин та птах,
автор по перше висловлює дуже цікаві думки про ме-
ханізм зрощення кісток не лише при нормальному
перебізі лікування, але навіть і при несприятливих
обставинах. Він підкреслює потребу максимального
спокою для поламаних кінцівок, відзначає різний пе-
ребіг звичайних зламів ксток та зламів кісток при
туберкульозі чи інших хворобах. Далі він спростовує,
на підставі своїх довголітніх спостережень, розповсю-
джений тоді погляд, що зламані кістки не зрощують-
ся у випадках, коли вправлення кісток не робилося
негаймо після нещасливого випадку. Він посилається
при цьому на свій власний випадок і наводить до-
кладну історію хвороби одного свого пацієнта, посила-
ється на багаточисленні випадки зрощення кісток у
тварин та птах у цілком незвичайних положеннях.

Нарешті він подає свою власну діагностичну ознаку
утворення кісткової мозолі, а саме: шум, тріск, сту-
кання, які відчують хворі у зламаній кістці і дає
цілком наукове пояснення цього явища.

Цю працю Піддубика, Медична Державна Колегія віднесла до праць першої класи (див. наш нарис на стор. 222), і вона є першою науковою працею з травматології в Україні. Отже без перебільшення можна вважати Піддубика першим українським травматологом та ортопедом.

У цьому самому Збірникові вміщена була ще одна наукова праця Піддубика «Про параліч ніг, у наслідок гострої лихоманки».

Погорецький Петро народився у 1740 р. в селі Чорногородці Фастівського повіту в родині священика. Освіту одержав в Києво-Могилянській Академії до якої вступив ще хлопцем і вчився в ній біля 8 років. З 1757 до 1759 року вчився у Медико-Хірургічній Школі при С.-Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, у 1758 році одержує звання підлікаря, а у грудні 1759 року — лікаря.

Погорецький попадає до складу групи українських лікарів, яких було надіслано для удосконалення у медицині та підготовки до професорської діяльності за кордон. З 1759 до 1765 року Погорецький студіює за кордоном, де у 1765 році у Лейденському університеті захищає докторську дисертацію: «*De semimetallo Nickel. Cui accedit examen medicum modi, quo vulgus exilare ulcera solet*» («Про напівметал нікель з додатком про медичні випробування цього засобу, яким наріз звичайно припікає виразки»).

У 1765 році Погорецький повертається на батьківщину складає у Медичній Колегії іспити на право виконання медичної практики і його негайно призначають викладачем Московської Медико-Хірургічної Школи.

На цій посаді Погорецький проявляє неабиякі здібності, як педагог та організатор педагогічного процесу у школі. Того ж самого 1765 року, після зазнавання зі станом викладання медицини в школі, Погорецький посилає до Медичної Колегії спеціальний звіт у якому описує стан учбового процесу в школі і про-

понує низку важливих заходів для покращання цього процесу. Зокрема він пропонує підсилити практичну підготовку у школі майбутніх лікарів, поновити викладання медичної практики, організувати вивчення лікарських рослин у ботанічних городах, розширити книгозбірню, встановити посади прозекторів та забезпечити учнів школи достатньою кількістю підручників. На жаль ці пропозиції Погорецького, а зокрема його гостра критика організації педагогічного процесу, не сподобались його безпосереднім керівникам та співробітникам чужинцям, як то старшому доктору шпиталю К. Далю, Вілю, Енгелю та іншим. Медична Колегія також поставилась неприхильно до Погорецького і у 1769 році він примушений був покинути працю.

Цікаво, що він і після цих службових неприємностей прагнув до покращання педагогічного процесу і між іншим писав до Медичної Колегії: «Я моїм місцем та вчительською посадою задоволений і іншого місця не бажаю». У дальшій частині свого листа до Медичної Колегії він підкреслює, що він згодний працювати, як викладач без платні, вважаючи: «Що праця моя мене досить нагородить» і що: «Він прагне працювати не за гроші», а для: «похвали свого народу». У цьому ж листі він згадує, що готує підручник для учнів школи, який має на меті видати за свої власні кошти. Не дивлячись на це Погорецького не лише не повертають на посаду, а навпаки, притягають до суду, мабуть за те, що він у виданому підручнику Шрайбера, у передмові ще гостріше критикував не лише погане викладання у Московській шпитальній школі, але критикував і саму Медичну Колегію. Ми вже згадували, що саме цей підручник Погорецького — Шрайбера був видатною появою свого часу.

Після звільнення з посади у Московській шпитальній школі Погорецького призначають доктором Сибірського корпусу, але він відмовляється виїхати на нове місце праці, тоді його арештують і під конвоєм скеровують на Сибір.

У 1771 році він бере активну участь у боротьбі з епідемією чуми у Москві і сам хворіє легкою формою цього захворювання! Данило Самойлович, який спостерігав перебіг чуми у Погорецького, прийшов до думки, на підставі цих спостережень, про можливість протичумних щеплень.

Крім дисертації та перекладу підручника Шрайбера з низкою власних додатків, Погорецький переклав низку статей з енциклопедії Дідро та Даламбера, книгу П. Корнелія «Опытъ о пользѣ трезвые жизни» і низку інших праць. Не аби яку роль відіграли праці Погорецького у опрацюванні медичної термінології.

Помер Погорецький у 1780 році. Навіть російські історики медицини підкреслюють високу освіту Погорецького, цінність його наукових праць, його роль у опрацюванні медичної термінології та висловлюють жаль, що педагогічна кар'єра Погорецького закінчилася у наслідок інтриг з боку чужинців.

Трохимовський Михайло народився, за одними відомостями біля 1730, а за іншими біля 1740 року, в шляхетській родині на Україні.

Освіту він здобув у Києво-Могилянській Академії, з 1761 до 1763 року вчився у Медико-Хірургічній Школі при С.-Петербурзькому Сухопутному шпиталі. Вже в 1762 р. йому надали звання підлікаря, а в 1763 році — лікаря.

У 1763 році був призначений полковим лікарем до Московського карабінерського полку. У 1772 році його перевели на посаду до Миргородського Легкокінного полку. У роках 1768-1774 Трохимовський брав участь в російсько-турецькій війні. У цей час вивчав флору Кримського півострова і видав у 1772 році працю «Разсужденія о растеніяхъ, въ Крымской степи полковымъ лѣкаремъ усмотренныхъ». У 1777 році одержав звання штаб-лікаря. У 1782 році звільнився від військової служби і був призначений повітовим лікарем Миргородського повіту. У Миргороді успішно застосовував гідротерапевтичне лікування і був популярний як лі-

кар не лише в Україні, але і в Росії. У 1811 році його обрали членом-кореспондентом Медико-Хірургічної Академії. У 1813 р. він надрукував працю про жіночу безплідність. Помер Трохимовський у 1815 році.

ІВАН ПОЛЕТИКА

Один із славніших вчених медиків українців у 18 столітті був Іван Полетика. Він походив з добре відомого в Україні роду Полетик, який відігравав не аби-яку роль у історії України.

Рідний брат Івана — Григорій¹⁾ відомий у нашій історії як видатний політичний діяч та, за твердженням деяких істориків, автор славної «Історії Русів», другий брат — Андрій був чернігівським губерніяльним маршалом і завзято захищав інтереси української шляхти перед центральним урядом Російської імперії.

Два сини Івана Полетики були свого часу одними з найосвіченіших діячів і посідали високі становища в Російській імперії. Так, Михайло Полетика²⁾ займався філософією, написав дуже цікаву працю «Essais philosophiques sur l'homme, ses principaux rapports et sa destinee, fonds, sur l'experience et la raison, suivis d'observations sur le Bau», яка була високо оцінена сучасниками і була видана в 1818 році у Галле, а потім в Петербурзі, був секретарем цариці Марії Хведоровни, мав титул таємного радника двору. Другий син Івана Полетики — Петро³⁾ був перекладачем Колегії закордонних справ, уповноваженим міністром при неаполітанському дворі, радником посольств у США, Бразилії, Іспанії, Англії, надзвичайним послом і уповноваженим міністром у США, представником російського уряду під час підписання умови про торгівлю та море-

¹⁾ Народився у 1725 р., у Ромнах, помер у 1784 р.

²⁾ Народився 17. XI. 1768, помер 5. XII. 1824.

³⁾ Народився 1778 р. у Василькові, помер десь у першій половині 19 століття.

плавство на Тихому океані, тайним радником та секретарем. Батько Івана був значковим товаришем Лубенського полку.

Увесь рід Полетиків був тісно пов'язаний з тодішньою елітою українського народу, зокрема з відомими українськими родами Капністів, Савичів, Лобисевичів, Ханенків, Безбородьків, Гудовичів та ін.

Народився Іван Полетика в місті Ромни на Полтавщині року 1722. До 19 років він вчився у Києво-Могилянській Академії, після чого виїхав до м. Кілю, де студював у тамтешній Академії медицину. Під час студій в Кілі він перебував у тісному зв'язку з представниками української шляхти, якої тоді було багато при Гольштайнському дворі, зокрема він вчився укупі з Василем Ханенком, сином відомого генерального хорунжого Миколи Ханенка.

Українська молодь тоді досить жваво цікавилась українськими справами і була високо патріотична. З другого боку Гольштайнські придворні кола позитивно ставились до Гетьманщини⁴⁾. Іван Полетика завжди підкреслював, що він українець

⁴⁾ Дивись, наприклад, нарис проф. д-ра Олександра Оглоблина «Ханенки». «Люди старої України». Мюнхен, 1959. У цьому нарисі між іншим подано цікаві матеріали про зв'язки між гольштайнським двором та українською шляхтою і про програми навчання синів цієї шляхти в Кілю. Так, Микола Ханенко у «Ув'язчанні» своєму сину Василю Ханенку наказує: «Обучаться... латинского и французского языковъ, не забывая и нѣмецкого, а если допуститъ время, хотя и другихъ какихъ... обучаться совершенно церковной и свѣтской, генеральной и партикулярной исторіи, також и ученію поэтики, реторики съ стилемъ, логики, физики и метафизики хоча по части да отъ математики, арифметики, логистики и астрономики, геометрії, тригонометрії и геометрії практики, т. е. геодезії, архитектуры воинской и гражданской, географіи, этики, эко-

Після закінчення студій у Кілі Полетика вирішив поглиблювати свої знання далі. Як ми вже зазначали, студії медицини в Європі у той час мали переважно теоретичний характер, тоді як студії медицини в Росії були скеровані на практичну підготовку лікарів. Отже у 1750 році Полетика подає прохання до Державної Медичної Канцелярії у Петербурзі і просить прийняти його до Генерального Сухопутного Шпиталю у Петербурзі для поповнення медичних знань у шпитальній школі. Цікаво, що у цьому своєму поданні він пише, що: «означеною наукою (у Кілі) незадоволений» і «для більшого закріплення в тій науці» хоче слухати медичні лекції та працювати практично у С. Петербурзькому Сухопутному Шпиталі.

З 17 грудня 1750 року він почав свою працю в Петербурзі. Але його студії там тривали недовго, бо рівень їх був невисокий.

У 1751 році він виїздить знову за кордон, продовжує студії в Кілі, потім у Лейдені. 27. червня 1754 року він захистив у Лейдені свою докторську дисертацію під назвою «Dissertatio medica inauguralis de morbis haerediteris» і одержав звання доктора медицини. Цікаво, що у дисертації він зазначає своє походження з України.

З Лейдену Полетика виїхав до Кілю, де його обрали професором Медичної Академії. Це був рідкий випадок, що українського вченого запросили викладати у закордонному університеті. Пояснюється це, з одного боку, високими науковими кваліфікаціями нашого зем-

номики, політики, юриспруденції и механики да и протчего, въ томъ числѣ, хотябы какого и художества честного напимѣрь фехтуры т, е. живописства, музыки, либо какого другого майстерства, что честному и ученому челоуѣку, къ знанію и исскуству благопристойно».

Зрозуміло, що медики мали вивчати також різні природничі та медичні дисципліни.

ляка, з другого боку — прихильним ставленням герцога Шлезвіг-Гольштайну, і пізнішого російського імператора Петра III до українців. У Кільській Академії Полетика викладав біля двох років, але його мрією було працювати на батьківщині.

У червні 1756 року він виїздить в Україну. Але в Україні у той час не було жодної вищої і навіть середньої медичної школи. Наукову та педагогічну працю у галузі медицини можна було проводити лише в Москві чи Петербурзі.

За приписами, що тоді існували, всі доктори медицини чужинці мали одержати підтвердження права лікарської праці від Медичної Канцелярії після відповідного іспиту. Полетику від іспиту звільнили, але за пропонували відбутися науковий диспут з професорами Шрайбером та Сінопеусом у присутності керівника Медичної Канцелярії Кондоїді. Такий диспут відбувся на тему «Про медицину та її частини», у наслідок цього диспуту 11. вересня 1756 року Полетичі видано було атестат на право лікарської практики в Росії та було призначено молодшим лікарем С.-Петербурзького Сухопутного Шпиталю, при якому, як ми вже згадували, існувала одна з найкращих в Росії медико-хірургічна школа.

Оскільки, за своєю освітою та здібностями, Полетика значно перевищував своїх колеґ у школі, його вже за кілька тижнів підвищують до ступеня старшого доктора шпиталю і передають в його руки керівництво шпиталю. На цьому становищі, яке для тих часів відкривало для медика великі можливості, як у галузі клінічної, так і наукової медицини, а головне — неабиякі можливості корисної і для українців педагогічної праці (українці завжди займали серед учнів цієї школи одно з перших місць), Полетика розвинув дуже активну діяльність. Крім педагогічної та наукової праці, він дбав про поширення шпиталю, побудував сім нових бараків для хворих, з його ініціативи при шпиталі було закладено великий ботанічний город, накреслив деякі зміни в адміністративній та клінічній роботі

шпиталю та школи при ньому, боровся проти застарілих методів лікування та догляду за хворими, домагався збільшення прав для лікарів та вихованців школи, протестував проти втручання в лікувальні і педагогічні справи військового інспектора шпиталю генерал-лейтенанта барона фон Вертерна.

Наслідком того у справі організації праці шпиталю та школи втрутилась Медична Канцелярія, тобто вищий медичний орган імперії. Боротьба була нерівна: з одного боку, стояв Полетика — представник підозрілої для центрального московського уряду української еліти, з другого — дуже впливові тоді при царському дворі німці у медичній вищій ієрархії й навіть у самому шпиталі й школі при ньому. Нарешті директор Медичної Канцелярії Кондоїді призначив Івана Полетику нібито на високу посаду дивізійного лікаря С.-Петербурзької дивізії, а на його місце переніс лікаря цієї дивізії Христіяна Пеккена.

Але Полетику не цікавила військова кар'єра, а головне для нього фактично було закрито дорогу до наукової та педагогічної праці. Він вирішує спробувати створити медичний науковий осередок, а може і навчальний медичний центр в Україні, де була можливість одержати посаду керівника головного карантину у м. Василькові.

У жовтні 1763 року його призначають на посаду карантинного лікаря. На цій посаді він пробув 20 років. На жаль, йому не пощастило створити на Україні ні медичного наукового, ні медичного навчального центрів, на це не погоджувалась Москва, але він розбудував працю карантину, який мав відділи майже у всіх значніших містах України, про що ми вже писали.

Ми, на жаль, маємо дуже мало матеріалів про життя та діяльність І. Полетики в Україні, але беручи на увагу, що майже всі його родичі, як, наприклад, Григорій та Андрій Андрійович Полетики, Григорій Іванович Полетика, Петро Савич та інші, його знайомі Микола та Василь Ханенки, Лобисевичі, Капністи та

інші брали дуже активну участь в українському рухові, треба думати, що Іван Полегика, який мав свободолюбну та запальну натуру⁵⁾, ніколи не відрікався ні від свого роду, ні від своєї нації, у Василькові продовжував працювати не лише на медичній ниві, але і на ниві української культури у цілому. Помер Іван Полетика у 1783 році. До історії української медицини він ввійшов як один з перших українських професорів у Західній Європі 18 століття, як видатний науковий та педагогічний діяч і довголітній керівник протиепідемічної роботи в Україні.

НЕСТОР АМБОДИК-МАКСИМОВИЧ

Одним з найвидатніших вчених-медиків українців, славетним педагогом та організатором медичної освіти в Російській імперії у 18-му столітті був Нестор Амбодик-Максимович.

Народився він у 1744 році у сім'ї українського православно-го священника у селі Веприки Гадяцького полку. Батько його хоч і не мав великих достатків, вирішив дати синові вищу освіту і послав його вже 12-річним хлопцем до Києво-Могилянської Академії. В Академії Нестор вчився з 1757 до 1768 року і мав можливість одержати фундаментальну, як на той час, середню та загальну вищу освіту. Особливе замилювання мав наш земляк до природознавства, зокрема до медицини.

У 1769 році, не маючи достатніх матеріальних засобів для студіювання медицини за кордоном, Амбодик вступив волонтером до медико-хірургічної школи при С.-Петербурзькому генеральному Сухопутному Шпиталі, яка вважалась тоді найкращою медичною школою Росії. Але здібного і добре підготованого в Академії юнака не могла задовольнити наука у цій школі.

⁵⁾ Так характеризують його деякі біографи, дивись, наприклад, працю Т. Лапичака. «Доктор Іван Полетика». Лікарський Вісник ч. 19 за жовтень 1960 р. Нью-Йорк.

Зібравши деякі кошти, Амбодик у 1770 році виїздить до Страсбургу, вступає там на медичний факультет, де дуже інтенсивно, більше 5 років, студіює різні медичні дисципліни, зокрема акушерство, ботаніку і так звану матерію медику.

У 1775 році він захищає дисертацію «De hepate humano» і одержує ступінь доктора медицини. Перед Амбодиком відкриваються двері європейських університетів для наукової кар'єри, але він поспішає на батьківщину. Саме тоді українська еліта мріє про відкриття Університету в Україні. Але мрії залишаються мріями. Царська влада не хоче дати дозволу на відкриття вищої школи в Україні.

Амбодик, після складання іспитів при Державній Медичній Колегії, одержує посаду молодшого доктора Петербурзького Адміралтейського Шпиталю. Звичайно, ця посада не могла задовольнити Нестора Максимовича, бо багато старших за посадою викладачів медико-хірургічних шкіл Петербургу, Москви та Кронштадту набагато не дорівнювали освітою та здібностями Амбодикові. Але він активно береться до праці, продовжує вдосконалюватися в усіх галузях медицини, зокрема в акушерстві, і перший в Росії починає читати студентам сухопутної й адміралтейської медико-хірургічних шкіл систематичний курс лекцій акушерства, одночасно він підготовляє матеріали до курсів акушерства, ботаніки, так званого «врачебного веществословія» та працює над анатомо-фізіологічним словником.

Брак відповідно підготовлених викладачів примушує медичну владу вже у 1779 році призначити Амбодика професором Кронштадської Шпитальної Школи, де він викладає фізіологію, матерію-медику та медико-хірургічну практику. Але Амбодик не був задоволений своєю новою посадою, бо Кронштадська Школа стояла нижче Петербурзької, а головне у ній Нестор Максимович не міг працювати в акушерстві, яке спеціально його весь час цікавило.

У 1781 році йому нарешті пощастило знову переїхати до Петербургу.

У 1782 році йому офіційно присуджують звання професора акушерства, на цей час шпитальні школи вже були перетворені у медико-хірургічні училища з сталою і досить великою програмою навчання, про що ми писали вже на відповідному місці. Амбодик викладає акушерство у Петербурзькій Медико-Хірургічній Школі, читає, крім того, лекції повивальним бабкам (акушеркам), інтенсивно продовжує працювати над складанням перших оригінальних у Росії підручників, які принесли йому потім славу батька «російської» медицини. Провадить приватну практику, стає одним з найкращих операторів того часу.

У 1793 році Нестора Амбодика обирають почесним членом Державної Медичної Колегії, де він також активно працює, рецензує медичні наукові праці, що поступали до колегії зі всіх кінців Росії, опрацьовує плян розвитку акушерської освіти, плян та програми для підготування акушерок, бере активну участь в опрацюванні плянів навчання та програм Медико-Хірургічних академій тощо.

Кінець свого життя Амбодик проводить на посаді консультанта породового відділу Калінкінської лікарні у Петербурзі. Помер він у 1812 році в Петербурзі.

Особливо цінні є заслуги Амбодика у галузі розвитку акушерської справи та піднесення рівня низки медичних наук. Акушерство у шпитальних школах почали викладати, як окрему дисципліну, ще в 1763 році (у Москві — Еразмус, у Петербурзі — Ліндсман), але на відповідну височінь поставив навчальний процес саме Амбодик. Саме він виготовував акушерські фантоми та «акушерську машину», за його малюнками виготовляли спеціальні гінекологічні крісла та ліжка, він запровадив систематичні практичні вправи з акушерства, широко застосовував оперативне акушерство*).

*) Так, наприклад, лише протягом одного 1794 року у Петербурзькому Виховному Будинку він прийняв 209 пологів, з них 39 патологічних.

Як наслідок праці Амбодика в ділянці акушерства, було видання у роках 1784–1786 першого в Росії великого оригінального підручника з акушерства. Це була капітальна праця у шести частинах з великою кількістю малюнків, докладною анатомією жіночих статевих органів, поясненнями, як провадити пологи, післяпологовий період, як доглядати за дитиною, як лікувати жіночі та дитячі хвороби**).

Підручник цей довгі роки був настільною книжкою лікарів та освічених акушерок і мав надзвичайно велике значення у розвитку акушерства.

У 1781 році Амбодик перекладає на російську мову відомий підручник внутрішніх хвороб Шрайбера-Погорецького під назвою: «Руководство къ познанію и врачеванію болѣзней человѣческихъ наружныхъ и внутреннихъ съ прибавленіемъ главныхъ нѣмощей женскаго пола и малолѣтнихъ дѣтей». Перевелъ Несторъ Максимовичъ Амбодикъ. СПб, 1781.

Про значення для студентів та лікарів цього підручника ми вже писали раніш.

Але наш талановитий земляк не обмежується виданням цих двох капітальних праць. Під час своєї професорської діяльності він бачить, як важко студентам медико-хірургічних шкіл студіювати німецьку, французьку і навіть латинську медичну літературу і приходять до думки видати толковий медичний словник. Цю думку він здійснює у 1783 році, коли на власні кошти видає: «Анатомико-фізіологическій словарь, въ коемъ всѣ наимѣнованія частей человеческого тѣла, до анатоміи и фізіологіи принадлежащія, изъ разныхъ врачебныхъ сочиненій собранные, на російскомъ, латинскомъ и французскомъ языкахъ ясно и кратко предлагаются, съ краткимъ описаніемъ сихъ наукъ. Для пользы російскаго юношества въ первое напечатанный, трудами и иждивеніемъ Нестора Макси-

***) Докладний опис цього підручника дивись: «Першоджерела та література» наприкінці книги.

мовича Амбодика, врачебной науки доктора и профессора повивального искусства. Ч. 1-2, во градѣ Святого Петра. Типографія Морского Шляхетного Кадетского Корпуса. 1783».

У цьому теж капітальному труді він подає ще дві свої праці «О пользѣ анатоміи» та «О пользѣ фізіологіи», у яких дає характеристику цих двох наук, їх значення для медицини і підкреслював зв'язок між ними*).

Цікаво, що у вступі до цього словника Амбодик підкреслює потребу вивчення анатомії на трупах та вивчення мікроскопічної анатомії, що було досить новим для того часу. Він пише: «не безъ основанія думать можно, что плавающія въ жидкихъ тѣлесныхъ влагахъ и сокахъ волоконцы, или частицы, ниточкамъ подобныя, посредствомъ увеличительныхъ стеколъ въ нихъ усматриваемыя, суть не что инос, какъ самыя начала первыхъ, уже, въ тѣлѣ простыми очами зримыхъ волоконъ, кои должны быть составлены изъ другихъ множайшихъ сеце тончайшихъ частиць (стор. IX-X).

У 1785 році Амбодик видає ще один словник «*Novum medico-pathologico-chirurgicum vocabularium*», Петropolis, 1785.

На протязі 1780-1789 рр. він працює над капітальною працею «Врачебное вѣществословіе», яке посідало тоді дуже почесне місце серед медичних наук.

У 1787 році Амбодик видає підручник з фізіології «Фізіологія или наука о естествѣ челоувѣка», СПб 1787, а у 1796 році «Первоначальныя основанія ботаники, руководствующія къ познанію растений въ двухъ частяхъ съ раскрашенными рисунками», СПб 1796.

Але і цим не обмежується наукова та педагогічна праця Амбодика.

*) Він писав: «Анатомія з фізіологією є пов'язані дуже тісно і одна без другої або малу, або жодної користі не приносять» (стор. V).

У 1795 році він видає «Словарь ботанической, содержащей наименованіе растений и ихъ частей на латинскомъ, немецкомъ и російскомъ языкахъ. Тщаниемъ и иждивеніемъ Вольного Экономическаго Общества. Градъ Св. Петра 1795. У 1804 році він видає цей словник з доповненнями під назвою: «*Novum dictionarium botanicum latino-germanico-rossicum, juxta systema Caroli Linnaei annuente*». До речі Амбодик був обраним членом цього Товариства за спеціальні заслуги перед наукою.

Досить переглянути зазначені вище твори Нестора Амбодика, щоб зрозуміти, яку велику працю проробив наш земляк. До нього майже не було підручників з основних медичних дисциплін російською, тобто зрозумілою для широких кіл, мовою, медична термінологія російською мовою була дуже мало опрацьована, навіть українські та російські вчені медики писали свої праці майже виключно латинською або німецькою мовами. Дуже високо оцінював наукову працю Нестора Амбодика-Максимовича перший історик медицини росіянин І. В. Протасов. Наприклад, він відзначив Амбодика як видатного фізіолога на рівні з Пленком, Блюменбахом та іншими західньо-європейськими вченими, підкреслював значення його праць з фармакології.

Саме Амбодик, Самойлович, Карпинський, Андрієвський, Саполович та інші українські вчені медики вперше докладно опрацьовали медичну термінологію російською мовою, при чому аналіза їх праць показує, що в них багато українізмів. Слід відзначити, що впливи української мови у творенні російської мови були тоді дуже великі. Але це окрема тема, якою мали б зайнятися наші мово- та літературознавці.

Другим дуже важливим моментом у діяльності Амбодика, як педагога та організатора медичної справи, слід відзначити його цілком ясний нахил, побіч розвитку теорії медицини, до запровадження в життя практичної охорони здоров'я людности.

Амбодик, мабуть, дуже добре розумів, що на неосвяжених просторах Російської Імперії, а тому і в Україні, не швидко дійде до нормального забезпечення людності кваліфікованою медичною допомогою. Між тим уже негайно треба було боротися з надзвичайно великою смертністю дітей та породіль, боротися за піднесення санітарного стану, дати у руки малоосвіченим лікарям, підлікарям та повивальним бабкам хоч основи медичних знань. Цим, на наш погляд, пояснюється таке велике зацікавлення Амбодика акушерством і його багатобічна видавнича діяльність.

Цей нахил до популяризації медичних знань, до видання підручників російською (тоді єдино допущеною з національних мов Російської Імперії) мовою ми спостерігаємо і в інших українських вчених. Так, низку популярних медичних праць пише Петро Богданович, матерію-медику видає Іван Каминський, підручник про очні хвороби і підручник з хірургії Опанас Масловський; Йосип Каменецький та Яків Саполович пишуть підручник з медицини для студентів духовних семінарій та для священиків; Іван Андрієвський перекладає з французької мови «Новый полный методический лечебник»; Іван Сміловський перекладає Кулена «Медицинская практика» та ін.

Нахил Амбодика до здійснення практичних заходів і засудження ним теоретичних безплідних побудов знаходимо між іншим у його рецензії на проєкт Ріхтера створити Повивальний Інститут у Москві, який там, власне, не був необхідний.

Засудив він також відірвану від практики теорію Нестор Амбодик у своєму підручнику з ботаніки писав: «Одни кабинеты, многочисленными книгами переполненные не довлѣють ему для снисканія совершенного въ сей наукѣ свѣденія, он не довольствуется чтеніемъ оныхъ, а старается видѣть собственными очами растенія». (Н. М. Максимовичъ Амбодикъ Первоначальные основанія ботаники. СПб 1796, стор. 4). Між іншими ці висловлення Амбодика перекликаються з такими самими думками Самойловича, Тере-

ховського та інших українських вчених. Так, наприклад, М. Тереховський у своїй дисертації писав: «Нужно не сочинять или выдумывать, а изслѣдовать». (Цитує за: С. Л. Соболев. История микроскопа и микроскопических исследований в России в 18 веке. Москва 1949).

Коли парафіяльні священики Смоленщини піднесли питання про підготування повивальних бабок з кріпосних селян, Амбодик гаряче підтримує цю ініціативу і у проєкті на ім'я Павла I пропонує: організувати при всіх лікарських управах школи для підготування повивальних бабок, зорганізувати у кожному губерніяльному шпиталі родопомогові відділи, де провадили б практичні вправи з повитухами.

До цього проєкту Амбодик складає докладний план та програми навчання, як також докладні інструкції акушерам управ про методи навчання.

Резюмуючи, можна без перебільшення відзначити Амбодика як одного з найплідніших вчених медиків та педагогів 18. століття і батька не лише «російського акушерства», але одного з найвидатніших українських батьків імперсько-російської медицини.

ДАНИЛО САМОЙЛОВИЧ

Надзвичайні досягнення сучасної медицини у боротьбі з різними інфекційними захворюваннями, майже повна ліквідація таких жакливих епідемій, як чума, холера, віспа та інші, були б неможливі без попередньої довголітньої дослідної праці. Як відомо вперше побудники інфекційних хвороб були відкриті лише у 19 столітті, а ефективна боротьба з епідеміями розпочалась лише після відкриття мікробів та удосконалення державної охорони здоров'я людности, але думки про походження деяких захворювань у наслідок узаразнення невидимими оком створіннями й певні протиепідемічні заходи з'явилися значно давніше.

І ось, одним з перших українських вчених медиків, який висловив думку про існування заразливих хвороб і про те, що вони викликаються якимсь інфекційним началом, який майже все своє життя присвятив боротьбі з найстрашнішою хворобою свого часу — чумою, був наш земляк вчений медик, видатний лікар та епідеміолог Данило Самойлович.

Данило Самойлович, правдиве прізвище якого було Сущинський, народився в селі Янівка на Чернігівщині, року 1744, у родині священика. Як це було часто серед української шляхти та духовенства, його ще малим хлопцем віддали для навчання до Києво-Могилянської Академії. Там він виявив не абиякі здібності і нахил до медицини; його мрією було студіювати медицину закордоном, але через брак коштів він мусів спочатку обмежитись навчанням у С.-Петербурзі в Шпитальній школі при Адміралтейському шпиталі.

До цієї школи він поступив у листопаді 1761 року, у 1765 році він одержав звання підлікаря, а в 1767 р. лікаря.

З огляду на його здібності, йому запропонували залишитись при шпиталі для дальшого удосконалення і педагогічної праці. Одночасно йому запропонували бути головним лікарем жіночої венерологічної лікарні в Петербурзі, яку щойно було відчинено.

У 1768 році його призначають полковим лікарем Копорського полку, у якому він бере участь в російсько-турецькій війні. Під час війни він вперше ближче знайомився з жахом того часу — чумою. У 1771 році його призначили на працю до Оренбургу, але він затримався в Москві, де якраз була велика епідемія чуми.

Самойлович добровільно зголосився до праці у шпиталях для хворих на чуму. Тут вперше виявились його надзвичайні здібності як лікаря, організатора та дослідника.

Він вже тоді був переконаний про інфекційне походження чуми, про те, що вона виникає у наслідок

контакту з хворим або його речами. У своїх працях він категорично спростовував поширені тоді думки, що епідемія чуми є стихійне явище, що чуму посилає сам Бог як кару за гріхи, або, що вона виникає у наслідок несприятливого розташування зірок тощо. В одній зі своїх праць («Міркування про чуму») він писав: «Вважаючи причиною чуми зірки та небо ми породжуємо у серцях людности жах, чи не краще збуджувати в людей відвагу, показувати їм простими та приступними спостереженнями, як можна протиставитися цій страшній хворобі й якими засобами можна попереджувати її розповсюдження»*).

Переконаний, що чума є інфекційною, заразливою хворобою, він опрацьовує вже у 1771 році різні засоби дезинфекції одягу та речей хворих на чуму, до речі випробовуючи насамперед ці засоби на собі та висуває пропозицію робити щеплення проти чуми. Пізніше таке щеплення він зробив собі. За свою працю він одержує признання, йому надають звання штаб-лікаря і призначають, укупі з іншим видатним українським вченим медиком Опанасом Шафонським, членом спеціальної комісії для попередження та лікування від «морової заразительної язви (чуми)», що була створена у жовтні 1771 року.

Продовжуючи лікарську та дослідницьку працю Самойлович зрозумів, що йому бракує теоретичного знання, що він мусить познайомитись з організацією охорони здоров'я закордоном, з досягненнями тодішньої науки в Західній Європі.

У 1776 році він від'їздить на власні кошти до Страсбургу, потім студіює медицину в Лейдені, де в 1780 році, після захисту дисертації на тему про симфізотомію та кесаревий розтин, одержує титул доктора медицини.

*) Д. С. Самойлович: Избранные произведения. В. 1-2. Москва 1949-1952.

У своїй дисертації «Dissertatio medico-chirurgica inauguralis sistens comparationem inter sectionem symphyseos ossium pubis et sectionem Caesareaum». Leiden 1780 він порівнює ефективність цих операцій і висловлює низку цікавих думок. До речі ця дисертація була аж двічі надрукована закордоном.

Закордоном він продовжує далі працювати над проблемою чуми, засобами попередження розповсюдження цієї хвороби і видає декілька наукових праць присвячених цій проблемі*). Оскільки цінні були праці Самойловича про чуму свідчить той факт, що його обирають членом низки закордонних Академій, про що ми будемо ще згадувати, а у західньо-європейських медичних часописах з'являються статті про нашого великого земляка.

Так наприклад, один з перших істориків медицини в Росії український вчений Василь Джушковський у своїй праці про Самойловича цитував такий відклик про нього у французькому медичному часописі: «г. Самойловичъ, русскій докторъ, издалъ описаніе чумы, бывшей въ Москвѣ, содержащее в себѣ много такихъ предметовъ, **которыхъ нѣтъ ни въ какихъ сего рода сочиненіяхъ**», як також: «сей же врачъ издалъ и другое сочиненіе о прививаніи чумы и **первый** открыл и доказалъ, что сія операція можетъ быть принята и производима въ дѣйствіе съ великимъ успѣхомъ для сохраненія человеческого рода»**). Вже у 1782 році його обрали членом Діжонської Академії.

Після одержання докторського титулу, Самойлович ще три роки працює закордоном, знайомиться з працею тамошніх медичних закладів та системою медичної освіти.

*) Дивись список першоджерел та літератури: Оригінальні друковані праці українських вчених медиків у 18 столітті.

***) В. Джушковскій. Данило Самойловичъ «Всеобщій журналъ врачебной науки», ч. 6 за 1815 рік.

Самойлович виявляє зацікавлення не лише до заразливих хвороб, його цікавлять і інші медичні проблеми, бо, наприклад, у посвяті до своєї вищезгаданої дисертації, на адресу президента Державної Медичної Колегії, він накреслює докладний план організації акушерського інституту, а у низці своїх праць висловлює дуже цікаві думки про організацію медичної освіти, завдання лікаря, лікарську етику тощо, про що ми ще будемо писати.

Наприкінці 1783 року Самойлович повертається на батьківщину з твердим бажанням продовжувати наукову працю і маючи великі перспективи працювати у Московській Шпитальній Школі. Але не так склалося, як жадалося. Слава Самойловича, як високоосвіченого вченого медика, а головне всесвітньо відомого епідеміолога була настільки велика, що московський уряд, а головне всевладний тоді князь Потьомкін вирішують використати його для боротьби з чумою, яка продовжувала тоді буяти на Україні та в Криму. За наказом Потьомкіна, у 1784 році його призначено головним доктором Катеринославського намісництва та Таврійської області.

У грудях Самойловича боролись два почуття, з одного боку його приваблювала педагогічна діяльність в Медико-хірургічних школах Петербургу та Москви, з другого боку праця в Україні, рідному краї, для українського народу, в ділянці, яка його вже здавна цікавила.

Так чи інакше він приймає призначення Потьомкіна і з 1784 до 1790 року працює на відповідальній посаді керівника протичумної боротьби, головного доктора двох великих областей, керівника медичної справи всього півдня України, керівником шпиталів тощо.

У ці роки під його керівництвом працює ціла плеяда українських лікарів, як то штаб-лікарі І. Яновський, С. Копитовський, П. Малановський, лікарі М. Борисевич, В. Червінський, С. Красовський та інші. (Див. Д. Самойлович. Избранные произведения. Москва 1949-1952).

Самойлович організує протиепідемічну боротьбу в Одесі, Катеринославі, Кременчуку, Херсоні та інших містах України та Криму; вивчає систему карантинної служби в Росії, Україні та закордоном, продовжує свою наукову працю над вивченням чуми, при чому вивчає не лише клініку та епідеміологію цього захворювання, але провадить всебічні патолого-анатомічні та мікроскопічні досліді*).

Данило Самойлович, подібно як Полетика, мав незалежну вдачу. Був певний себе, добре розумів, що за своєю освітою (в Києво-Могилянській Акадедемі, Шпитальній Школі, студії закордоном) він стоїть вище ніж низка його сучасників вчених медиків. Як і багато осіб з тодішньої української еліти, він досить критично, коли не погордливо, ставився до малоосвічених москвинів, різних придворних підлабузників німців, різних придворних улюбленців тих часів — Потьомкіних, Зубових тощо.

Мабуть, він не дуже добре співпрацює з різним «начальством». У 1787 році його скеровують до дієвої армії, де під час русько-турецької війни, він недовго служить під зверхництвом О. В. Суворова. У 1788 році він керує великим Богоявленським Військовим Шпиталем. Але, зрозуміло, це не була відповідна для нашого вченого праця. Відносини між Самойловичем, відомим європейським вченим та «начальством» загострюються.

Так чи інакше у 1700 р. його примушують покинути працю на Півдні України, і без огляду на його високі кваліфікації, не дають жодної праці в Петербурзі чи Москві. Два роки він живе у своєму рідному селі Яновці, нібито забутий усім світом.

Але змінюються часи, змінюється і доля Самойловича. У 1792 році його запрошують на працю до Москов-

*) Список праць Д. Самойловича ми подаємо наприкінці книги — дивись: Першоджерела.

ського шпиталю, а в 1793 році обирають його почесним членом Державної Медичної Колегії. Мабуть, слава Самойловича, його членство у низці закордонних Академій Наук, примушує російський царський уряд замінити «гнів на милість».

Указом Катерини II від 6 червня 1793 року Данила Самойловича знову призначають головним доктором всіх карантинів України. Він знову стає одним з активних діячів охорони здоров'я людности України, провадить боротьбу з чумою в містах та селах її, продовжує працювати науково, пише ряд наукових праць, у яких підсумовує свій дуже багатий практичний і науковий досвід, зокрема в галузі вивчення чуми.

У 1801 році Самойловича призначають інспектором Чорноморської Лікарської Управи з осідком у Миколаєві. Помер Данило Самойлович 20 лютого 1805 року.

Порівняльно з іншими українськими вченими, Данилові Самойловичеві пощастило. Про нього, як славетного вченого згадують у багатьох працях з історії російської та української медицини. Його оригінальні праці видано Академією Наук у Москві, його ім'я відоме і за кордонами України. На жаль, Самойлович, як і багато українських вчених медиків і не медиків, відомий і далі пропагується, як російський чи «русский» вчений. Між тим, як видно з поданої біографії, Самойлович був і залишився українцем, все своє життя працював на Україні і за життя навіть не одержав відповідного признання з боку Москви.

У цьому нарисі ми не можемо докладно зупинитися на аналізі праць Данила Самойловича та його ролі у всесвітній медичній науці, але відмітити деякі найважливіші його досягнення та думки конечно необхідно*).

*) Хто цікавиться працями Данила Самойловича та його докладною біографією може зазнайомитись з виданням його творів «Избранные произведения». Москва 1949-1952 та з низкою праць про нього (дивись список літератури).

Перш за все в епоху, в якій жив і працював Самойлович, рівень медичних знань був не до порівняння з сучасним станом. Ніхто ще не знав про існування мікробів, як ми вже зазначали, поширені були думки про стихійний характер епідемій, протиепідемічні заходи були надзвичайно примітивні**).

Найпершою і великою заслугою Данила Самойловича було докладне вивчення епідеміології чуми, шляхів її розповсюдження і опрацювання методів попередження епідемій.

Починаючи від праці в Москві в 1771-1772 р. і кінчаючи 1805 роком, тобто більше як 30 років, Самойлович всебічно вивчає чуму не лише з точки зору епідеміолога, але мікробіолога, патолого-анатома та клініциста.

Перед виїздом закордон він бере, разом з іншими українськими вченими О. Шафонським, К. Ягельським, О. Масловським, участь у опрацюванні фундаментальної праці «Описание моровой язвы, бывшей въ столичномъ городѣ Москвѣ въ 1770-1772 гг.», Москва 1775. За кордоном він публікує нові свої праці про чуму***). У 1792 році він підсумовує свій вже багаторічний досвід в галузі вивчення чуми і видає «Краткое описание микроскопическихъ изслѣдованій о существѣ яду язвенного». СПб, 1792.

У 1795 році, після докладного обстеження стану карантинної служби в Україні та Криму, він пише

***) Наприклад, у 1774 році в Петербурзі було видано книгу Г. Орреуса «Описание чумы, которая въ 1770 г. въ Яссахъ и въ 1771 г. въ Москвѣ господствовала», а в 1786 році видано працю І. І. Вієна «Лоимология, или описание моровой язвы» у яких дуже відомі на той час вчені медики підтримували погляди закордонних вчених про походження чуми від буревіїв, випарів тощо.

***) Дивись список першоджерел та літератури.

спеціальну доповідь до Державної Медичної Колегії, у якій пропонує низку заходів для поліпшення карантинної служби. У 1797 році Самойлович надсилає до Медичної Колегії «Начертанія о карантинахъ».

Для боротьби з епідеміями Самойлович притягає місцеве громадянство, для виявлення хворих він у містах України призначає в кожній ділянці спеціальних наглядачів, пише спеціальну працю «Способъ найудобнѣйшій ко недопущенію первоначально возникнуть оказавшейся гдѣ либо въ народѣ смертельной язвы заражаемой, паче же усилиться оной». У січні 1798 року він надсилає цю працю до Медичної Колегії.

У 1799 році Самойлович ліквідує спалах чуми в Криму і пише ще одну працю: «Способъ самый удобный какъ предъизбѣгать язвозачумляющихся на суднѣ мореходномъ людей, экипажѣ судна составляющихъ, не предавая огню и самого судна», у цьому ж часі він пише ще одну працю «Начертаніе какъ предлежить въ городахъ и въ селеніяхъ устраивать временную больницу для врачеванія язвозачумляющихся».

У 1798 році в Москві видають першу частину його великої праці про чуму під назвою: «Способъ самый удобный повсемѣстнаго врачеванія язвы, заразноящей чумы, ко благу всѣобщественному».

В 1802 та 1803 роках у Миколаєві на Україні виходить друге виправлене та доповнене видання цієї праці в трьох частинах.

Як бачимо праці Самойловича присвячені всебічному вивченню чуми, всебічним заходам боротьби з нею. Недаром Самойлович вважався у свій час найкращим знавцем чуми і за свою працю над цією проблемою був обраний членом одинадцятьох Академій Наук (Діжонської, Нимської, Марсельської, Ліонської, Тулузької, Майянської, Мангаймської, Туринської, Падуанської, Нансійської та Паризької Хірургічної), членом Вільного Вченого Зібрання в Парижі та членом С.-Петербурзького Вільного Економічного Товариства. Нам не

відомо іншого випадку в історії медицини, щоб українського, російського чи якогось іншого вченого вибрали академіком стількох академій.

І не дивно, на той час думки та твердження нашого земляка, які були оперті на багаторічних спостереженнях, мікроскопічних та макроскопічних дослідів, протиепідемічних практичних заходах, були великими відкриттями та великою новиною. Ці його досліді можна хіба порівняти до сучасних відкриттів у галузі лікування хвороб хемічними препаратами та антибіотиками, за такі відкриття сучасні вчені медики одержують найвищі нагороди, як наприклад, Нобелівську премію.

Але Самойлович цікавився і висловлював цінні думки не лише з приводу епідемічних захворювань. Спеціально увагу заслуговують його думки про систему медичної освіти, про завдання лікаря, про лікарську етику.

У своїх працях він, наприклад, писав: «Лікарі мусять бути милосердними, співчуваючими, послужливими, любити свого ближнього, як самого себе, не бути ні скупими, ні грошолюбами», і далі: «нічого не мусить бути грубого ні в обходженні, ні в розмовах лікаря». (Д. Самойлович. «Избранные произведения». Том 1-2, 1949-1952).

У промові для слухачів шпитальних шкіл, тобто закладів, які готували лікарів, він говорив: «Тонкий та освідчений розум, широке знання всіх наук, основи яких він вивчав, глибоке знання свого мистецтва — от що мусить бути засадничими вартостями лікаря (доктора) та лекаря. У цій же промові він пише: «Кожний з співвітчизників лікаря довіряє йому найбільш цінне, що у нього є: своє власне здоров'я, здоров'я своєї дорогої дружини, своїх дітей, своїх батьків, або своїх близьких, отже як уважно мусить ставитись лікар до хворої людини». («Промова до слухачів шпитальних шкіл Російської Імперії», яка була надрукована у книжці «Opuscules sur la Peste», що була видана у Парижі в 1787 році).

Коли ми пригадаємо собі, що ці думки висловлювались у другій половині 18 століття, коли рівень культури у Росії був дуже низький, коли на терені всієї Росії було лише декілька сот освічених докторів медицини, а більшість так званих лікарів мали низьку загальну освіту, коли часто лікарів прирівнювали до коновалів чи цирульників, можна собі уявити на якій висоті стояв наш земляк.

Щодо системи і завдань медичної освіти, Самойлович не раз відмічав потребу ґрунтовної, не лише теоретичної, але і практичної підготовки лікарів, підкреслював доцільність готувати за кордоном докторів медицини з осіб, які перед тим закінчили медико-хірургічні школи і деякий час працювали як лікарі, виступав проти схоластичних методів навчання, які панували тоді за кордоном, висміював багатословні, але порожні за змістом дисертації, філософування на різних медичні теми не оперті на фактах та дослідах.

Про важливість одночасного вивчення теорії і практики Данило Самойлович писав: «Кто может сказать, что это не самый лучший способ изучать медицину, если у нас каждый ученик с самого поступления в госпиталь должен ежедневно быть у постели больных, пускать им кровь, делать перевязки, прописывать лекарства — словом исполнять все то, что предписывает ему врач или хирург наблюдающий за их излечением. **Не согласится ли всякий со мной, что лучше одновременно изучать теорию и практику, нежели одну теорию».** (Д. Самойлович. Избранные произведения. Вып. I, Москва 1949).

Разом з іншими українськими вченими медиками (О. Шумлянським, С. Андрієвським, П. Шумлянським, М. Тереховським та інш.) він багато прислужився до опрацювання навчальних програм та плянів, методики медичної освіти того часу.

Біля 200 років тому назад жив і працював наш земляк Данило Самойлович. Жив він у часи, коли медицина в Росії та Україні лише почала розвиватись

саме силами наших українських вчених, у часи не сприятливі для розвитку української державности та української науки. Помимо того Самойлович став відомим в усьому світі вченим, бо він своїм світлим розумом передбачав те, що було доведено лише сто років пізніше. Більше як 40 років працював він для свого народу постійно ризикуючи своїм здоров'ям та життям*). Він був, як ми вже зазначували, членом більше десятка академій наук, але в Російській Імперії не удостоївся чести бути академіком, не став професором вищих медичних шкіл Росії і помер на порівняльно не високій посаді інспектора Чорноморської Лікарської Управи. Для Росії Самойлович був завжди не сином, але пасинком, отже даремні всі спроби зробити його російським вченим.

МАРТИН ТЕРЕХОВСЬКИЙ

18 століття, зокрема друга його половина, були у певній мірі переломними у розвитку медицини. Саме у цьому столітті розпочалась особливо яскрава боротьба між спекулятивною та науково-дослідною медициною.

У ботаніці з'являються праці К. Ліннея (Karl von Linné — 1707-1778), який створив свою знамениту систематику рослин, Джіованні Морганьї (Giovanni Batista Morgagni — 1682-1771), видає свій монументальний твір з патологічної анатомії, базований на більше як 700 секцій; Каспар Вольф (Caspar Friedrich Wolff — 1733-1794) публікує свої видатні праці з ембріології, базовані на мікроскопічних дослідях, Альбрехт Галлер (Albrecht Haller — 1708-1777) створює, на підставі дослідів на тваринах, свою теорію фізіологічних властивостей м'язів та нервів.

*) Лише в Москві з 15 співробітників Самойловича під час чуми залишилося в живих тільки трое.

Учні знаменитого вченого-медика голляндця Германна Бургаве (Hermann Boerhaave — 1668-1738) з Лейдену засновують нові центри клінічної медицини в Единбурзі та Відні, при чому останній центр під керівництвом видатного клініциста Гергардта ван Свєтена (Gerhard van Swieten — 1700-1772) має великі впливи, як на медицину в Галичині, так і на українських вчених медиків у Росії.

З другого боку в 18-му столітті Самуель Ганеманн (Samuel Hahnemann — 1755-1843) розпочинає пропаганду своєї гомеопатичної системи лікування, яка була базована виключно на спекулятивних міркуваннях і ніколи не була доведена експериментально, Антін Месмер (Anton Mesmer — 1734-1815) проголошує «відкриття» «специфічної магнетичної сили у тварин та людей», так званий тваринний магнетизм і пропонує лікування шляхом накладання рук на хворого (магнетична медицина або месмеризм). Отже він пропонує чисто спекулятивну, ніяк експериментально не доведену теорію, яка і тоді і пізніше породила безліч шахраїв у медицині.

Георг Шталь (Georg Ernst Stahl — 1660-1744) проголошує, що засадничим рушієм організму є душа і знову таки, на підставі спекулятивних міркувань, а не експерименту, твердить, що у кожній частині людського тіла є «Аніма», тобто почуваюча душа, природня життєва сила, що ця сила охороняє наше тіло від захворювань.

Кожному медику, тим більше вченому медику, у ті часи треба було вибирати між спекулятивним мисленням і отже медичною практикою базованою на таких спекулятивних теоріях чи експериментальним дослідженням, систематичними клінічними спостереженнями над хворою людиною, отже лікарською діяльністю базованою на засадах наукової медицини.

Мусимо відзначити, що переважна більшість вчених медиків українців 18 століття вибирала саме другий шлях, шлях уважного клінічного спостереження, шлях

наукового дослідю, вивчення фактів, а не шлях умоглядних міркувань та безмістовних диспутів. Більше того, більшість наших вчених медиків суворо засуджували різні безплідні розумування, про що ми вже згадували і будемо ще далі писати.

Саме з цього боку, тобто, як прихильник експериментального дослідю та уважного клінічного спостереження, суворий критик спекулятивних теорій, дуже цікавою особистістю був Мартин Тереховський, видатний український біолог, ботанік, професор анатомії, хемії, матерії медицини і медичної практики та діяч у галузі медичної освіти.

Мартин Тереховський народився у 1740 році у родині священика Гадяцького полку в м. Гадячі. Загальну освіту він одержав у Києво-Могилянській Академії, яку закінчив у 1763 році. Того ж року він вступив учнем до Медико-Хірургічної Школи при С.-Петербурзькому Шпиталі, де у лютому 1765 року одержав звання підлікаря, а на прикінці року — звання лікаря.

Після закінчення медичної освіти Тереховського було залишено при вищезазначеному шпиталі для дальшого удосконалення у практичній медицині. У 1767 році йому дають крім того посаду наукового співробітника С.-Петербурзького Ботанічного Городу на так званому Аптечному Острові, де він мав можливість докладно зазнайомитись з ботанікою.

У 1769 році Тереховського перевели на посаду лікаря до С.-Петербурзького Адміралтейського Шпиталу.

Праця у шпиталі та ботанічному городі була корисною для нашого земляка, бо давала йому добру підготовку у практичній медицині, але він добре знав, що без університетської освіти, і то на Заході, важко успішно працювати науково.

У 1770 році Тереховський виїхав закордон для дальших студій медицини та підготування до професури.

З 1770 до 1775 року він студював на медичному факультеті у Страсбурзі, де і захистив дисертацію на тему: «De chao infusorio Linnaei».

Дисертація ця є якраз зразком того експериментально-наукового шляху в медицині, за який боролись наші вчені медики у 18 столітті і який дав такі плідні наслідки для медицини в минулому і дає в сучасному.

Для того, щоб зрозуміти як слід вагу цієї наукової праці Тереховського, дозволимо собі трохи докладніше зупинитись над проблемою, якій була присвячена ця праця.

Ще за давніх часів у біології та медицині йшла боротьба між двома засадничими поглядами про виникнення хвороб. Прихильники однієї теорії стояли на тій точці зору, що хвороби виникають у наслідок дії злих духів чи богів, як кара за гріхи людства чи образу предків. Інші висловлювали, ще у дуже давні часи, думку, що хвороби є наслідок узараження людини найдрібнішими істотами, що знаходяться у повітрі, воді, їжі тощо.

Так, наприклад, ще у I-му віці до народження Христа видатний вчений та поет Тіт Лукрецій Кар (98-55 рр. до Р. Х.) у своїй поемі «Про природу речей», яка була своєрідною енциклопедією свого часу, писав:

«Існує немало сім'ян різnorodних,
Як я зазначав вже,
З яких одні життєдайні, але не мало
Й таких, що до нас долітаючи
Приводять до хвороб та смерти
Коли вони сходяться до купи цілком випадково
То збурюють небо. Зараженим стає повітря,
Виникає згубний мор, пошесні хвороби
Або приходять іззовні і, подібно туману та хмарам
З гори через небо ідуть
Або з самої землі виникають, вкупі збираючись
Коли загниває промоклий ґрунт
І від дощів, і від променів сонця розпечених».

(Вільний переклад з праці Лукреція за книгою: Лукрецій Кар Тит. О природе вещей. Переклад Ф. А. Петровського Т. I, кн. VI. Видання Академії Наук ССРСР. Москва 1946, строфи 1093-1103).

Отже, Лукрецій вже біля 2000 років тому, виявився геніяльним провидцем. У ті часи, коли не було ще жодних можливостей експериментально довести наявність побудників хвороб, він припускав існування малесеньких невидимих оку істот — сім'ян, які можуть викликати епідемії.

Ще яскравіше про можливість узаразнення цими істотами через повітря, воду, їжу пише він у другій частині своєї праці.

«Нова ця біда та зараза, яка з'явилась раптово
Може або на воду упасти, або на хлібах осідає,
Або на поживі людській, або на пасовищах худоби
Або в повітрі висить.

Ми ж вдихуємо у себе це зі згубою змішане повітря
Мусимо вдихувати і хвороби й зарази».

(Дивись, як вище, строфи 1125-1130).

Лукрецій у цій частині своєї поеми цілком недвозначно говорить про «зарази», про те, що ця зараза може розповсюджуватись через повітря і попадати у людське тіло через вдихання, через воду, різну їжу, рослини тощо.

Відкриття мікроскопу, досліді над причинами виникнення різних інфекційних захворювань у 19 столітті довели беззаперечно наявність мікроорганізмів — побудників цілої низки хвороб і підтвердили думку Лукреція про розповсюдження цих мікроорганізмів через повітря, воду, харчі, продукти тощо.

Але до цих відкрить, які були досягненням медицини лише у 19 столітті (так, наприклад, бациля сибірки була відкрита лише у 1850 році, гонокок у 1879 році, побудник малярії у 1880 році, туберкульозна паличка у 1882 році), тобто після смерті Тереховського,

проблема виникнення заразливих хвороб на протязі віків була предметом завзятих дискусій між медиками. У 18 столітті звичайно мало хто думав, що хвороби виникають у наслідок дії злих духів, але продовжувались суперечки в іншій площині.

Низка біологів та медиків були твердо переконані, що хвороби можуть виникати у наслідок узаразнення істотами, які довільно зароджуються, інші виступали проти теорії самозародження організмів. Ці диспути мали не лише чисто теоретичне, але і велике практичне значення.

Мартин Тереховський у своїй дисертації про наливковий хаос, на підставі експериментальних дослідів, беззаперечно довів, що ніякого самозародження організмів не існує.

До Тереховського за Ліннеєм хаосом називали всі мікроорганізми, які до того часу були виявлені іншими дослідниками мікроскопістами, як, наприклад, А. Кірхером (A. Kircher), А. Левенгуком (A. Leeuwenhoek) та інш.

Багато дослідників до Тереховського твердили, що наливкові, так звані анімалькулі, утворюються у наливкових настоях з неорганічної матерії у наслідок якоїсь невідомої творчої сили, тобто шляхом самозародження.

Тереховський, не погоджуючись з цією теорією, вперше застосував низку експериментів, які не лише довели безпідставність теорії самозародження, але показав в яких умовах мікроорганізми розвиваються, в яких гинуть і як на них впливають різні зовнішні фактори.

Він діяв на мікроорганізми наливкового хаосу нагріванням та охолодженням, електричним струмом, різними речовинами (сірчаним, соляним квасами, сулемою, камфорою, опієм тощо), позбавляв наливковий хаос доступу повітря.

Виявилось, що охолодження та нагрівання, електричний струм знищували анімалькулі і вони у дальшому перебігу досліду не «самозароджувалися». Отже йшлося про якісь невідомі мікроорганізми, які попадали у настої зловні, і там, при певних умовах, розмножувались. Тереховський виявив також поведінку цих мікроорганізмів під впливом різних факторів, так, наприклад, вони реагували на зміни температури, «тікали» від краплин сірчаного чи соляного квасу тощо.

Для того часу праця Тереховського мала дуже велике наукове значення і її не раз цитували у західно-європейських наукових працях і підручниках.

Так, наприклад, про неї згадував Леске у своєму курсі зоології, Гмелін та інші.

Праця Тереховського зробила також великий вплив на наукові погляди інших українських вчених медиків, так, наприклад, низка медиків-українців на протязі 18 століття докладно вивчали патогенезу чуми, сибірки та інших заразливих хвороб саме з точки погляду можливості їх інфекційної природи (Д. Самойлович, С. Андрієвський, М. Гамалія та інші).

Д. Самойлович високо оцінюючи Тереховського, як вченого-експериментатора та педагога писав про нього: «Тереховський один з найбільш заслужених моїх співвітчизників, його таланти, як викладача Шпитального Училища такі, що майже неможливо найти рівного йому, а його видатні вартості, як ученого, дуже добре відомі Страсбурзькому університетові, який відзначив його з-поміж багатьох інших. (Лист Д. Самойловича до Діжонської Академії*).

Праця Тереховського також безумовно лягла в основу протиепідемічних заходів у Росії та в Україні у 18 столітті.

Але дисертація Тереховського є цікавою для нас

—v—

114) Samoilowitsch D. Lettres à l'Academie de Dijon. Paris, 1783.

не лише з наукового боку, як перший експериментальний твір над наливковим хаосом, але і з боку поглядів Тереховського на медицину, значення експериментальних дослідів.

Так він писав: «Треба не вигадувати та фантазувати, а досліджувати», а пояснюючи свою позицію у дискусії між медиками прихильниками спекулятивного мислення та медиками експериментаторами, він зазначав: «У цій воістину важливій суперечці, не хочучи дивитись чужими очима, ні клятвенно підтверджувати будь чий слова, я вирішив не збирати чужих відкрить, а вважав за краще вчитись у самої природи, цієї найкращої напутниці, шляхом власного досвіду».

Надзвичайно гостро критикує Тереховський творців різних спекулятивних теорій, теорій які вигадувались у кабінетах вчених, на безпідставних гіпотезах, захистників різних «уроджених ідей», противників досліду, експерименту, спостереження природи, зокрема хворої людини.

Він писав у своїй праці: «У перших лавах цих гнобителів воюють ті всезнайки-мудрагелі, які знехтували кожний дослід і базуючись на багатстві власного розуму плетуть у мурах свого кабінету, безперервний ланцюг гіпотез з так званих уроджених ідей і, у решті решт, вигадують для себе, наперекір природі, цілі невідомо які системи привидів. Виходячи з цих своїх вигадок і звикнувши з лиховитістю нібито з триножника віщунна, вирішувати всі питання, вони готові нібито шляхом якоїсь ворожби, дуже легко пояснювати будь які тайни природи». (Усюди цитую за дисертацією Тереховського).

Зокрема нещадно виступав Тереховський проти різних спекулянтів від науки, яких не мало було тоді в Росії і які своє незнання прикривали зливою слів. У своєму проєкті організації Медико-Хірургічного Інституту у С.-Петербурзі він писав про таких вчених, що вони: «возвишають себе балакучістю або претензійністю».

Як бачимо Тереховський беззастережно стояв на позиціях строго наукової медицини, медичної теорії та медичної практики спертої на точному експерименті, на спостереженні, на фактах, а не на мудрагельствах лукавих та фантастичних гіпотезах.

У наші часи таке ставлення до медичної наукової праці і практичної медицини є цілком самозрозумілим. У наші часи ніхто звичайно не звертає уваги на наукові праці, які не сперті на дослідах чи фактах, які є плодом мудрування чи «безперервного ланцюгу гіпотез», але в епоху в якій жив та працював Тереховський, як ми вже зазначили, медична наукова і практична діяльність часто спиралась саме на такі принципи. Думки Тереховського на той час були майже революційні та мали дуже велике значення.

Але важливе було те, що Тереховський не лише пропагував принципи наукової медицини, але послідовно провадив їх у життя.

Починаючи від своєї дисертації і кінчаючи останніми днями свого життя він провадив конкретну дослідницьку працю, працю над покращанням викладання медичних наук та покращенням методики медичної освіти.

Як професор ботаніки, анатомії, патології, фармакології та практичної медицини у петербурзьких медичних школах, він завжди ілюстрував свої лекції конкретними фактами, наполягав на потребі постійної праці студентів у анатомічних театрах, ботанічних городах, біля ліжка хворого. Він далі вивчав флору своєї батьківщини, зібрав багато рослин для Петербурзького ботанічного городу, склав «Каталогъ растений Петербургскаго ботаническаго сада» (1796), написав працю: «Польза которую растенія смертнымъ приносятъ» (1796), вже не згадуючи його праці у галузі рецензування наукових праць, що вступали до Державної Медичної Колегії.

По повероті на батьківщину, Тереховського у 1777 році було призначено викладачем до Кронштадської

Медико-Хірургічної Школи та молодшим доктором Кронштадського шпиталю. У школі він викладав загальну патологію, фармакологію та медичну практику. У 1779 році його призначили викладачем анатомії до С.-Петербурзької Медици-Хірургічної Школи. У 1783 році йому було надано звання професора та призначено директором С.-Петербурзького ботанічного городу.

Саме у цей час сенат Російської Імперії виніс ухвалу про реорганізацію медичної освіти в Росії. На підставі проєкту вчених медиків українців, який було подано до Державної Медичної Колегії, малось на увазі відокремити шпитальні школи, як окремі установи, значно поширити контингент учнів у них, створити при них професорські катедри, значно поширити програми навчання. Проєкт цей, як це дуже часто було в Росії, пішов мандрувати по різних інстанціях. Державна Медична Колегія не дочекавшись остаточного рішення сенату вислала в березні 1785 року спеціальну комісію за кордон для вивчення медичної освіти на Заході. Членом цієї комісії було призначено Тереховського. З березня 1785 року до серпня 1786 року Тереховський та інший український вчений медик — Шумлянський, докладно вивчали у західно-європейських університетах постановку медичної освіти. Під час цієї подорожі погляди обидвох наших земляків на реформу медичної освіти в Росії трохи розходилися, тому вони кожний окремо, після повороту до Росії, представили свої проєкти до Медичної Колегії. Так чи інакше саме проєкти наших вчених лягли в основу реформи медичної освіти в Росії, про що ми вже писали в іншому нарисі.

Після повороту з закордону Тереховський далі продовжував педагогічну та наукову працю, викладав анатомію, ботаніку, хемію та фармакологію в Петербурзі.

У 1792 році Тереховського було обрано почесним членом Державної Медичної Колегії, де він продовжував

працювати над проблемами медичної освіти, рецензував наукові праці і переклав декілька праць закордонних вчених, між іншим, відомий підручник Гергардта ван Светена. Як ми вже згадували на цей час припадають також його наукові праці з ботаніки.

Помер Мартин Тереховський у червні 1796 року.

ВИДАТНИЙ ГІСТОЛОГ, АКУШЕР, ПРОФЕСОР ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДІЯЧ — ОЛЕКСАНДЕР ШУМЛЯНСЬКИЙ

Серед українських вчених, педагогів та медиків 18 століття заслуговує особливої уваги видатний гістолог, акушер та діяч у галузі медичної освіти Олександр Шумлянський.

Народився О. Шумлянський у 1748 році в с. Малі Будинці на Полтавщині в родині козака Михайла Шумлянського. Як багато інших козацьких дітей, так і він одержав фундаментальну освіту у Києво-Могилянській Академії до якої вступив ще десятирічним хлопцем у 1758 році.

Після закінчення Академії він працював спочатку перекладачем у Московському Архіві при Державній Колегії Закордонних Справ. Але кар'єра урядовця не приваблювала юнака, ще в Академії він багато уваги приділяв природознавству і зокрема цікавився медициною. Маючи деякі зв'язки з українською шляхтою та українськими вченими, зокрема з М. Тереховським та Н. Амбодиком, йому пощастило переїхати до Петербургу, де він у 1773 році вступив волонтером до С.-Петербурзького Адміралтейського Шпиталю. Здібний юнак вже за рік, тобто у 1774 році, одержав звання підлікаря, а у 1775 році закінчив навчання і був призначений лікарем того ж шпиталю. (Нормально курс навчання тривав тоді 5-7 років).

З огляду на його великі здібності у 1777 році він одержує можливість виїхати для студій медицини за

кордоном за рахунок стипендії Є. Д. Голіциної-Кантемир. До речі цією стипендією користувався також Нестор Амбодик-Максимович, Мартин Тереховський, Григорій Базилевич та деякі інші українські вчені медики. Але корабель, яким їхав Шумлянський через сильну хуртовину, мусів повернутись до Петербургу. Поїздки Шумлянського через те було відкладено на один рік. Скориставшись цим часом, Шумлянський працює під керівництвом своїх земляків М. Тереховського та Н. Амбодика, удосконалюючись у хірургії та акушерстві.

У 1778 році він починає університетські студії у Страсбурзі, де у 1782 році захищає дисертацію про будову нирок («De structura renum. Tractatus physiologico anatomicus»), яка принесла йому славу видатного вченого, дослідника тонкої анатомічної будови нирок.

У цій своїй праці Шумлянський перший у світі, застосовуючи цілком оригінальний новий метод інекцій сечових каналців та кровоносних судин нирок, дав найдокладніший, для того часу, опис гістологічної будови нирок. Він між іншим довів, що так звані Мальпігієві тільця не є залози, як тоді вважали, а уявляють з себе судинний клубочок (glomerulus — термін до речі запропонований Шумлянським), що ці glomeruli мають навколо себе оболонку, яка пізніше (через 60 років) була описана Бовманом (William Bowman — 1816-1892) і одержала його імені назву, хоч сам Бовман стверджував, що цю оболонку ще до нього описав Шумлянський. Далі Шумлянський у своїй дисертації описав і подав малюнки сечевих каналців з їх петлястими загибами, які знову таки значно пізніше були описані Генле (Jacob Henle — 1809-1885) і дістали також його ім'я, а не першого їх винахідника Шумлянського.

Шумлянський беззастережно довів, що сечеві каналці не сполучуються з артеріяльними чи венозними судинами і подав ще декілька важливих зауважень про будову нирок.

Праця Шумлянського зробила тоді велике враження серед медичного світу Європи, її перевидали у 1788 році. Видатний анатом того часу І. Маєр (I. Mayer) у своїй великій праці з анатомії, що вийшла у вісьми томах у Берліні, декілька разів посилається на працю про будову нирок нашого земляка, підкресляючи, що Шумлянський дав найточніший, порівняльно з іншими дослідниками, опис будови нирок (I. Mayer: Beschreibung des ganzen menschlichen Körpers. B. V., Berlin, 1784) він же використав у своєму анатомічному атласі грав'юри з дисертації Шумлянського.

Крім Маєра дуже позитивні рецензії на працю Шумлянського дали й інші європейські вчені. Наш земляк, видатний вчений того часу, Данило Самойлович у листі до Діжонської Академії писав про дисертацію О. Шумлянського: «Дисертація Шумлянського про будову нирок з таблицями що він їх сам склав, принесла йому велику славу. Професори Страсбурзького Університету знають як безсумнівно всі згадані вище мною особи варті бути посвяченими у члени нашої медичної республіки, як за їх глибокі знання, так і за їх наукові праці*»). (Справа йшла не лише про Шумлянського, але і про інших видатних українських учених).

За Л. Ф. Змеєвим таких рецензій та рефератів праці Шумлянського лише у 18 столітті було вісім. Нам пощастило знайти згадку про працю Шумлянського у 11 працях та підручниках європейських авторів, не рахуючи згадок про його працю в українській та російській літературах.

Шумлянський не обмежився студіями медицини у Страсбурзі і не задовольнився одержаним науковим ступенем доктора медицини, хоч, як на ті часи, цього було досить, щоб одержати можливість блискучої кар'єри в Росії. Ще два роки він працював закордоном

*) Samoilowitsch D. Lettres à l'Academie de Dijon. Paris, 1783.

у Парижі, Відні та Марбурзі переважно в галузі акушерства, терапії та хірургії. Одночасно він докладно вивчав систему медичної освіти у низці університетів Європи, при чому добре розуміючи переваги університетської освіти перед освітою у шпитальних школах у Росії, одночасно досить критично ставився до схолястичних методів її, що пізніше відбилосся в його працях над розвитком системи медичної освіти, про що ми будемо згадувати далі.

У 1784 році Шумлянський повернувся до Петербургу, де одержав посаду професора акушерства в Калінінському Медичному Інституті. Саме в той час урядові кола Російської Імперії застановлялися над питанням організації нормальної вищої медичної освіти в Росії. Під впливом видатних медичних діячів того часу, в першу чергу українських вчених медиків, вирішено було вислати за кордон двох видатних вчених, які мали б докладно вивчити стан медичної освіти у Європі і представити проєкт організації такої у Росії. Вибір впав на О. Шумлянського та М. Тереховського. Біля півтора року, з березня 1785 до серпня 1786 року, наші земляки їздили по Європі відвідуючи багато університетів, при тому знайомлючись з програмами, планами навчання, правами та обов'язками професури та студентів медичних факультетів європейських університетів, відвідували лекції видатних професорів медиків, працювали в клініках, нав'язували зв'язки з низкою професорів, науковими товариствами Європи тощо.

У 1786 році Шумлянський повернувся до Росії і одержав посаду професора патології та терапії щойно організованого Московського Медико-Хірургічного Училища. На цій посаді Шумлянський, крім викладання однієї з найважливіших медичних дисциплін, багато працює над удосконаленням методів навчання, над планами, програмами навчання, застосовує у методиці викладів та практиці все те, що він бачив закордо-

ном. Одночасно він дуже совісно працює над проектом реорганізації медичної освіти в Росії, який подає у 1786 р. до Державної Медичної Колегії.

З думками О. Шумлянського про завдання медицини, адептів її, професорів, лікарів, студентів, про завдання медичної освіти, про пляни, програми навчання медицини та методикку цього навчання найкраще можна ознайомитись з його праці: «Мнѣніе одного истиннолюбца о поправленіи найполезнѣйшей для людей науки», що була видана у С.-Петербурзі у 1787 р.

Засадничим завданням медицини, на думку Шумлянського, є боротьба за продовження життя людини. Шумлянський звичайно розумів, що уникнути смерти людина не може, він навіть ствердив, що: «саме життя, сама природа може бути причиною смерти», але: «досліджуючи природу сих частин крѣпкість, струнке всіх між собою согласіе і постійну саму по собі їх дію, не залишаємо упованія своего о продленіи життя» (див. стор. 7 його згаданої вище праці).

Шумлянський дуже добре розумів, що медик мусить бути перш за все високоосвіченою людиною у цілому, мати всебічну освіту.

У своєму «Первоначальному начертаніи системы врачебной» він поділяв всі науки, що потрібні медикові, на: «науки служебныя» та «науки существенныя». Служебні науки, на думку Шумлянського це ті, що: «очищаютъ и просвѣщаютъ разумъ учащихся, научая ихъ, какъ познавать природу вообще, и чрезъ то приуготовляютъ ихъ къ познанію природы человѣческой». Ці науки Шумлянський у свою чергу поділяв на дві групи: «науки начальныя», які у свою чергу він поділяв на: «словесныя науки, для врачей нужныя», «математику» та «рисовальную науку» й «науки естественныя», «науки начальныя» мали, на думку Шумлянського: «приуготовляютъ учащихся къ познанію наукъ естественныхъ, и научатъ какъ подражать природѣ, изображая оную или чертами, или словами».

З «словесныхъ наукъ» Шумлянський вважав конче потрібними для лікарів: мови, логіку, географію, куди включав також історію, з математики: арифметику, геометрію, алгебру, аналітику, при чому відмічав, що ці науки потрібні для пізнання натуральної філософії.

Цікаво, що дуже потрібним предметом Шумлянський вважав «рисовальну науку», як науку, що давала студентам, а потім лікареві, можливість точно фіксувати свої анатомічні, гістологічні, ботанічні та інші спостереження.

Як бачимо вже на перших ступенях підготовки майбутнього медика, Шумлянський вимагав від нього дуже багато навіть порівнюючи з теперішніми програмами медичної освіти. Цікаво, що Шумлянський серед цих «начальнихъ наукъ» особливо увагу приділяв вивченню мов, розуміючи, що без їх знання не може бути ні взагалі високоосвіченої особи, ні високоосвіченого медика.

Цілком зрозуміло, що серед «служебныхъ наукъ» Шумлянський надавав особливої уваги природознавству. «Науки естественныя» у його «Начертаніи системы врачебной» посідають дуже почесне місце і охоплюють ботаніку, зоологію, мінералогію, астрономію, механіку, оптику, вчення про електрику і звичайно аптекарську науку включаючи медичну хемію.

До «наукъ существенныхъ» Шумлянський включав: анатомію, фізіологію, нозологію, патологію, дієтетику і терапію. Шумлянський пропонував вивчати анатомію на людських трупах та на тваринах, при чому звертати увагу на мікроскопічну будову органів та на ті зміни, які виникають в органах людського тіла у наслідок хворіб. На його думку пошкодження у будові органів людини треба було демонструвати на живих людях, на померших від різних хворіб, а: «по сходственности на большихъ скотахъ живыхъ и дохлыхъ».

Великої ваги надавав Шумлянський вивченню фізіології та патологічної фізіології, при чому пропонував вивчати їх не лише на людині, але і на тваринах,

називаючи першу вченням про «здорове життя людини», а другу наукою «о поврежденномъ дѣйствиі жизненныхъ силъ и орудій тѣлесныхъ т. е. о болѣзненныхъ припадкахъ».

Дієтику він поділяв на дієтику скеровану на попередження захворювань людського тіла («дієтика относительно къ тѣлу») та дієтику душевних захворювань, тобто захворювань, що пов'язані з порушеннями психіки («дієтика относительно къ душѣ»).

Вже тоді Шумлянський відзначив ролі психічних факторів у виниканні та лікуванні хвороб. Він пропонував показувати «дѣєствія страстей въ тѣлѣ человѣка, въ жизни его необходимыхъ, полезныхъ» и «о страстяхъ душевныхъ для жизни вредныхъ».

Дієтикою взагалі він називає «науку о соблюденіі здоровой природы человѣка, чрезъ сохраненіе жизненныхъ силъ, посредствомъ всего того, что для жизни его необходимо», тобто йшлося про гігієну та профілактичну медицину у цілому. (Усюди цитую за згаданою вище працею «Первоначальное начертаніе системы врачебной»).

У протилежність до широко розповсюдженого у той час поділу лікувальної справи на терапію та хірургію, Шумлянський не раз підкреслював у своїх працях єдинство терапії та хірургії і потребу всім лікарям вивчати як одну так і другу. Шумлянський писав у своїй вищезгаданій праці «Мнѣніе одного истиннолюбца о поправленіи наиболее полезнѣйшей для людей науки», що: «хірургія одной практикой отличается отъ науки врачей», називав терапевтику наукою: «о поправленіи болѣзненной природы человѣка, чрезъ исцѣленіе болѣзней или болѣзненныхъ припадковъ, посредствомъ лѣкарствъ внутреннихъ и наружныхъ», а поділивши її на «умозрительную» та «опытную» включав в останню як: «Искусство врачей, предписывать и давать лѣкарства внутренія для исцѣленія болѣзней внутреннихъ и искусство лѣкарей, употреблять хирургическія средства къ уврачеванію болѣзней лѣкарскихъ».

Цей погляд був, як на ті часи, неабиякою новиною. Треба не забувати, що в Європі тоді професія доктора медицини, наука лікарів (*Scientia medicorum*) була дуже відмежована від професії хірурга та хірургічної науки, яка власне вважалась не наукою, а ремеслом. Доктори медицини, тобто лікарі з університетською освітою, вважали за «непристойне», принижуюче займатись хірургією. Хірургією займались або вчені хірурги, яких було не багато і які за лікарів не вважались або так звані *Wunderärzte* та цирульники чи навіть кати.

Для того, щоб сучасний читач міг собі приблизно уявити стан хірургії і погляди на хірургів та хірургію в той час, дозволяємо собі нижче привести декілька прикладів.

Наприкінці 17 століття кат Відеман одержав від імператора Леопольда звання «досвідченого медика». (Марк Поповський: *Когда врач мечтает*. Москва 1957, стор. 25).

У 1744 році Фрідріх II. спеціальним декретом дозволив хірургічну практику катом. («Врачъ» за 1881 р. № 2, стор. 368).

Хірургічна Академія у Парижі почала працювати у 1731 році при чому відкриття її викликало різкий протест професорів та студентів медичного факультету Паризького Університету. (С. А. Верхратський: *Історія медицини*. Київ 1964, стор. 94). Бакалаври медицини в Парижі давали клятву ні в якому разі не принижувати себе виконанням хірургічних операцій.

Відомий німецький історик медицини Пауль Діпген (Paul Diepgen) у своїй історії медицини підкреслює, що між внутрішньою медициною та хірургією в Європі існувала принципова різниця. (Paul Diepgen: *Geschichte der Medizin*. Band II, 1 Hälfte, стор. 44, Berlin 1959).

У середині 18 століття, тобто якраз у той час, коли Шумлянський жив і видавав свої праці, французький лікар Потерн публічно твердив, що медицину та хі-

називаючи першу вченням про «здорове життя людини», а другу наукою «о поврежденномъ дѣйствиі жизненныхъ силъ и орудій тѣлесныхъ т. е. о болѣзненныхъ припадкахъ».

Дієтику він поділяв на дієтику скеровану на попередження захворювань людського тіла («дієтика отнositельно къ тѣлу») та дієтику душевних захворювань, тобто захворювань, що пов'язані з порушеннями психіки («дієтика отнositельно къ душѣ»).

Вже тоді Шумлянський відзначив роль психічних факторів у виниканні та лікуванні хвороб. Він пропонував показувати «дѣйствія страстей въ тѣлѣ человѣка, въ жизни его необходимыхъ, полезныхъ» и «о страстяхъ душевныхъ для жизни вредныхъ».

Дієтикою взагалі він називає «науку о соблюденіі здоровой природы человѣка, чрезъ сохраненіе жизненныхъ силъ, посредствомъ всего того, что для жизни его необходимо», тобто йшлося про гігієну та профілактичну медицину у цілому. (Усюди цитую за згаданою вище працею «Первоначальное начертаніе системы врачебной»).

У протилежність до широко розповсюдженого у той час поділу лікувальної справи на терапію та хірургію, Шумлянський не раз підкреслював у своїх працях єдинство терапії та хірургії і потребу всім лікарям вивчати як одну так і другу. Шумлянський писав у своїй вищезгаданій праці «Мнѣніе одного истиннолюбца о поправленіі наиболее полезнѣйшей для людей науки», що: «хірургія одной практикой отличается отъ науки врачей», називав терапевтику наукою: «о поправленіі болѣзненной природы человѣка, чрезъ исцѣленіе болѣзней или болѣзненныхъ припадковъ, посредствомъ лѣкарствъ внутреннихъ и наружныхъ», а поділивши її на «умозрительную» та «опытную» включив в останню як: «Искусство врачей, предписывать и давать лѣкарства внутренія для исцѣленія болѣзней внутреннихъ и искусство лѣкарей, употребляютъ хирургическія средства къ уврачеванію болѣзней лѣкарскихъ».

Цей погляд був, як на ті часи, неабиякою новиною. Треба не забувати, що в Європі тоді професія доктора медицини, наука лікарів (*Scientia medicorum*) була дуже відмежована від професії хірурга та хірургічної науки, яка власне вважалась не наукою, а ремеслом. Доктори медицини, тобто лікарі з університетською освітою, вважали за «непристойне», принижуюче займатись хірургією. Хірургією займались або вчені хірурги, яких було не багато і які за лікарів не вважались або так звані *Wunderärzte* та цирульники чи навіть кати.

Для того, щоб сучасний читач міг собі приблизно уявити стан хірургії і погляди на хірургів та хірургію в той час, дозволяємо собі нижче привести декілька прикладів.

Наприкінці 17 століття кат Відеман одержав від імператора Леопольда звання «досвідченого медика». (Марк Поповский: Когда врач мечтает. Москва 1957, стор. 25).

У 1744 році Фрідріх II. спеціальним декретом дозволив хірургічну практику катам. («Врачъ» за 1881 р. № 2, стор. 368).

Хірургічна Академія у Парижі почала працювати у 1731 році при чому відкриття її викликало різкий протест професорів та студентів медичного факультету Паризького Університету. (С. А. Верхратський: Історія медицини. Київ 1964, стор. 94). Бакалаври медицини в Парижі давали клятву ні в якому разі не принижувати себе виконанням хірургічних операцій.

Відомий німецький історик медицини Пауль Діпген (Paul Diepgen) у своїй історії медицини підкреслює, що між внутрішньою медициною та хірургією в Європі існувала принципова різниця. (Paul Diepgen: Geschichte der Medizin. Band II, 1 Hälfte, стор. 44, Berlin 1959).

У середині 18 століття, тобто якраз у той час, коли Шумлянський жив і видавав свої праці, французький лікар Потерн публічно твердив, що медицину та хі-

рургію поділяє: «непрохідна безодня і не можна допустити, щоб колибудь виникло злиття цих двох наук, цілі яких діаметрально протилежні. Мета хірургії — руйнувати, мета медицини — відновляти, відтворювати, поєднувати».

Навіть у 1798 році хірургія та медицина були настільки роз'єднані, що Ерфуртська Академія вважала за доцільне оголошувати премію за працю: «Чи потрібно зливати медицину та хірургію». Премію в розмірі 20 дукатів одержав автор, який твердив, що хірургія немає права називати себе галуззю медицини. (Марк Поповский: Когда врач мечтает. Москва 1957, стор. 25-26).

Г. Гезер у своїй праці (Исторический обзоръ хирургіи. СПб, 1880) твердив, що хірургічну діяльність в Європі у 18 столітті провадили переважно цирульники (стор. 48).

Таких прикладів можна було б привести безліч. Читач на підставі цих зауважень може зрозуміти і яскравіше уявити собі наскільки передові були погляди Шумлянського, наскільки вони випереджували погляди багатьох не лише російських, але й закордонних вчених медиків. При чому слід підкреслити, що прогресивні думки Шумлянського поділяли і захищали майже всі українські вчені медики того часу, про що ми вже писали і ще будемо писати.

Такі погляди на хірургію та медицину, приклади яких ми подали вище, приводили до відставання наукової хірургії, з другого боку до недостатньої освіти лікарів у галузі лікування не лише хірургічних, але і всіх так званих «наружных» (зовнішніх) захворювань.

У Росії в той час медики були теж поділені на категорії: підлікарів, лікарів та вчених докторів медицини. Крім того продовжували працювати цирульники. Росія провадила у той час багаточисленні війни і армія потребувала переважно добрих хірургів, для цивільної людності потрібні були лікарі, які добре знали б як внутрішню медицину, так і хірургію та акушерство.

Виступ Шумлянського, підтриманий низкою інших українських вчених медиків, мав далекосягле значення для розвитку медичної освіти у Росії саме в напрямку виховання лікарів універсалів, що добре вивчали всі ділянки медицини, у тому і хірургію.

У своїй праці Шумлянський зупинявся не лише на плянах, програмах та методиці навчання, він присвятив у ній також не мало місця питанню про якість професорського складу медичних шкіл та вибір учнів для них.

У розділі «Про вчителів» Шумлянський писав, що засадничими рисами професорів медичних шкіл мають бути: бездоганне знання своєї дисципліни, працездатність і любов до свого фаху і нарешті запал. Щодо підбору учнів до медико-хірургічних шкіл, то Шумлянський підкреслював, що їх треба вибирати з найбільш освічених та талановитих юнаків, без огляду на те, до якого шару людности вони належать. Маючи досвід з навчанням юнаків з кіл московської шляхти, синів чужинців (німців, голляндців тощо) і з кіл українського козацтва та священичих, досвід який виявив, що найбільш здібними для навчання медицини були саме ці останні, Шумлянський спеціально підкреслював, що треба набирати учнів до медично-хірургічних шкіл з бідних шарів людности, а не з багатих родин, бо: «Трудно ожидать чтобы богатые спокойному времени препровождению предпочли трудное во врачебной науцѣ упражненіе колыми пачѣ чтобы приняли на себя должность врачей». (Стор. 20 вище згаданої праці).

План медичної освіти, що його запропонував Шумлянський не був повністю застосований у життя, але в наслідок його праці, праці М. Тереховського, пропозицій С. Андрієвського, Я Саполовича, П. Шумлянського, Г. Базилевича, П. Погорецького та інших українських вчених медиків, госпітальні школи Росії були в 1786 році докорінно реорганізовані в медико-хірургічні училища, в кожному училищі було створено чотири основні катедри:

1. анатомії, фізіології, хірургії;
2. патології, терапії та медичної практики;
3. ботаніки, хемії та матерії медици;
4. акушерства, жіночих та дитячих хворіб.

Запроваджено було також курси рисування та латинської мови, а пізніше курси математики та фізики.

До 1793 року Шумлянський працював далі на посаді професора Московського Медико-Хірургічного Училища, продовжуючи наукову працю. Його перу, між іншим, належать праці: «О поправлені повивального искусства» (1794 р.), «О неправильныхъ родахъ» (1793 р.), «О устройствѣ ученія» (1796 р.), переклад книги Тіссо «О здоровіи ученыхъ людей» та Галлера «Разсужденія противъ нѣмощной и болѣзненной жизни».

У 1789 році його було обрано членом-кореспондентом Паризького Музею, у 1794 році почесним членом Державної Медичної Колегії.

Після довгої боротьби, в 1793 році Шумлянському пощастило одержати дуже важливу на той час посаду Московського міського акушера. Про історію цього призначення дуже цікаво оповідає, на підставі матеріалів Центрального Державного Історичного Архіву у Петербурзі, Б. Н. Палкін у своїй монографії «Русские Госпитальные Школы XVIII века». Москва 1959.

За Палкіним за посаду московського міського акушера у Москві, після смерти доктора Маса у 1782 р., боролись чужинецькі доктори медицини Клінт, Пегелов, Френкель та інші. Але на цю посаду було призначено українця Іллю Руцького, який вважався відомим тогочасним акушером. Він запропонував Державній Медичній Колегії низку заходів для покращання акушерської освіти. Після нього цю посаду перейняв теж українець — доктор медицини Г. І. Тимченко.

Після його смерті у 1793 році, як пише Палкін, на адресу президента Державної Медичної Колегії А. Г. Васильїва: «идеть потокъ писемъ отъ различныхъ

влиятельныхъ придворныхъ сановниковъ съ просьбами объ определеніи того или иного доктора иностранца». Все ж Васильїв відхилив всі ці прохання, посилаючись на те, що оскільки посада московського акушера пов'язана з педагогічною працею, на неї має бути вибрана «особа відома». Такою відомою особою був О. Шумлянський.

Між президентом Державної Медичної Колегії та О. Шумлянським зав'язується жвава переписка. Правда А. Васильїв дуже хотів, щоб Шумлянський залишився на посаді професора Московського Медико-Хірургічного Училища, або перейшов на посаду професора Петербурзького Медико-Хірургічного Училища. У своєму листі він писав між іншим Шумлянському наступне: «будучи очень увѣренъ о Вашемъ знаніи и искусствѣ весьма я готовъ удовлетворить сей Вашей просьбѣ, зная притомъ совершенно, что мѣсто сіе по важности своей и по Вашимъ достоинствамъ Вамъ бы, конечно, приличествовало. Но какъ Вы теперь находясь при хирургическомъ училищѣ профессоромъ, весьма съ хорошимъ успѣхомъ отправляете свою должность, то съ другой стороны, не меньше мнѣ сожалительно, ежели Вы изъ сего круга выдете». Далі Васильїв пише про великі можливості, які відкриваються для Шумлянського, коли він погодиться стати професором Петербурзького Медико-Хірургічного Училища і закінчує лист тим, що коли б Шумлянський переїхав до Петербургу, то він (Васильїв): «могъ во всякое время и совѣтами Вашими пользоваться». Шумлянський подякував за ці пропозиції, але відмовився переїздити до Петербургу посилаючись на поганий стан здоров'я та... бідність.

Цікаво, що видатний український вчений медик, відомий за кордоном, видатний професор та освітній діяч, примушений був писати у своєму листі президентові Державної Медичної Колегії могутньої Російської Імперії наступні слова:

«Позвольте мне еще открыть Вашему Превосходительству мое сердце и сознать, что пужда и скудность, сопутствующіе мнѣ всю мою жизнь, которые и доселѣ переносилъ я равнодушно, теперь убѣждаютъ меня просить Вашего умилоствленія». (Сторінки 180, 181 і 182 зазначеної вище праці).

Так цінувала Імперія заслуги своїх видатних вчених і така була велика душа цього нашого земляка, який «равнодушно все своє життя переносив нужду та скудність» працюючи для науки і освіти та не одержуючи за цю свою працю навіть нормального життєвого рівня.

«Нужда та скудність» мабуть привела до того, що наш великий земляк помер порівняльно молодою людиною — 25 червня 1795 року в Москві.

Ще перед своєю смертю, важко хворий, встиг він подати до Державної Медичної Колегії доповідь у якій виклав недостатня в справі рододопомоги в Росії, підкреслив недостатню кількість шкіл для навчання акушерок, недоліки акушерської школи в Москві і пропонував взяти утримання повивальних бабок на державний кошт.

Ми так докладно зупинились на цьому останньому акорді у житті нашого видатного земляка, щоб показати в яких важких умовах доводилось працювати в Росії навіть видатнішим вченим — українцям.

НИКОН КАРПИНСЬКИЙ

Никон Карпинський належав до плеяди видатних вчених медиків та діячів медичної освіти — українців другої половини 18 століття. Він був майже однолітком з Нестором Амбодиком, Данилом Самойловичем та Андрієм Італінським, але трохи пізніше від них розпочав свою медичну кар'єру, яка розвивалася, як ми побачимо далі, значно успішніше ніж у багатьох його товаришів однолітків чи навіть старших за нього українських вчених медиків, як, наприклад, Петра Пого-

рецького, Матвія Крутеня, Михайла Трохимовського, Іллі Рудького та інших. До історії медицини він ввійшов, як видатний анатом, хірург, педагог, діяч медичної освіти, автор першої цивільної фармакопеї Російської Імперії та особа, що посідала в ній видатні посади в медичній адміністрації.

Никон Карпинський народився у 1745 році у селі Денисовці Лубянського повіту на Полтавщині у родині козака Карпа Карпинського. Середню освіту він одержав у Харківському Колегіюмі. У 1773 році Никон Карпович вступив до шпитальної школи при С.-Петербурзькому Сухопутному Шпиталі. Вже за рік він дуже успішно склав іспити на звання підлікаря і його залишили при шпиталі та школі на посаді прозектора та «репетитора анатомическихъ и хирургическихъ преподаваемыхъ в оной госпиталя публичныхъ лекцій».

Треба було мати надзвичайні здібності, щоб за такий короткий час не лише одержати підлікарське звання, але небувалу ще досі честь без звання лікаря стати прозектором та репетитором найбільш видатної на той час шпитальної школи.

У розвитку дальшої кар'єри Карпинського є деякі неясности. За одними джерелами він нібито захворів на туберкульозу і не міг виконувати далі своїх важких обов'язків, за іншими — став жертвою інтриги. Доктор А. Мелен, який боявся конкуренції свого здібнішого співпрацівника, нібито домогся його звільнення з посади за станом здоров'я. Так чи інакше, але Карпинський не припинив вчитись і науково працювати далі і у 1776 році складає цілком успішно іспити та одержує звання лікаря.

Здавалось би, що тепер він мав всі підстави одержати відповідну його знанням, званню та здібностям посаду у шпиталі, але йому такої посади не дали, а лише запропонували залишитись при школі на утриманні підлікаря. Наш земляк не переймається цією несправедливістю і біля трьох років продовжує у цій школі та шпиталі наукову працю.

Під керівництвом українських лікарів Фоми Тихорського та Іллі Руцького він вивчає різні методи операцій видалення кам'янів з сечового міхура, вивчає дисмургію, тобто вчення про перев'язки, збирає матеріали для фармакопеї, продовжує пильно працювати у галузі анатомії.

Вже у 1776 році він, на підставі літератури та власного досвіду, складає один з перших у Росії підручників з дисмургії «Курсь хирургическихъ повязокъ». Вже в цей час він набуває славу неабиякого анатома, хірурга та дослідника і складає першу російську цивільну фармакопею.

У 1779 році Карпинський звільняється з посади у шпиталі і виїздить, на власні кошти, закордон, аби там продовжувати медичні студії. Того ж року він вступає на медичний факультет Страсбурзького Університету, де вже у липні 1781 року захищає дисертацію на тему: «De impedimentis in lithotomia occurrentibus quibus accedit singularibus vesicae urinariae observatio». («Про деякі труднощі під час операції видалення кам'янів сечового міхурця»).

У цій дисертації він розглядав різні методи операції літотомії, ускладнення, які виникають під час або у наслідок цієї операції та заходи попередження таких ускладнень. Дисертація Карпинського була високо оцінена на Заході і була там двічі перевидана, рецензії на неї появились у низці видань (дивись наш нарис про дисертації українських медиків 18 століття). Доречі цікаво, що Карпинський не лише не затаював свого походження з України, але спеціально підкреслював, що він українець. На першому листі його дисертації відзначено, що він *ucraino-russus*, тобто українець з Росії. (Див. титульний лист дисертації Н. Карпинського у виданні Університетської друкарні *Argentorati*).

Дисертація Карпинського цікава для нас не лише, як видатна для того часу праця з урології та хірургії, але і як свідок поглядів нашого земляка на медицину

взагалі, хірургію зокрема, на значення науково-дослідної медицини, на обов'язки лікаря та вченого медика.

У той час, коли у багатьох європейських університетах панували тоді схолястичні методи навчання, різні спекулятивні теорії, коли хірургія лише почала відвойовувати собі місце серед інших медичних дисциплін*), Карпинський писав: «що лише ті лікарі, які намагаються зі всіх сил докладно досліджувати людський організм і знаходять сутність хвороби, збагачують хірургію новими, слушними методами». (Див. згадану вище дисертацію стор. 2).

В дальшому Карпинський підкреслював, що: «гідні слави лише люди, які не хочуть йти старими, утورваними шляхами, а шукають нових шляхів у хірургії всупереч своїм попередникам, спонукувані самовідданою любов'ю до страждаючих хворих». (Див. дисертацію стор. 3). Ці висловлювання Карпинського є типові для всієї плеяди українських вчених медиків 18 століття, про що ми вже не раз згадували, і яскраво підкреслюють ставлення всіх тих вчених до актуальних медичних проблем того часу.

На думку Карпинського, Самойловича, Амбодика, Тереховського, Шумлянського та інших українських вчених медиків, лише досвід, всебічне вивчення людського організму, вивчення причин хвороби, її течії, найкращих метод лікування, — є правдивим шляхом у медицині. Ідучи цим дослідницьким шляхом не слід боятися відкидати помилкові або віджилі теорії попередників, не слід сліпо коритись авторитетам, навіть у тих випадках, коли ці авторитети посідали чи посідають університетські титули та посади і освячені офіційною медициною.

Не слід забувати, що такі думки висловлювались у той час, коли у багатьох університетах Європи ви-

*) Дивись наш нарис про Олександра Шумлянського.

кладання на медичних факультетах саме зводилось лише до слухання лекцій, вивчення текстів з праць старовинних чи нових медичних авторитетів, коли за нові думки предавали анатемі, а «еретичні» книги палили на вогнищах.

Саме у цьому столітті деякі видатні лікарі твердили, що медицину та хірургію поділяє непрохідне провалля, а медичні академії оголошували конкурси на тему чи потрібне злиття медицини та хірургії. (Див. докладніше у нарисі про Олександра Шумлянського). Про цей культ словесних диспутів для диспутів, культ побудови спекулятивних теорій, про нахил замінювати дослід безплідним та безпідставним розумуванням, з іронією писав геніальний поет та вчений Гете у своєму Фаусті:

«Словами диспути ведуться
Зі слів системи создаються
Словам потрібно довіряти
У словах не можна і йоти міняти».

Ці слова він вкладає в уста Мефістофеля, який навчає студента-медика вищим «істинам» тогочасної медицини.

Ми вже писали, що багато таких «словесних» наукових праць було в той час і в Росії, при чому їх культивували вчені медики чужинці, які мали підтримку не лише вищих медичних органів країни, але і імперського двору. Ось у такій атмосфері вчені медики-українці, а серед них на одному з перших місць Карпинський, сміливо проповідували засади науково-дослідницької, а не спекулятивної медицини.

Після повороту до Петербурґа у 1781 році, Карпинський одержує право на провадження медичної практики, але незважаючи на свої попередні заслуги і високі кваліфікації не може одержати посади в одній з медико-хірургічних шкіл. На його прохання про надання йому місця викладача — доктора одного з шпиталів, Карпинському відповідають, що відповідної для нього вакантної посади немає.

Видатний вчений та дослідник, талановитий хірург та анатом примушений був взяти посаду професора анатомії у С.-Петербурзькій Академії Малярства, у тій самій Академії, де пізніше вчився наш геніяльний поет Тарас Шевченко.

Посада звичайно почесна, але цілком теоретична, у той час, коли Карпинський саме особливу вагу надавав експериментальній медицині. Карпинський не складає зброї. Він продовжує наукову працю, працює у анатомічному театрі і складає, один з перших у Росії оригінальних підручників з анатомії — «Анатомія-трупоразъятіє».

Лише у 1784 році Державна Медична Колегія призначає Карпинського молодшим доктором до С.-Петербурзького Адміралтейського Шпиталю, а трохи пізніше переводить його до С.-Петербурзького Сухопутного Шпиталю і призначає професором анатомії в школі при ньому. У 1785 році йому доручають викладати фармакологію у цій школі, а після реорганізації шпитальних шкіл у медико-хірургічні училища в 1786 році, Карпинський одержує посаду професора анатомії, фізіології, хірургії та фармакології в С.-Петербурзькому Медико-Хірургічному Училищі.

З цього часу починається видатна діяльність Ніко́на Карпинського, як педагога та організатора медичної освіти. Карпинський продовжує далі провадити свою засадничу лінію максимального зближення теорії з практикою. Укупі з талановитим хірургом-українцем Яковом Саполовичем вони складають спеціальні набори хірургічних інструментів для медиків-операторів і фантоми для вивчення дисмургії, для найкращого викладання хірургії він виготовляє низку наочних приладь, поповнює анатомічну колекцію Ліберкюна, збирає далі матеріали для фармакопеї, запроваджує обов'язкову секцію трупів, закінчує (у 1787 році) підручник з хірургії («Хірургія преподаваемая профессоромъ Никономъ Карпинскимъ»), працює над збиранням матеріалів про стан медичної освіти в Росії та закордоном.

Спеціальну увагу приділяє Карпинський підбору здібних учнів для удосконалення їх з анатомії та хірургії, при чому і тут він недвозначно виявляє свої симпатії для земляків-українців.

Карпинський дуже добре розуміє, що єдиними базами для готування майбутніх вчених-медиків українців є Петербург та Москва. Найсприятливіші умови для навчання українців були в Петербурзі, де поперше були кращі медичні школи, подруге багато української інтелігенції.

Карпинський притягає до праці на кафедрі Петра Загорського, який пізніше стає видатнішим анатомом Росії, вчителем Іллі Буяльського, Петра Корейши, Івана Книгіна, Петра Нарановича та інш., Андрія Федоровського, пізніше професора анатомії та автора підручника з анатомії «Первые начала анатоміи», Митрофана Єллінського, який був призначений у 1792 р., по виборі Карпинського, прозектором, а потім ад'юнктом кафедри анатомії, Дмитра Моренкова та інших. Його близькими співробітниками були Яків Саполович, Степан Андрієвський, Павло Шумлянський та інші.

Крім педагогічної та наукової праці, Карпинський приділяв багато уваги опрацюванню питань медичної освіти. Укупі з М. Тереховським, О. та П. Шумлянськими, С. Андрієвським, Я. Саполовичем, Н. Амбодиком, Д. Самойловичем та іншими вченими-медиками українцями він складає навчальні пляни, програми для медико-хірургічних шкіл, інструкції для молодших та старших докторів, опрацьовує докладні методи навчання тощо.

У 1791 році Карпинського призначають членом Державної Медичної Колегії*).

*) Державна Медична Колегія була вищим медичним органом Російської Імперії. Вона була заснована 12. листопада 1763 року і мала завдання керувати всі-

У цій Колегії він ще ширше розгортає свою працю, як організатор медичної освіти та медичної науки. Майже всі заходи Колегії провадяться з участю Карпинського.

Одною з важливіших праць Карпинського в Колегії це було розглядання та класифікація наукових робіт, що поступали до Колегії від лікарів Росії згідно указу від 3 березня 1764 року, який пропонував «медикамъ и лѣкарямъ» надсилати до Колегії: «исторіи медическіе, то есть описанія разныхъ новыхъ, рѣдко бывающихъ, трудныхъ или другихъ какихъ либо, примѣчанія достойныхъ, болѣзней съ показаніемъ, какъ онъ ихъ лѣчилъ... достойные сочиненія и записки по медицинской наукѣ, а именно о такихъ вѣщахъ и дѣлахъ, которые еще не довольно извѣстны... изъ фізіологіи, патологіи, терапіи, хирургіи, фармаціи, химіи, исторіи и філологіи медицинской».

За 27 років у Колегії назбиралося біля 500 таких праць, які мали б бути друковані і скласти перші збірки наукових медичних праць вчених Росії, отже і

ма медичними установами країни. За указом перед нею було поставлено два основні завдання: «Сохраненіе врачеваніемъ народа въ Имперіи и заведеніе російскихъ докторовъ, лѣкарсей и аптекарей» вона мала право видавати ухвали та інструкції: «касающіеся до врачеванія во всей Имперіи и до распространенія науки медицинской, хирургіи и всѣхъ частей къ тому принадлежащихъ». (Див. Указ Катерини II. від 12 листопаду 1763 року про заснування Медичної Колегії). Державна Медична Колегія складалась з президента (не медика) та семи членів з правом вирішального голосу, в тому три доктори медицини, один штаб-лікар, один лікар, один оператор і один аптекар. Першим президентом Колегії був барон А. Черкасов, а її членами доктори Г. Аш, Х. Пеккен, А. Ліндеман, штаб-лікар І. Блок, аптекар І. Модель.

України. Доречі велика кількість цих праць була написана саме українцями, про що ми вже згадували.

Карпинський укупі з іншим членом Колегії І. І. Вієном опрацювали у 1793 році докладну інструкцію «О раздѣленіи врачебныхъ наблюденій на классы» у якій запропонували розподілити всі наукові праці на 4-ри «кляси». До першої кляси мали бути віднесені твори, що: «ученостью слога и важностью рѣдкой или вовсе новой матеріи исполнены будутъ», тобто те, що вимагалось і вимагається від наукових дисертацій на звання доктора медицини. До другої кляси відносили твори, які: «хотя и содержатъ въ себѣ весьма важную, рѣдко случающуюся или вовсе нового откровения матерію», але ще докладно не опрацьовані. До третьої кляси мали включатися праці, які нічого нового не дають — «обыкновенную и уже другими сочинителями достаточно описанную матерію», але доводять зміння автора науково думати, праці які: «описаны будутъ важнымъ ученымъ, красоты исполненнымъ слогомъ». Нарешті до четвертої, найнижчої кляси, мали зараховуватись твори: «самые простыя, обыкновенныя, ни слогомъ, ни содержаниемъ въ нихъ знанія сочинителей не доказывающіе».

Медична Колегія схвалила ці пропозиції і встановила порядок розгляду праць, що вступали до Колегії, які мали бути спочатку рецензовані відповідним фахівцем, а потім поступати на розгляд «общего собрания членовъ сужденію». Праці, які були віднесені до першої або другої кляси давали право автору на підвищення в чині та посаді.

Ми докладніше зупинились на цій праці Карпинського, бо в ній знову ясно виявляється ставлення передової медичної української еліти того часу до завдань медичного наукового дослідіу і взагалі завдань вченого медика. Лише наукові праці, які мали вносити щось нове у медичну науку визнавались гідними найвищої нагороди, навіть твори недостатньо науково опрацьовані, але такі, що вносять щось нове, подають

важливі досліді або спостереження, цінуються вище ніж ті, що лише повторюють старі думки хоч би вони і були написані «важнимъ, ученимъ, красоти исполненнымъ слогомъ». Ці критерії для оцінки наукової праці залишаються актуальними і до сьогодні, а для того часу були дуже передовими.

З 10 серпня 1793 до 13 червня 1795 року на засіданнях Колегії було розглянено 496 лікарських праць, причому значна кількість їх була рецензована Карпинським.

У 1794 році Карпинського обирають членом Вільного Економічного Товариства, першого в Росії наукового об'єднання, а в 1797 році почесним членом Російської Академії Наук.

У 1798 році виходить у світ перше повне видання цивільної російської фармакопсії, яку склав наш земляк і яка принесла йому славу засновника офіційної фармації у Росії.

Ця праця була написана латинською мовою і носила назву «Pharmacopoea Rossica», перше її видання припадає на 1778 рік (видання, що друкувалося в друкарні Академії Наук), у 1782 році цю фармакопею видали укупі з «Pharmacopoea Castrensis Rossica», у 1799 р. її перевидали ще раз. У 1802 році з'явилося видання цієї фармакопсії російською мовою під назвою «Фармакопея Россійская или Аптека» (у перекладі І. Лєнговича).

У 1798 році було засновано Медико-Хірургічну Академію у С.-Петербурзі, в організації якої Никон Карпинський брав дуже активну участь. Його призначають першим професором цієї Академії, але оскільки члени Державної Медичної Колегії не мали права одночасно посідати посади професорів Академії, він відмовився від посади керівника катедри і передав її своєму найздібнішому учневі Петрові Загорському.

Карпинський в цей час досягає вершин своєї кар'єри. У 1804 році медичну справу в Росії передають до Міністерства Внутрішніх Справ, Медичну Колегію

ліквідують і замість неї створюють Медичну Раду Міністерства Внутрішніх Справ. Карпинського призначають членом цієї Ради та керівником вченого відділу Міністерства, у 1805 році він крім того одержує посаду генерал-штаб-доктора сухопутної армії, увесь час він продовжує викладати в Академії Малярства.

У 1800 році він укупі з Степаном Андрієвським та Іваном Вієном виконує ще одну важливу працю, а саме складає новий карантинний статут, а у 1809 році складає перший у Росії реєстр лікарів.

Помер Никон Карпинський 10 лютого 1810 року в Петербурзі.

СТЕПАН АНДРІЄВСЬКИЙ

Степан Андрієвський належав до молодшої генерації українських вчених медиків 18 століття. Подібно як Самойлович він відзначився надзвичайно цінними дослідженнями, між іншим, над страшним захворюванням — сибірською виразкою. Подібно як О. Шумлянський і Н. Амбодик він був видатним діячем медичної освіти, але, як побачимо з його біографії, його службова кар'єра перебігала досить сприятливо.

Народився Степан Андрієвський у 1760 році в містечку Салтикова-Дівиця на Чернігівщині, у родині православного священика. По батькові його прізвище було Прокопович, але він з дитинства прийняв прізвище матері, яке і носив все життя. Загальну освіту Андрієвський одержав у Києво-Могилянській Академії, до якої вступив ще хлопцем.

1778 році він розпочав навчання у медико-хірургічних школах, спочатку в Кронштадській, а потім С.-Петербурзькій при сухопутному шпиталі. У 1781 році він одержав звання підлікаря та посаду у Чернігівському легкокінному полку. У 1783 році Андрієвський повертається до Петербургу, успішно витримав іспити і одержав звання лікаря.

На здібного українського лікаря звернув увагу М.

Тереховський, який щойно одержав посаду професора Петербурзького Медико-Хірургічного Училища і запропонував йому прозектуру при своїй катедрі. Степан Семенович відразу погодився на цю пропозицію, перед ним розкривалися двері до наукової та педагогічної діяльності і то під керівництвом такого здібного вченого, як Тереховський. На жаль він у короткому часі важко захворував і примушений був залишити працю та виїхати на батьківщину до Салтикової-Дівиці.

Після видужання Андрієвський хотів негайно повернутися до Петербургу, щоб продовжувати працю на катедрі М. Тереховського, але на той час не було там вільної посади. З другого боку, Андрієвському, як високоосвіченій та здібній людині, запропонували працю у Чернігові. Скористувавшись своїм перебуванням на праці в Чернігові, Андрієвський докладно вивчив побутовий та санітарний стан Чернігівщини і написав один з перших медикотопографічних описів України: «Обсервація (медико-топографіческие наблюдения) въ Черниговской губерні».

У 1785 році він надіслав працю до Державної Медичної Колегії, де вона одержала високу оцінку. У 1786 році Андрієвський повернувся до Петербургу і одержав посаду у С.-Петербурзькому Генеральному Сухопутному Шпиталі, але працював на цій посаді не довго. Враховуючи надзвичайні здібності Андрієвського, його нахил спостерігати і досліджувати, непересічні знання у галузі епідеміології та талант організатора, Державна Медична Колегія включила Андрієвського до складу Спеціальної Комісії, яка за завданням Державного Сенату Російської Імперії мала б виїхати до Уфимського Намісництва, для вивчення маловідомої тоді хвороби, яка пізніше, за пропозицією С. Андрієвського, одержала назву «сибірської язви» (виразки).

До цієї комісії ввійшли: «яко искусные и известныя въ своихъ знаніяхъ, практикующій медицины докторъ Борнеманъ и состоящій въ службѣ лѣкарь

Андрієвській и съ ними подлѣкари С.-Петербурґского Сухопутного госпиталя Вальтеръ и Василій Жуковскій»^{*)}). У березні 1786 року Комісія виїхала до Уфи, де розділилася на дві окремі групи. Андрієвський та Жуковський виїхали до Троїцьку, а Борнеман та Вальтер до Челябінську.

Цікаво, що Борнеман не довго затримався у Челябінську і виїхав швидко до Єкатеринбурґу нібито для хемічного досліду води, яка на його думку викликала хворобу. Без переведення будь яких дослідів над сибіркою, він написав до Медичної Колегії працю, яка спиралася лише на спекулятивні розумування про причини та методи лікування цієї хвороби.

Цілком інакше підійшов до справи Степан Андрієвський. На протязі трьох років він докладно і всебічно вивчає цю хворобу. Він обслідує десятки кладовищ людських та тваринних трупів, проводить докладні патолого-анатомічні досліди. Вже у 1786 році у рапорті до Медичної Колегії він пише: «будучи побуждаємъ къ точнѣйшему преслѣдованію причинъ ссй болѣзни, поставлялъ первѣйшимъ предметомъ производить въ дѣятельность анатомическіе надъ упальми мертвечинами замѣчанія». Далі укупі з іншим українцем — В. Жуковським він вивчає поширення цієї хвороби, складає топографічну, епідеміологічну карту розповсюдження її, на підставі біля 200 патолого-анатомічних дослідів, докладного вивчення перебігу цієї хвороби у тварин та людей, він подає докладний опис цієї хвороби, її симптоми, поділ захворювань за характером течії на три типи, встановлює можливість захворювання на сибірку без проявів захворювання на шкірі тощо.

^{*)} Тут і даліше цитуємо за матеріалами Державного Архіву у Ленінграді, які подав Б. Н. Палкін у своїй монографії «Русские госпитальные школы 18 века и их воспитанники». Госмедиздат, Москва 1959.

Але головне Андрієвський перший у світі беззаперечно довів заразливість цієї хвороби. Для того, щоб довести цей свій постулат, він рідиться на героїчний поступок — щеплення сибірки від хворого самому собі. Цей експеримент, який мало що не погубив Андрієвського, був зроблений 18 липня 1786 року у Челябінську у присутності лікаря Жуковського, Челябінського городничого фон Швайгофера та судді Олов'яникова.

У наслідок щеплення Андрієвський захворів на важку форму сибірки. Героїзм Андрієвського був настілький великий, що без огляду на дуже важкий свій загальний стан, він щоденно записував перебіг хвороби, свої скарги та інші симптоми хвороби, поки нарешті його стан був такий важкий, що дальше спостереження самого себе було неможливе, про що він потім писав у своєму знаменитому творі так: «Разстройство и помѣшательство мыслей, соединенные съ превеликимъ страданіемъ, воспрепятствовали мнѣ сохранить въ памяти тогдашнее мое состояніе во всемъ существѣ его».

У 1788 році С. Андрієвський надсилав до Державної Медичної Колегії велику працю «О сибирской язвѣ», яка вміщує у собі докладний опис цієї хвороби, малюнки анатомічних препаратів, малюнки: «представляющие видъ, величину, внутреннее строение и начало опухолей, людей и скотъ поражающихъ».

За ці досліді С. Андрієвський одержує найвище тоді звання — штаб-лікаря.

Але Андрієвський не обмежується досягненим. Він далі ще біля року продовжує свої досліді над сибіркою. Він опрацьовує методику лікування цієї хвороби встановлює ідентичність цієї хвороби у тварин та людей, можливість передачі її від тварин до тварин, від тварин на людей, спростовує розповсюджений тоді у Західній Європі погляд про походження цієї хвороби від комарів, пропонує дуже важливі методи профілактики її, зокрема пропонує: заборону торгувати хвори-

ми тваринами, знімати шкіри з загинулої від сибірки худоби під час епідемії, обстоює конечну потребу відокремлювати худобу, що захворіла від здорової, потребу глибоко закопувати згинулу худобу тощо.

Державний Сенат високо оцінив працю Андрієвського і запропонував Державній Медичній Колегії видати, на підставі праць Андрієвського, дві книги: одну для лікарів, а другу для ширших кіл людности. У 1796 році одна з цих книг була видана під назвою «Краткое описание сибирской язвы, содержащее предохранительные и врачебательные средства, въ пользу простого народа*»).

Року 1789 С. Андрієвський повертається до С.-Петербургу і продовжує працювати лікарем та викладачем у Медико-Хірургічній Школі при С.-Петербурзькому Сухопутному Шпиталі, він викладає там анатомію, хірургію та так звані «наружні хвороби». У цей час він пише нові наукові праці: «О ракъ» (1793), «О костныхъ опухоляхъ», «О литотоміи», «Про глистів», «О нагноеніи костей черепа», «О происхожденіи заразительной болѣзни» (1789), «О загнившемъ черепѣ» (1792*).

У 1792 році С. Андрієвського, як видатного вченого, організатора медичної справи та талановитого педагога призначають членом Державної Медичної Колегії. На цій посаді він бере активну участь у організації медичної освіти в Російській Імперії, у покращанні медичної справи та охорони здоров'я людности.

У 1793 році він складає «Інструкцію физикату» у якій докладно зупиняється на правах та обов'язках цієї установи, викладає основи гігієни міст та селищ, накреслює основні засади боротьби з епідеміями тощо.

У 1794 році, за дорученням Медичної Колегії, він об'їздить всі ботанічні городи Імперії у тому і українсь-

*) Дивись спис першоджерел.

*) Дивись спис першоджерел та літератури. Праця «Про глистів» написана була латинською мовою.

кі, доповоджує їх до високого стану досконалости і опрацьовує систему забезпечення країни лікарськими рослинами з ресурсів самої Росії. У наслідок цієї праці Андрієвського, вже в короткому часі багато ліків, що раніш спроводжувалися з-за кордону, почали виробляти з рослин виплєканих у власних ботанічних городах. Нарешті наслідком цієї командировки була ще одна праця Андрієвського: «О состоянїи Купянскихъ аптечныхъ садовъ» (1794).

У 1795 році С. Андрієвський, на підставі власної довгорічної праці та на підставі праць українських вчених медиків М. Тереховського, Н. Карпинського, О. Масловського, О. Шумлянського, Д. Самойловича, Н. Амбодика та інш. у галузі медичної освіти, складає «Предварительное наставленіе о должности учащихся и учащихся», про яке ми вже згадували раніше і яке відіграло дуже велику ролю у розвитку медичної освіти та у покращанні підготування лікарів у Росії.

У 1796 році С. Андрієвський укупі з Н. Карпинським складає дуже важливу працю: «Объ устройствѣ врачебныхъ управъ» та інструкцію для лікарів у галузі вивчення прокази.

У 1797 році Андрієвський складає дві нові праці: «Объ устройствѣ больницъ по губерніямъ» та «О штатѣ и содержаніи больницы на 50 кроватей».

Безперервно Андрієвський працює над проблемами покращання медичної справи в Росії, над реформою медичної управи, провадить обстеження військових та цивільних шпиталів, пропонує різні покращання у справі організації їх. Майже всі пропозиції Андрієвського одержують схвалення Державної Медичної Колегії і стають підставою до реформи медичної справи та медичної освіти у Росії наприкінці 18 століття. У 1800 році Андрієвський укупі з Н. Карпинським та І. Вієном опрацьовує карантинний статут та складає інструкцію «О должностяхъ инспектора и эконома Медико-Хирургической Академіи». У 1803 році він складає «Наставленіе лѣкарямъ въ иностранные государства отправляемымъ».

С. Андрієвський був великим прихильником запровадження в Росії як найкраще поставленої вищої медичної освіти за зразками кращих університетів Заходу. Як член Державної Медичної Колегії він укупі з іншими українцями членами Колегії висовує проєкт заснування Медико-Хірургічних Академій. Після довгої боротьби з німцями, які були противниками цієї думки, уряд нарешті ухвалює цей проєкт і доручає Андрієвському нагляд над будовою та обладнанням Медико-Хірургічної Академії в Петербурзі. Почасти завдяки впливам Андрієвського низка вчених медиків українців одержує перші катедри у цій Академії.

У 1804 році, після ліквідації Державної Медичної Колегії, С. Андрієвського призначають на посаду директора Медико-Хірургічної Академії у Петербурзі на якій він пробув до 1808 року. Його праця в Академії була дуже плідна, що між іншим відзначає відомий історик медицини Я. Чистович*).

Здавалось би, що С. Андрієвський нарешті досяг найвищого ступеня медичної кар'єри в Росії, повний сил і енергії він плянує дальше покращання медичної освіти та медичної справи в Росії, мріє про розширення мережі вищих медичних шкіл, мріє про заснування Медичної Академії в Києві, де у цей час створюється спеціальна медична кляса при Києво-Могилянській Академії.

Але проти українця Андрієвського починається інтриги. Він примушений був не лише залишити пост Директора Академії, але взагалі виїхати з Петербургу. Правда він одержав досить значну на той час посаду Гродненського віце-губернатора, потім був віце-губернатором у Києві і нарешті астраханським губернатором, але його наукова та педагогічна кар'єра закінчилась назавжди. Помер Андрієвський 19. грудня 1818 року в Астрахані.

*) Я. Чистовичъ. Исторія первыхъ медицинскихъ школъ въ Россіи, С.П.Б., 1883.

ІВАН ОРЛАЙ ДЕ КОБРО

Іван Орлай де Кобро народився в 1771 р. у селі Поладь біля міста Ужгороду. Середню освіту Орлай здобув у Мукачеві та Ужгороді.

Після закінчення Ужгородської гімназії він поступив до Надвародської Академії, де вивчав математику, логіку та історію, у 1788-1789 рр. він студював у Львівському університеті, де вивчав математику, фізику, технологію, загальну та натуральну історію, філософію, німецьку мову та літературу, у 1789-1790 рр. він продовжував освіту у Пештському університеті. За деякими джерелами він одержав у ньому звання доктора філософії.

Після закінчення студій у вищезгаданих вищих школах, Іван Орлай працював викладачем старовинних мов, історії, географії та арифметики у Надвародській гімназії. Орлай мабуть не дуже цікавила праця викладача гімназії і він захопився природознавством та медициною.

Важко встановити тепер чому саме він не продовжував своєї освіти на Заході. Так чи інакше, у 1791 році, ще цілком молодою людиною, він виїздить до Росії і у травні 1791 року вступає учнем до Медико-Хірургічного Училища при С.-Петербурзькому Сухопутному Генеральному Шпиталі. Вчився він надзвичайно добре, що й не дивно маючи на увазі його попередні студії у трьох західньо-європейських вищих школах.

Після неповних двох років навчання, 14 лютого 1793 року він складає іспити перед Державною Медичною Колегією і одержує звання лікаря. У тому ж самому році його призначають лікарем Петербурзького Сухопутного Генерального Шпиталу.

Високі здібності та всебічно висока освіта Орлая, звернула на себе увагу керівних медичних кіл Російської Імперії і вже 27 вересня 1793 р. Орлая запрошують на посаду помічника вченого секретаря Держав-

ної Медичної Колегії. У травні 1794 р. Орлай скеровує закордон для удосконалення у медичних науках та підготування до професорської діяльності. Три роки він студіює у Відні, де слухає видатних професорів того часу і працює у клініках. Після повороту в липні 1797 р. до Петербургу, він продовжує свою працю у Державній Медичній Колегії та Петербурзькому Сухопутному Генеральному Шпиталі. Під час праці в Колегії, Орлай багато часу та уваги приділяв упорядкуванню книгозбірні та анатомо-фізіологічного кабінету Колегії, опрацьовував та перекладав на латинську мову наукові праці лікарів Росії та України для збірників цих праць, що видавала Колегія. 14 лютого 1799 року Орлаєві надають звання штаб-лікаря, 30 вересня 1799 р. призначають лікарем Семенівського гвардійського полку.

Але Орлай не мав нахилу до військової служби і вже у жовтні того ж року переходить на працю лікаря Петербурзького Постауту.

За свідченнями сучасників Орлай відзначився як високоосвічений лікар, гуманна людина і користувався великою повагою з боку широких кіл людства та медичної адміністрації.

9 березня 1800 р. Орлая призначають придвірським хірургом (гофхірургом), що на той час було виключним досягненням для українця, бо звичайно гофлікарями були німці, голляндці та інші чужинці. У березні 1805 р. ляйб-медик, інспектор санітарної частини Російської армії та президент Петербурзької Медико-Хірургічної Академії Я. В. Вілліє запросив нашого земляка на посаду свого помічника по організації медико-санітарної справи армії і на працю до Медико-Хірургічної Академії.

У 1806 р. Орлай виїздить знову закордон, де 6 липня одержує у Кенігсберзькому університеті ступінь доктора філософії. 20 жовтня 1807 р. Орлай захищає

дисертацію на ступінь доктора медицини у Дорпаті на тему: «*Doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem, vindicias*», яка була надрукована у тому ж Дорпаті у 1808 році. У цій праці, що була складена на підставі досвіду автора та великого літературного матеріалу, автор пояснював ролю та значення зовнішніх умов для життя людини, виклав вчення про лікувальні сили природи, висвітлив низку фізіологічних та патофізіологічних проблем.

У серпні 1808 р. Орлая вибирають вченим секретарем Петербурзької Медико-Хірургічної Академії. Далі кар'єра Орлая розвивається ще більш блискуче. Він продовжує працювати у Державній Медичній Колегії, придвідським хірургом, вченим секретарем Академії, у січні 1811 року за дорученням Конференції Медико-Хірургічної Академії його призначають редактором першого і єдиного тоді медичного часопису в Росії: «*Всеобщій журналъ медицинской науки*». У 1817 році його обирають почесним академіком С.-Петербурзької Медико-Хірургічної Академії.

Отже Іван Семенович Орлай де Кобро у цей час досяг найвищих ступенів медичної кар'єри у Росії. І ось, раптово Орлай відмовляється від дальшої блискучої кар'єри в Петербурзі і переходить на працю у цілком іншій ділянці. Важко сказати, що штовхнуло нашого земляка на цей крок. Можливо задушлива атмосфера у вищих медичних та придвірських колах Петербургу, інтриги, які були там постійним явищем, обридли Орлаєві. Можливо, що його притягала праця в Україні серед рідного народу, праця у галузі виховання молоді, яку йому запропонував теж наш земляк граф Безбородько.

Так чи інакше, у вересні 1821 року він звільняється від усіх посад в Петербурзі і приймає посаду директора Ліцею Вищих Наук у м. Ніжені. З 1821 по 1826 рр. І. Орлай працює директором цієї установи і

відіграє велику роль у підготовці української інтелігенції. Цікаво, що учнем і добрим знайомим Орлая був наш відомий письменник Микола Гоголь. З 1826 до 1829 року він працював на посаді директора Рішельєвського Ліцею в Одесі. Помер І. Орлай 27 лютого 1829 року.

Вище ми вже зазначили, яку велику роль відіграв Орлай у справі розвитку медичної освіти та науки у 18-му та початках 19-го століття.

Він був редактором єдиного медичного журналу в Росії, головним співробітником та редактором медико-хірургічних оглядів Російської Імперії, автором другого видання Російської військово-польової фармакології, автором низки наукових праць з медицини, а саме про пістряк, ревматичну епілепсію, віспу, сифіліс, річну губку та сверблячку.

Але Іван Орлай був також непересічним педагогом, істориком та публіцистом, відомі його праці про Південно-Західню Русь, про історію Карпаторосів та інші. Він був членом Єнського Мінералогічного Товариства, головою якого був великий німецький поет і письменник Гете, який до речі був у дуже дружніх відносинах з Орлаєм і вів з ним жваву переписку. Його обрали членом Московського Товариства Дослідників Природи, членом Товариства старовини російської, Казанського Товариства любителів пітчизняної словесности, йому надали звання члена Вільнєнського університету, Альтенбурзького Ботанічного Городу та інших.

Орлай також вів постійну жваву переписку з земляками з Закарпаття, дарував книгозбірням та освітнім товариствам Закарпаття багато книжок, він заповів їм свою книгозбірню.

Орлай був за своїми поглядами передовою та щиро-демократичною людиною. В одному зі своїх листів у питанні освіти, він, між іншим, писав: «Ми помічає-

мо серед шляхти небажання виховувати своїх дітей з дітьми простого народу, це небажання базується на неправильному розумінні честі, яке нам сутероване іноземцями зі Західньої Європи, але коли є понижуючим вчитися укупі з бідними людьми низького стану, своїми співвітчизниками, то чому ж непонижує нас навчання з дітьми чужоземних ремісників». А в другому місці він зазначає таке: «Гарне виховання юнацтва є перша основа добробуту держави... якби у державі всі стани, були освічені, то всі були б задоволені мирним життям, щастям та спокоєм».

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ТА ПРАЦІ СКЛАДЕНІ НА ПІДСТАВІ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

I. СТАРІ ЧАСИ

1. *Євпраксія—Зоя. Алімма. (Мазі).* (Рукопис грецькою мовою зберігається в бібліотеці Льоренцо — Медичі у Фльоренції). Про Євпраксію-Зою є праці:

2. *Хр. Лопаревъ.* Русская княжна Евпраксія Мстиславовна, какъ вѣроятный авторъ медицинскаго сочиненія. «Византійській Временникъ». Том IX, 1902. (Окрема відбитка, 1905).

3. *Хр. Лопаревъ.* Бракъ Мстиславны. «Византійській Временникъ». Том IX, 1902.

4. *М. Н. Дитрихъ.* Русская женщина великокняжескаго времени. СПб, 1904.

5. *В. Б.* Русская женщина врачъ XII вѣка. «Новое Время», № 9895, від 21. IX. 1903.

6. *В. А. Рыбасов.* Первая русская женщина — ученый медик. «Фельдшер и Акушерка», № 3, 1951.

7. *Василь Плюц.* Коротка історія охороши здоров'я в Україні. «Український Збірник». Книга 9. Видання Інституту для вивчення СССР, 1957.

8. *Василь Плюц.* Черна в світі українська жінка — медик. Наукові записки Українського Технічно-Господарського Інституту. Том IV (VII). Мюнхен 1963.

9. *Василь Плюц.* Перший український учений медик. «Шлях Перемоги» від 28 березня 1965, ч. 13 (580).

Згадки про неї є у низці літописів (дивись далі), в останні часи в Енциклопедіях: Енциклопедія Українознавства. Том II, (Париж—Нью-Йорк). Українська Радянська Енциклопедія. Том V, (Київ, 1961). Український Радянський Енциклопедичний Словник. Том I. (Київ, 1966) і у деяких новіших українських працях з історії медицини, як наприклад:

10. *Р. Е. Кавецкий и К. П. Балицкий.* У истоков отечественной медицины. Київ, 1954 та інших (див. розділ «Література»).

11. *Полное собрание русских летописей въ 24 томахъ*. СПб, Петроградъ, 1841-1921.

12. «*Повѣсть временныхъ лѣтъ*». Під редакцією члена-кореспондента Академії Наук СРСР В. П. Адріанової-Перетц. Видання Академії Наук СРСР. Москва-Ленінград, 1950. Частина I. Текст та переклад 404 сторінок. Частина II. Статті та коментарі Д. С. Ліхачева, 554 стор.

13. «*Русская Правда*» по древнейшему списку. Публікація Е. Ф. Карського. Ленінград, 1930.

14. *Древнерусские летописи*. Переклад та коментарі В. Панова. Москва-Ленінград, 1936.

15. В. Н. Татищевъ. *Исторія Россійская*. Томи I-VII. Видання «Наука». Москва-Ленінград, 1962-1968. (Це нове видання відомої історії Татищева у якій опубліковано найважливіші літописи. Автор монографії в більшості випадків користувався цими списками літописів, бо це видання найлегше доступне і було завжди під руками в автора).

16. *Изборникъ Святослава (1073 г.)*. З передмовою Карпова. СПб, 1880. (Фотолітографічне видання).

17. *Изборникъ 1076 г.* Видання «Наука» (Академії Наук СРСР). Москва 1965. (Нове видання з текстом *Изборника*, передмовою, палеографічним описом, коментарями, знімками рукопису).

Церковний Устав Великого Князя Київського Володимира Святославича уміщено в:

18. *Митрополитъ Макарій*. *Исторія Русской Церкви*. Том I. СПб, 1857.

19. *Голубинскій*. *Исторія Русской Церкви*. Том I. СПб.

20. *Дамаскинъ*. Точное изложение православной вѣры. Москва, 1844.

21. *Шестидневъ. Іоанна Экзарха Болгарского*. Чтенія в Обществѣ исторіи и дрѣвностей російскихъ. Кн. 3. 1879. (Перше видання «Шестиднева» Київ 1744 р., перевидавався також у рр. 1749, 1754, 1756, 1792).

22. *Горскій А. и Невоструевъ И.* *Шестидневъ*. Москва, 1857.

23. Карнѣевъ А. Матеріялы и замѣтки по литературной исторіи. «Физиолога». Москва, 1890. (Подано декілька текстів «Физиолога»).

24. Патерикъ Кіевскаго Печерскаго Монастыря. СПб 1911.

25. Абрамовичъ Д. И. Софійская бібліотека. Вип. 1, 2, 3, 1905-1910.

26. Смера. (Лікар князя Володимира). «Сынъ Отечества», ч. 70. Книга 26, 1821.

27. Галинова на Иппократа. Праця надрукована у Л. Ф. Змѣва. «Русскіе врачебники». СПб, 1896.

28. «Альбертъ Великій» переклад з латинської мови на слов'янську праці „De secretis milierum, item de viritutibus herbarum, lapidum et animalum“. Рукопис зберігається у книгозбірні Московського Університету, Про цю працю є повідомлення:

29. М. А. Колосов. «Альбертус — книга преудивительныхъ таинствъ женскихъ». Труды Акушерско-Гинекологическаго Общества при Г.М.У. за 1926год. Москва, 1927.

30. Сперанскій М. Аристотелевы врата или тайная тайныхъ». СПб, 1908. (Власне справа йде про два рукописи: «Аристотелеві врата» та «Тайная тайних»).

31. «Пчела». Тексти семи розділів з передмовою П. А. Бессонова. «Временникъ Московскаго Общества Исторіи и дрѣвностей россійскихъ». Книга 25. Москва 1857.

32. Семеновъ В. Древняя Русская Пчела по пергаментному списку. СПб, 1893. LXVI + 444 стор.

33. Сухомяликовъ М. И. Замѣчанія о сборникахъ, извѣстныхъ подъ названіемъ «Пчёлъ». «Извѣстія Академіи Наукъ по отдѣленію русскаго языка и словестности». Том 2, 1853. (Один з розділів «Пчіл» був присвячений спеціально лікарям. Ці збірники були взагалі своєрідними енциклопедіями).

34. Толковая Палея 1477 года. СПб, 1892. Вип. 1 і 2. (У Палей є низка відомостей з природознавства, зокрема відомості про частини людського тіла, з фізіології тощо).

Матеріали з першоджерел з історії медицини у великокняжу і пізнішу добу є також у таких виданнях:

35. *Акты Археографической Экспедиции*. СПб, 1836-1838.

36. *Акты относящиеся къ истории Западной Россіи*. 5 томів. СПб, 1846-1853.

37. *Памятки дипломатическихъ сношеній Дрѣвней Россіи съ державами иностранными*. СПб, 1851.

38. *Архивъ Юго-Западной Россіи*. Части 1-8. Київ 1859-1914.

39. *Акты относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи*. 15 томів. СПб, 1863-1892.

40. *Сборники Русского Исторического Общества*. 148 томів, 1876-1916.

41. *Русская историческая бібліотека*. 10 томів. 1876-1917.

42. *Жерела до історії України-Русі*. НТШ у Львові. 11 томів. Львів, 1895-1919.

43. *Drohobicz Georgii. Iudicium prognosticon*. Roma, 1483. (Прогностичні міркування).

Про цього першого українського доктора медицини є також праці:

44. *Василь Плющ*. Перший український доктор медицини Юрій Дрогобич-Котермак. Доповіді УВАН. Мюнхен, 1951. Циклостиль.

45. А. С. *Подражанский*. Русский доктор медицины XV века профессор Юрий Дрогобычский. «Врачебное Дело», № 10. Харків, 1951.

46. Н. А. *Оборин*. Первый доктор медицины Георгий Дрогобыч. «Советская Медицина», № 2. Москва, 1954.

47. *Василь Плющ*. Коротка історія охорони здоров'я в Україні. «Український Збірник», книга 9. Видання Інституту для вивчення СССР. Мюнхен, 1957.

48. *Skład osobowy wydziału lekarskiego i farmaceutycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1949*. Kraków, 1963.

49. *Василь Плющ*. Перший український доктор ме-

дицини. «Шлях Перемоги», ч. 17-18, від 25. квітня 1965, Мюнхен.

50. *Василь Плюц*. Українські поети-лікарі. «Визвольний Шлях», книга 2 (204), за лютий 1965, Лондон.

Згадки про нього є в Енциклопедії Українознавства, в новіших радянських енциклопедіях і в деяких новіших працях з історії медицини, див., наприклад: Енциклопедія Українознавства. Том II, книга 2 і 4 (1955-1962); Український Радянський Енциклопедичний Словник. Том I (1966); збірники журналів та газет: «Шлях Перемоги», «Українське Життя», «Лікарський Вісник» та інші.

51. *Falimirz Stefan*. Zielnik. Kraków, 1534.

52. Про цей «Зелъник» є також стаття А. С. Подражанського. Старейший русский печатный лечебник XVI века. «Советское Здравоохранение», № 1, за 1954 р. (Стефан Фалімірж, або Стефанко Русин був з походження українцем).

53. (*Везалій Андреас*). De humani corporis fabrica libri septem. Знаменитий анатомічний трактат Везалія перекладено було в 1658 році на давнь-слов'янську мову Єпіфанієм Славинецьким, відомим українським вченим та діячем.

Про це є таке повідомлення: «Книгу врачевную Анатомію нача перелагати 7165 иуния 27, соверши-же 7166 февруаря от книги описанія Андреемъ Вессалиемъ Брукселенскимъ изданія иулія лѣта 1641. Дивись:

54. Архив анатомии, гистологии и эмбриологии, № 5, 1959.

Видано цей твір також АН ССРСР (див. список літератури).

55. Історія о невинномъ заточеніи ближнего боярина Артамона Сергѣевича Матвѣева. СПб, 1776. (Боярин Матвієв (1625-1682) був високоосвіченою людиною, яка цікавилась природознавством та медициною. В 1676 р. він був репресований за те, що в нього знайшли «Еретичный лѣчебникъ»).

56. *Де Боплян Гійом Лявассер*. (Де Боплан Гильом ле Вассер). Опис України, тобто провінцій Королівства

Польського, які лежать від меж Московії аж до кордону Трансільванії. З додатком відомостей про вдачу, звичаї і військову вмільсть українців. Праця була видана у 1650, 1651, 1660 рр. у Руані французькою мовою, в 1704 р. англійською, в 1780 р. німецькою, в 1822 р. польською і латинською, а в 1832 р. російською. Автор цитує за «Описание Украины». СПб, 1832, XI+179 стор.

57. *Гмелинъ Самуилъ Георгъ*. Путешествіе по Россіи для изслѣдованія трехъ царствъ естества. Частины 1-3. СПб, 1771-1785.

58. Лѣтопись самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго и о междуособіяхъ, бывшихъ въ Малой Россіи по его смерти (до 1734 р.). Въ Университетской Типографіи. Москва, 1846.

59. *Величко Самоилъ*. Сказаніе о войнѣ казацкой съ поляками. Київ, 1848. (Повна оригінальна назва праці: «Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками черезъ Зѣновія Богдана Хмѣльницькаго Гетмана Войскъ Запорожскіихъ восьми лѣтехъ точівшоися. А до дванадцяти лѣтъ у поляковъ зъ інішими панствами провлекшося якою вишь Хмѣльницькій Прівсесілно помощи Бжественно, з козаками и татарми, з тяжкаго іга лядскаго вібілся і под вісокодержавное пресвѣтлїшаго монархі Россійскаго Алѣксія Міхайловіча владѣніе добровольнѣ поддася).

60. Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кравшой небывалой брани Богдана Хмѣльницькаго, гетмана запорожскаго, съ поляки за Найяснѣйшихъ Королей Польскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, в року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмѣльницькаго неоконченной, зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грябянки, собранная и самобитнихъ старожиловъ свѣдѣтельству утвержденная. Року 1710. (Издана Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ). Киѣвъ. Въ университетской типографіи, 1854.

61. *Грябянка Г.* Лѣтопись самовидца. Київ, 1878.

62. Путешествіе Антіохійскаго Патріарха Макарія. Москва, 1897.

**II. ДИСЕРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ МЕДИКІВ
У ЗАКОРДОННИХ УНІВЕРСИТЕТАХ
У 18 СТОЛІТТІ**

1. Яновський Мартин. *Theses medicae*. Paris, 1724.
2. Лисовинний Іван. *De arte sanandi per morbum*. Halle, 1739.
3. Нагій Григорій. *De peste*. Jena, 1740.
4. Дубинський Гаврило. *De reminiscentia vitali quantum causa morborum*. Halle, 1743.
5. Кушнін К. І. *De viperarum uso medico*. Halle, 1744.
6. Чернієвський Іван. *De oscitationis mechanismo*. Halle, 1749.
7. Деневич Іван. *De indiciis aurium in morbis*. Halle, 1754.
8. Полетика Іван. *De morbis haereditaris*. Leiden, 1754.
9. Апостолович Іван. *Modus quo affectus animi in corpus humanum agunt generatim*. 1757.
10. Горголі Савва. *Generalis recidivarum pathologico practica consideration*. Halle, 1763.
11. Даль П. *De humeri amputatione ex articulo*. Goettingen, 1760.
12. Шафонський Опанас. *De gravidarum, parturientium et puerperarum convulsionibus*. Strasburg, 1763.
13. Липський Павло. *De feбри a sole*. Erlangen, 1764.
14. Крутень Матвій. *De manducatione*. Leiden, 1765.
15. Погорецький Петро. *De semimetallo Nickel. Cui accedit examen medicum modi, quo vulgus expilare ulcera solet*. Leiden, 1765.
16. Рожалин Кузьма. *De scorbuto*. Leiden, 1765.
17. Сидорович Олекса. *Theses medicae*. Paris, 1765.
18. Пешковський Іван. *Theses medicae*. Leiden, 1765.
19. Ласкевич Іван. *Theses medicae*. Leiden, 1765.
20. Тимковський Йосип. *De peripneumonia notha*. Strasburg, 1765.
21. Тихорський Хома. *De vera sive proxima causa podagrae*. Leiden, 1765.
22. Фіялковський Степан. *De actione ventriculi in ingesta*. Leiden, 1765.

23. Митрофанів Сила. De spontaneo aeris introitu in pulmonem. Leiden, 1765.

24. Ягельський Касіян. De passione hysterica. Leiden, 1765.

25. Леонтович Савва. De partu praeternaturali ex vitiis trunci fetus orto. Strasburg, 1766.

26. Баранович Максим. De internecione. Kiel, 1767.

27. Горголі Іван. Dissertatio qua proposita a clariis Mackbride putredinis theoria examini subjicitur. Halle, 1768.

28. Крупинський Андрій. Theses medicae. Wien, 1772.

29. Максимович Іван. De lepra graeca et arabica. Koenigsberg, 1773.

30. Італінський Андрій. Dissertatio, qua disquiritur an haematemeses sub inde ex sola debilitate venae portarum oriatur. Leiden, 1774.

31. Амбодик-Максимович Нестор. De hepate humano. Strasburg, 1775.

32. Соболевський Григорій. De potiore ductu naturae ad medicinam rationalem, sive qua disquiritur, ad medicos natura potius ad rationalem, quam ad empiricam ducat praxim. Leiden, 1775.

33. Тереховський Мартин. De chao infusorio Linnaei. Strasburg, 1775.

34. Звіряка Остап. De ascite. Edinburg, 1779.

35. Гнідич Петро. De morbis membranae tympani. Leipzig, 1780.

36. Курика Феодосій. Theses medicae. Leiden, 1780.

37. Понирка Денис. De anathymiasi cinnabaris. Strasburg, 1780.

38. Самойлович Данило. Tractatus de sectione symphyseos ossium pubis et partu Caesareo. Leiden, 1780.

39. Тимченко Григорій. Observationes medico-obstetriciae. Kiel, 1780.

40. Карпинський Никон. De impedimentis in lithotomia occurentibus, quibus accedit singularibus vesicae urinariae observatio. Strasburg, 1781.

41. Політковський Федір. De pyogenia seu de formatione puris. Leiden, 1781.

42. Руцький Ілля. De peste. Strasburg, 1781.
43. Шумлянський Олександр. De structura renum. Strasburg, 1782.
44. Аккорд Ілья (Ackord Ellias). De rumanatione humana singulari quodam casu illustrata. Halle, 1783. (Аккорд був жид з походження, але майже все життя працював в Україні).
45. Данилевський Іван. De magistratu medico felicissimo. Goettingen, 1784.
46. Квятковський Нестор. De nervorum fluido olcussatione et gangliis. Koenigsberg, 1784.
47. Писчеков Данило. De novo methodo psoram sanandi. Edinburg, 1784.
48. Огієвський Дмитро. Theses medicae. Goettingen, 1785.
49. Оршаво-Чижевський Іван. Theses medicae. Leiden, 1786.
50. Багрянський Михайло. Theses medicae. Leiden, 1788.
51. Шумлянський Павло. De proxima topices inflammationes causa. Strasburg, 1789.
52. Граль Федір. (Граль Йоган Фрідріх). Medica sistens quaedem medicamenta. Russorum domestica. Jena, 1790. (Народився в Києві).
53. Базилевич Григорій. De systemate resorbente. Strasburg, 1791.
54. Козловський Михайло. De febre lente nervosa. Halle, 1792.
55. Постошовський Яків. Theses medicae. Kraków, 1792.
56. Снядецький Андрій. Theses medicae. Pavia, 1793.
57. Лавринович Антін. Theses medicae. Wilno, 1797.
58. Кондура Андрій. De narcoticorum remediorum virtute. Halle, 1798.
59. Печінка Матвій. De lethaltate vulnerum cordis. Koenigsberg, 1799.
60. Марковський Йосип. Theses medicae. Paris, 1799.
61. Мухін Єфрем. De stimulis corpus humanum vivum afficientibus. Goettingen, 1804.

62. Орлай де Кобро Іван. *Doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem, vindicias.* Dorpati, 1808.

Крім вище зазначених дисертацій, що їх було оборонено у 18 столітті у різних закордонних університетах, українці захистили крім того наступні дисертації в Росії (при Державній Медичній Колегії Російської Імперії та при Московському Університеті):

1. Масловський Опанас. О рожкахъ. 1792.
2. Сандул-Стурдза Яків. Обрядное разсуждение о крымской народной болѣзни. 1792.
3. Беркович Петро О различіи между зрѣлымъ и не зрѣлымъ плодомъ. 1793.
4. Стефанович-Донцов Яків. Описание о черныхъ рожкахъ, причиняющихъ корчи и помертвение членовъ, съ присовокупленіемъ наблюденія о сухихъ трудныхъ родахъ. 1793.
5. Загорський Петро. De foramine ovale cordis in adulto. 1793.
6. Тимковський Іван. De structura ventriculi eiusque functione. 1793.
7. Барсук Мойсеев (Мойза) Хома. De respiratione. 1794.
8. Мухин Єфрем. De Kentrologia. 1800.
9. Каменський Іван. Про стискування сердца. 1802.
10. Андрієвський Іван. *Dissertatio inauguralis medica sistens observationes anatomicas, susceptionem intestinorum vermicosam illustrantens.* 1803.

Нарешті у 15, 16 і 17 століттях, за матеріялами, що нам пощастило розшукати, були оборонені українцями такі дисертації:

1. Дрогобич Георгій у 1476 році в Болонії.
2. Рилєєв Роман у 1651 році в Лейдені. (De asthmate).
3. Козак Іван у 1663 році у Франкфурті. (Tractatus medicus de sale ejusdemque in corpore humano resolutionibus salutaribus et noxiis).
4. Граман Михайло у 1666 р. в Єні. (De quartana intermittende).
5. Граман Іван у 1667 р. в Єні. (De phthisi).

6. Юрський Василь у 1695 р. у Бремени. (De glandula pinealis).

7. Шоквич Іван у 1699 р. (De mirabili sulphuria antimoniali fixati efficatia in medicina).

Звичайно ми не претендуємо, що ми охопили вищезначеним списком всіх українських докторів медицини, що захищали свої докторські дисертації в 15-18 століттях. У тексті нашої праці ми, наприклад, згадували про Симона Бирковського, Яна Латошинського, Яна Урсіна, Еразма Сикста, Пилипа Ляшковського, В. Алембека, Г. Сольського, Х. Запальського, Г. Колаковського, Я. Леоніцена, В. Монегіна, Т. Ормінського, І. Аведика, С. Шимановича, Я. Недзвецького, Т. Кивицького з яких, мабуть, не один був українцем за національністю. До цього можна було б додати ще низку вчених, зокрема видатних професорів Краківського університету, які були, мабуть, українцями, як наприклад, Петра Бутка (15 століття), Миколу з Острова (15 століття), Мартина Кроля (15 століття), Івана з Рави-Руської (16 століття), Героніма Васерброта зі Львова та інших, але ми не твердимо тут, що вони були українцями, бо не маємо ще відповідних доказових матеріалів і не приводимо тому назв їх дисертацій.

III. ДРУКОВАНІ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ МЕДИКІВ 18 СТОЛІТТЯ

1. (Погорецький Петро). J. Fr. Schreiber. Doctoris Medicī, Anatomiae et Chirurgiae Professoris, Consilarii. Aulici ac. Membri Honorarii Academiae Scientiarum Petropolitana. Manu ductio ad cognoscendos et curados morbos, cui accedit appendix de morbis sexus sequioris etque infantum, cura et sumptibus Petri Pogoretski M. D. Typis Universitatis Caesarae Mosquentis. Anno 1768.

2. (Ягельський Касіян Осипович). Наставленіе о предохранительныхъ средствахъ отъ моровой язвы. Москва, 1771.

3. (Ягельський Касіян Осипович). Нѣкоторыя примѣ-

чанія въ прибавленіе къ наставленіямъ для предохраненія отъ заразной болѣзни. Москва, 1771.

4. (*Ягельскій Касіян*). Увѣдомленіе, какимъ образомъ вообще ядъ язвенный въ домахъ и вѣщахъ зараженныхъ и сумнительныхъ истрѣблять. Москва, 1771.

5. (*Ягельскій Касіян*, *Шафонскій Опанас*). Sammlung verschiedener in Ansehung der Pest und desse zu verhütenden Verbreitung Ukasen und Verordnungen, wie auch der darwider zu gebrauchenden präservativ Mittel, aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt. Riga, 1772. (Колективна праця у якій брали велику участь К. Ягельскій та О. Шафонскій).

6. (*Ягельскій Касіян*). Краткое предохранительное спознаніе о заразной язвѣ. СПб, 1772.

7. *Трохимовскій Михаилъ Яковлевичъ*. Разсужденія о растеніяхъ въ крымской степи полковымъ лѣкаремъ усмотренныхъ. СПб, 1772.

8. (*Крупинскій Андрій*). Krupiński Jędrzej. Opisanie chorób. Lwów, 1775.

9. (*Крупинскій Андрій*). Krupiński Jędrzej. Splanchnologia, lub nauka o trzewach. Lwów, 1775.

10. (*Шафонскій Опанас*). Описаніе моровой язвы, бывшей въ столичномъ городѣ Москвѣ съ 1770 по 1772 годъ. Съ приложеніемъ всѣхъ для прекращенія оной тогда установленныхъ учрежденій по Всевысочайшему повѣленію напечатано 1775 года въ Москвѣ. При Императорскомъ Университетѣ. (Працю перевидано 1776 р. німецькою мовою).

11. *Флоринскій В. М.* Матеріялы для изученія чумы. «Извѣстія и Ученые Записки Казанского Университета» I-II, 1879. В. М. Флоринскій писав про працю О. Шафонського, як і про праці Д. Самойловича, що ці праці: «можна считать классическими въ чумной литературѣ, такъ какъ въ нихъ весьма обстоятельно описаны и свойства этой губительной болѣзни, и разнообразныя формы ее проявленія и результаты испытанныхъ противъ нее въ Россіи мѣропріятій».

12. *Соболевскій Г. Ф.* Phaenomenorum circa salium naturam chemica observatio. (Хемічні спостереження про властивости солей). Лейден, 1775.

13. *Венечанскій Степанъ*. Способы и наставленія, по которымъ зараженные французской болѣзною поселяне и прочіе стараніемъ своихъ помѣщиковъ и управителей сами собой вылѣчиваются и отъ оной болѣзни предохранять себя могутъ. Открыты и Правительствующему Сенату поднесены штабъ-лѣкаремъ Степаномъ Венечанскимъ. СПб, 1776.

14. (*Гнідич Петро*) Gniditsch P. Von einigen Arzneimitteln und Krankheiten der russischen Völkerschaften. Leipzig, 1778.

15. (*Карпинскій Никон*). Pharmacopoea Rossica. СПб, 1778.

16. (*Гнідич Петро та Людвіг Христіян*). Ludwig Christian Friedrich und Gniditsch P. De pulvere antherarum. Leipzig, 1778.

17. (Автор невідомий). Объ учрежденіи въ селѣ Капустницахъ, Малой Россіи дома для пріема дѣтей. «С.-Петербургскій Вѣстникъ». 1779.

18. *Самойловичъ Данило*. Городская и деревенская повивальная бабка. Москва, 1780.

19. (*Самойловичъ Данило*). Нынешній способъ лѣченія съ наставленіемъ, какъ можно простому народу лѣчиться отъ угрызенія бѣшеной собаки и отъ уязвленія змѣи съ показаніемъ на таблицѣ гравированными фигурами, чѣмъ, когда и какъ змѣя уязвляеть, гдѣ ядь у нее бываетъ и проч. Выбралъ изъ разныхъ авторовъ; сочинилъ для пользы общенародной Данило Самойловичъ коллежскій ассесоръ и штабъ-лѣкаръ. Москва, 1780. Друге видання. Москва 1783.

20. (*Максимовичъ-Амбодикъ Нестор*). Руководство къ познанію и врачеванію болѣзней человѣческихъ наружныхъ и внутреннихъ съ прибавленіемъ главныхъ нѣмощей женского пола и малолѣтнихъ дѣтей. Перевелъ Несторъ Максимовичъ Амбодикъ. 2 части. СПб, 1781.

21. *Samoilowitsch D*. Lettres sur les expériences des frictions glaciales pour la guérison de la peste et autres maladies putrides. Paris, 1781.

Друге видання. Страсбург, 1782. Передруковано також у: „*Courier de l'Europe*“. № 36, 1781.

22. *Samoilowitsch D.* Mémoire sur l'inoculation de la peste, avec la description de trois poudres fumigatives. Strasbourg, 1782. (У 1783 році ця книжка була перевидана у Парижі).

23. *Samoilowitsch D.* Réponse à Gormand sur la question: si les cauterés peuvent être quelque preservatif contre la peste pendant ses ravages. Strasbourg, 1782. (Ця праця була перевидана у 1783 році в Парижі).

24. (*Шафонський Опанас*). Медико-топографическое описание Москвы. Москва, 1782.

25. *Samoilowitsch D.* Lettres à l'Academie de Dijon (avec reponse à ce que a paru douteux dans la mémoire sur l'inoculation de la peste). Paris, 1783.

26. *Андрієвскій Степанъ Семеновичъ*. Обсервації. Медико-топографическіе наблюденія въ Черниговской Губерніи. Чернігів, 1783.

27. (*Максимович-Амбодик Нестор*). Анатомико-фізіологическій словарь, въ коемъ всѣ наименованія частей человѣческаго тѣла, до анатоміи и фізіологіи принадлежащіе, изъ разныхъ врачебныхъ сочиненій собранные на російскомъ, латинскомъ и французскомъ языкахъ ясно и кратко предлагаются, съ краткимъ описаніемъ сихъ наукъ. Для пользы російского юношества въ первое напечатанный трудами и иждивеніемъ Нестора (Максимовича) Максимовичъ-Амбодика, врачебной науки доктора и профессора повивального искусства, ч. I-II, во градѣ Святого Петра. Тип. Морского Шляхетного Кадетского Корпуса. 1783, 10 нум. LXVIII, 160 стор. + 136 стор.

28. *Samoilowitsch D.* Mémoire sur la peste, qui en 1771 ravagea l'Empire de Russie, surtout Moscou, la capitale, et où sont indiqués les rémèdes pour la guerir et les moyens de s'en préserver, 3 parties. Paris, chez Couturier, 1783. XXIV + 286 p. У 1785 році ця праця була перевидана німецькою мовою в Ляйпцігу, а в 1787 році ще раз у Парижі.

29. (*Максимович-Амбодик Нестор*). Врачебное вѣщесловіе, или описаніе цѣлительныхъ растений, во врачевствѣ употребляемыхъ съ изъясненіемъ пользы и

употребленія оныхъ, и присоединеніемъ рисунковъ. природному виду каждого растенія соотвѣтствующихъ. По Высочайшему повѣленію сочинилъ врачебной науки докторъ и повивальнаго искусства профессоръ Несторъ Максимовичъ-Амбодикъ. Книга первая. Часть первая. Во градѣ святого Петра. 1783. Книга первая. Часть вторая. СПб, 1784. Книга вторая. СПб, 1785. Книга третья. СПб, 1788. Книга четвертая. СПб, 1789. (Ця праця має більше ніж 1000 сторінок та 136 кольорових малюнків).

30. (*Максимович-Амбодик Нестор*). Искусство повиванія, или наука о бабичьемъ дѣлѣ, на пять частей раздѣленная и многими рисунками снабженная, въ коей кратко, но ясно толкуется: какое дѣтродные женскіе части имѣютъ страсніе; какимъ образомъ надлежитъ пособлять беременнымъ при родахъ, роженицамъ послѣ родовъ и новорожденнымъ ихъ младенцамъ во время малолѣтства; и какіе именно болѣзни, какъ беременныхъ черезъ всё время ихъ беременности, и при родахъ, такъ и роженицамъ послѣ родовъ, и новорожденнымъ ихъ младенцамъ обыкновенно приключаются. Для пользы повиванія російскихъ бабокъ и лѣкарей сочинилъ врачебной науки докторъ и повивальнаго искусства профессоръ Несторъ Максимовичъ-Амбодикъ.

Часть первая, содержащая анатомико-физиологическое описаніе женскихъ, дѣтородженію служащихъ и особо утробному младенцу принадлежащихъ частей, также исторію дѣвственнаго состоянія, беременности, и родовъ естественныхъ, съ подробнымъ наставленіемъ и объясненіемъ всего того, что повивальной бабѣ, лѣкарю и врачу, званныхъ на помощь къ родящимъ. вообще при дѣтородженіи вѣдать и дѣлать должно. Печатано во градѣ Святого Петра. 1784. 10 нenum. стор. + LI + 176 + 4.

Часть вторая, содержащая подробное описаніе много различныхъ и ненатуральныхъ родовъ; наставленія о томъ, какія именно къ сему дѣлу требуются особливые бабичьи руководѣствія, повороты, орудія, снаряды и

прочія повивальныя принадлежности. Врачебныя правила и совѣты, на достовѣрныхъ и многократно учиненныхъ опытахъ основанныя, коимъ повивальныя бабки и благоразумные врачи послѣдуютъ; напослѣдокъ краткое объясненіе лѣкарскихъ операцій, такъ именуемыхъ цесарское и лонныхъ костей сѣченіе, и вынятіе мясного клуба изъ матки. СПБ, 1785. 180 стор.

Часть третья, содержащая краткое, но ясное описаніе болѣзней, кои беременнымъ женамъ, во время продолженія ихъ беременности отъ начала зачатія даже до окончанія родовъ приключаются: примѣчанія о таковыхъ припадкахъ, достовѣрными опытами подкрѣпленныя: наставленія о томъ что въ таковыхъ случаяхъ вѣдать и дѣлать нужно: и врачебныя средства къ облегченію и отвращенію болѣзненныхъ припадковъ способствующіе. СПБ, 1786. 102 стор. та 24 малюнки.

Часть четвертая, въ коей содержится краткое описаніе болѣзней роженицамъ по разрѣшенію отъ бремени дѣторожденія приключаются: примѣчанія о таковыхъ нѣмочахъ, достовѣрными опытами подтвержденныя; и средства къ отвращенію болѣзненныхъ припадковъ способствующими. СПБ, 1786, 96 стор.

Часть пятая, содержащая краткое объясненіе всего того, что взглядомъ малолѣтнихъ дѣтей, касательно ихъ природныхъ свойствъ, воспитанія, попѣченія и содержанія отъ самого ихъ рожденія до отроческого возраста, воспитавшимъ дѣтей вѣдать и дѣлать нужно: описаніе болѣзней младенцамъ приключаящимся: примѣчанія и наставленія о врачеваніи оныхъ: и надѣжные средства къ облегченію и предохраненію дѣтей отъ таковыхъ нѣмочей способствующая. СПБ, 1786, 142 стор.

Часть шестая, служащая дополненіемъ противъ пяти частей и содержащая рисунки къ повивальной науки принадлежащія съ объясненіемъ оныхъ: лѣкарства для врачеванія болѣзней беременнымъ, родильницамъ и новорожденнымъ младенцамъ приключаются способствующіе, алфавитный списокъ врачей, писавшихъ о повивальной наукѣ съ ихъ сочиненіями, и ал-

фавитный списокъ вѣщамъ, кои во всѣхъ шести частяхъ сея книги заключаются. Для пользы Россійской врачей и повивальныхъ бабокъ. Несторъ Максимовичъ-Амбодикъ. Врачебной науки докторъ и профессоръ повивального искусства. Во градѣ Св. Петра. 1786. 121 стор. та 33 гравюри на міді.

У цій праці Нестор Амбодик подав список 689 авторів, які писали про акушерство та подав бібліографію їх праць.

31. (Максимович-Амбодик Нестор). *Novum medico-pathologico-chirurgicum vocabularium*. Petropolis, 1785. 176 стор. (Видано на російській, французькій та латинській мовах).

32. *Политковский Федоръ*. Рѣчь о происхождении и о пользѣ истории натуральной, говоренная 1785 года, іюня 30-го дня въ Московскомъ Университетѣ. Москва, 1785. (Видано в університетській друкарні Н. Новікова. Передруковано у збірнику: «Рѣчи, произнесенные въ торжественныхъ собраніяхъ Императорского Московского Университета. Частина 2. Москва, 1820).

33. (Богданович Петро). О Иппократѣ и его правилахъ для сохранения здоровья: О воздухѣ. О пищѣ. О баняхъ. О бдѣніи и снѣ. О содержаніи желудка. О движеніе и покоѣ. О страстяхъ. «Новый Санктъ-Петербургскій Вѣстникъ». Кн. 2, 1786.

34. (Богданович Петро). Надѣжное средство къ размноженію народа. «Новый Санктъ-Петербургскій Вѣстникъ». Книга 2. 1786.

35. (Богданович Петро) О началѣ и возвращеніи врачебного искусства. «Новый Санктъ-Петербургскій Вѣстникъ». Кн. 2. 1786.

36. *Писчевовъ Данило*. Новый легчайшій и безопаснѣйшій способъ лѣченія чесотки. (Переклад дисертаціі Писчекова з латинської мови виконав Петро Богданович). СПб, 1786. Друге видання. СПб, 1792.

37. *Тереховский Мартинъ*. Описание Парижской Хирургической Школы. СПб, 1786.

38. *Писчечковъ Данило*. О перечищеніи поваренной соли. Продолженіе трудовъ Вольного Экономическаго Общества. Ч. VII. 1787.

39. *Samoilowitsch D.* Opuscules sur la peste qui en 1771 ravagea Moscou; avec un discours aux élèves des hôpitaux de l'Empire de Russie. Paris. Le Clerc, 1787, VIII + 203 pp. (У ній промова до учнів шпиталів).

40. *Максимовичъ-Амбодикъ Несторъ*. Слово о цвѣтущемъ благоустроенного государства состояніи, сказанное въ двадесятипятилѣтнее торжество царствованія Императрицы Екатерины II, въ Медико-Хирургическомъ Св. Петра Училищѣ. СПб, 1787. (У ньому є відомости про охорону народнього здоров'я).

41. (*Шафонський Опанас*). Черниговского намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи, изъ частей коего оное намѣстничество составлено. Чернігів, 1787. (Видано в Києві у 1851 р.). (Перша українська Енциклопедія, яка давала докладні відомости з історії, географії, побуту, санітарного стану, захворювальности. Шафонський використав для цієї своєї праці опис чернігівського намісництва Дмитра Пащенка (1759-1809) полкового канцеляриста, пізніше канцеляриста Малоросійської Колегії, полкового писаря, українського історика, члена комісії, що готувала матеріали для проведення губерніяльного поділу).

42. (*Шумлянський Олександр*). Мнѣніе одного истиннолюбца, о поправленіи найполезнѣйшей для людей науки. Печатано въ Санктъ-Петербургѣ, 1787.

43. (*Богданович Петро*). Правила для соблюденія здоровья. Издалъ Б. П. СПб, 1788.

44. *Козельскій Яковъ*. Разсужденія двухъ индійцевъ Калана и Ибрагима о человѣческомъ познаніи. СПб, 1788. У тому ж 1788 році книгу було перевидано ще раз, без зазначення прізвища автора, під назвою «Китайскій философъ или ученые разговоры двухъ индійцевъ Калана и Ибрагима», т. є. філософическія разсужденія о человѣческихъ познаніяхъ, касательно фі-

зики, врачевной науки, испытанія природы и ее таинствъ естественною исторією открываемыхъ, а именно: о стихіяхъ, землѣ, воздухѣ и огнѣ, о челевѣкѣ и животныхъ, о растеніяхъ и ископаемыхъ минералахъ, во врачевствѣ употребляемыхъ; о тяжести, движеніи и проч. СПб. Иждивеніемъ Н. М. А. Печатано въ типографіи Брейткопфа. 1788.

Треба думати, що Нестор Максимович-Амбодик був співавтором обох книжок. У всякому разі він у передмові до другої з них зазначив, що він її «переложил». За тодішнім розумінням «переложил» треба уважати докладну переробку книжки. Скорочений зміст книжки вміщено: «Избранные произведенія русских мыслителей второй половины XVIII века. Том I. Москва, 1952.

45. *Разумовський Григорій*. Histoire naturelle du Jurat et de ses environs et celle des trois lacs de Neuchatel, Morat et Bienne. Lausanne, 1789. Vol. I, 3228 pp. Vol. II, 2388 pp. (Автор містить багато відомостей про мінеральні води Швейцарії та їх лікувальне значення).

46. *Ягельський Касіян*. Краткое предохранительное спознаніе о заразительной язвѣ. У книзі «Издание Императорского Воспитательного Дома къ пользѣ Общества Служащее». Том 3. СПб, 1791.

47. *Grahl Joh.* Medica sistens quaedam medicamenta Rossorum Domestica. Jena, 1791. (Автор народжений в Києві).

48. *Гамалій Михайло*. О сибирской язвѣ и о ея народном лѣченіи, съ прибавленіемъ о скотскомъ падежѣ и о осторожностяхъ, бываемыхъ во время падежа. Сочинилъ Штабъ-лѣкаръ Михайло Гамалія. Съ дозволенія Государственной Медицинской Коллегіи. Пермь. 1792. (Була видана також у 1792 році німецькою мовою).

49. *Самойлович Данило*. Краткое описаніе микроскопическихъ изслѣдованій о существѣ яду язвеннаго, которыя производилъ въ Кременчугѣ Данило Самойловичъ, Коллежскій Совѣтникъ, Медицины Докторъ, Санктпетербургскаго Вольнаго Экономическаго Общества, иностранныхъ Академій: Дижонской, Нимской,

Марсельской, Лионской, Тулузской, Майянской, Мангеймской, Туринской, Падуйской, Парижской хирургической, тамошняго же Вольного Ученого Собранія и Нансійской Медицинской Коллегіи членъ СПб, Тип. П. Богдановича. 1792. (Ця праця вміщена в: Д. Самойлович. Избранные произведения. Том 1-2. Москва-Ленинград. 1949-1952).

50. (*Шумлянський Павло*). Объясненіе испытанного дѣйствія воды на тѣла, огнемъ охваченныя и другія стружею пораженныя съ разсужденіемъ о первомъ о исправленіи способа погашать пожаръ, и съ приложеніемъ второго къ человѣческому тѣлу. Соч. П. Ш. Тип. Вильковского. СПб, 1792.

(За цю працю і попередню наукову та педагогічну працю, Павла Шумлянського було обрано почесним членом Медичної Колегіі).

51. (*Максимович-Амбодик Нестор*). Словарь ботанической, содержащій наименованіе растений и ихъ частей. На латинскомъ, нѣмецкомъ и російскомъ языкахъ. Тщаніемъ и иждивеніемъ Вольного Экономическаго Общества. Град Св. Петра. Тип. Шляхетскаго Сухопутнаго Кадетскаго Корпуса. 1795.

52. Цей же словник значно доповнений видано у 1804 році під назвою: *Novum dictionarium botanicum latino-germano-rossicum, juxta systema Carol Linnaei, annuente Imperiali libera oeconomica societate, concinnatum a socio ejus N. Ambodik-Maximovitsch, cura et sumptibus ejusdem societatis editum*. Petropoli, 1804. Видання Академії Наук. (У 1808 році вийшло ще одне видання цього словника).

53. (*Максимович-Амбодик Нестор*). Первоначальныя основанія ботаники, руководствующіе къ познанію растений въ двухъ частяхъ съ раскрашенными рисунками. СПб, 1796. Видання Медичної Колегіі. Ч. I, XV та 218 стор., ч. II, XXX, 8 нумерованих стор. та 270 стор.

54. *Самойлович Д. С.* Начертанія для изображенія въ живописи пресѣченной въ Москвѣ 1771 года моровой язвы, которое предлагаетъ художникамъ Докторъ

Данило Самойловичъ. СПБ, 1795. Друге видання у 1802 році.

55. (*Андрієвський Степан*). Краткое описаніе Сибирской язвы, содержащее предохранительныя и врачевательныя средства въ пользу простого народа, выбранное изъ основательныхъ примѣчаній и опытовъ, в Медицинскую Коллегію присланныхъ. Друкарня Медичної Колеріі. СПБ, 1796.

56. *Политковскій Федоръ*. Слово о связи Исторіи Натуральной съ Физикою, Химією и Врачебнымъ Искусствомъ говоренное въ Публичномъ Собраніи Императорского Московского Университета 30. іюня 1796 г. Москва, 1796.

57. *Тереховскій М. М.* Польза, которую растенія смертнымъ приносятъ. СПБ, 1796. Вдруге видана у 1809 році.

58. (*Тереховський Мартин*). Catalogus plantarum Horti Imperialis medici botanici (Petropolitani in insula Apothecaria), quam exoticarum, quam indigenarum, quae in Flora Ingrica Gorteri, atque in descriptione provinciae Petropolitanae Georgii recensetur, aliarumque, secundum systematis naturae illustris C. Linnaei editionem XII et XIX Gmelini dispositarum. Видання Медичної Колеріі. СПБ, 1796.

59. *Кашиинскій Иванъ*. Краткая медико-хирургическая матерія медика, или наука о лѣкарствахъ, кои обыкновенно употребляются для врачеванія внутреннихъ и наружныхъ болѣзней человеческого тѣла, выбранная изъ лучшихъ писателей врачебного вѣществословія. Ч. 1. СПБ, 1797. XIII та 654 стор. Ч. 2. СПБ, 1800. 654 стор. Видання Академіі Наук.

60. *Стефановичъ-Донцовъ Яковъ*. Описаніе о черныхъ рожкахъ, причиняющихъ корчи и помертвѣніе членовъ, съ присовокупленіемъ наблюденій о сухихъ трудныхъ родахъ. СПБ, 1797. Видання Медичної Колеріі. Удруге було видано в 1811 році.

61. *Писчеховъ Д. Я.* Наставленіе въ пользу поселянъ, болѣзнующихъ цынготною болѣзнію, оказавшеюся въ

разныхъ селеніяхъ Тираспольскаго и Ольвіопольскаго уѣздовъ Новороссійской губерніи. СПб, 1798.

62. Писчечковъ Д. Я. О пользѣ естественныхъ произведеній, творцомъ въ природѣ благоустроенныхъ. СПб, 1798.

63. (Самойловичъ Данило). Способъ самый удобный повсемѣстнаго врачеванія смертоносной язвы, заразноящей чумы, ко благу всѣобщественному предлагаетъ Данило Самойловичъ. Ч. 1. Москва, 1798.

64. Андриевскій С. С. Докладъ о уничтоженіи по арміи и флоту подлѣкарскаго званія. СПб, 1799.

65. (Джуньковскій Василь). Catalogue librorum Collegii Rossici Imperialis Petropoli Medici. СПб, 1799.

66. Соболевскій Григорій. Санктъ-Петербургская флора. (Працю видано у 1799 році латинською мовою, а в 1801-1802 роках російською мовою).

67. Стефановичъ-Донцовъ Яковъ. О скотскомъ падежѣ. 1799.

68. Андриевскій С. С. Уставъ портовыхъ и пограничныхъ карантинныхъ со штатами. Высочайше конфирмированный іюля 7, 1800 г. СПб, 1800.

69. (Самойловичъ Данило). Способъ самый удобный повсемѣстнаго врачеванія смертносной язвы, заразноящейся чумы, ко благу всѣобщему предлагаетъ Данило Самойловичъ Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Медицины Докторъ, Государственной Медицинской Коллегіи Членъ, Черноморской Медицинской Управы Инспекторъ, Ордена Св. Владиміра 4-ой степени Кавалеръ, Императорскаго Санктъ-Петербургскаго Вольнаго Экономическаго Общества, и разныхъ Королевскихъ Академій Иностранныхъ: Дижонской, Нимской, Марсельской, Ліонской, Тулузской, Майянской, Туринской, Падуйской, Мангеймской, Парижской Хирургической, тамошняго же Вольнаго Ученнаго Собранія, и Нансійской Медицинской Коллегіи Членъ. Николаевъ, 1802. 70 стор. XIV + 10 нунум.

Це була перша частина його великої праці про чуму, яка складалась разом з чотирьох частин, з них назви, другої та четвертої, ми подаємо нижче.

Третя частина не була надрукована, бо в Миколаєві не можна було виготовити малюнків та креслень, що були дуже важливі. Ця частина носила назву: «Начертаніє какъ предлежитъ или въ городѣ, либо въ селе-ніи какомъ, устроить больницу временную для врачеванія явзозачумляющихся, съ приложеніемъ строенію такому и рисунокъ гравированный».

70. (*Самойлович Данило*). Способъ найудобнейшій ко недопущенію первоначально возникнуть оказавшейся гдѣ либо, промежъ народа, смертоносной язвѣ, заражаемой чумѣ, паче же бы усилиться оной утверждаясь на существенности всѣблаготворительнѣйшихъ средствъ самыхъ, описаль Данило Самойловичъ. Николаевъ. Типографія Черноморского Штурманского Училища 1803. LXXII + 139 стор. + 5 нумер.

71. (*Самойлович Данило*). Способъ самый удобный, какъ предъизбѣжать явзозачумляющихся, на суднѣ мореходномъ людей, экипажѣ судна составляющихъ, не предавая огню и самого судна ко облагодворенію морем Чернымъ и кораблеплаванія и торговли производимой, предлагаетъ Данило Самойловичъ, дѣйстви-тельный статскій совѣтникъ, медицины докторъ, Государственной Медицинской Коллегіи почетный членъ, при учрежденныхъ карантинахъ, въ Екатеринославской губерніи и въ области Таврической главный докторъ. Николаевъ. Типографія Черноморского Штурманского Училища. 1803.

(Праці Данила Самойловича видані також Академією Наук ССРСР у 1949-1952 роках).

72. *Загорскій Петръ*. Сокращенная анатомія или руководство къ познанію строенія человѣческаго тѣла въ пользу обучающихся врачебной наукѣ. Книги 1-2. СПб, 1802-1830.

73. (*Каменецкій Осип*). Краткое наставленіе о лѣченіи простыми средствами болѣзней, отъ различныхъ ядовъ случающихся, и о употребленіи лоснящейся сажи и чистого древесного угля, изданное для сельскихъ жителей, гдѣ нѣтъ врачей, Осипомъ Каменецкимъ. Москва, 1803. Дві частини. (Друга частина була скла-

дена Яковом Саполовичем. Ця праця була написана у 18 столітті). Праця ця перевидавалась у рр. 1805, 1809, 1811, 1815, 1817, 1822, 1828, 1836 та 1864 (також армянською та грузинською мовами).

74. *Карпинскій Н. К.* Описание желтой горячки. СПб, 1804.

75. *Каменскій Иванъ.* Краткое начертаніе наблюденій и опытовъ о вредности молочной, и о пользѣ хлѣбной, мясной и другой пици для дѣтей. 1805.

76. *Мухинъ Ефремъ.* Разсужденіе о средствахъ и способахъ оживотворять утопшихъ, удавленныхъ и задохшихся. Москва, 1805.

77. *Мухинъ Ефремъ.* Первые начала костоправной науки. Москва, 1806.

78. *Мухинъ Ефремъ.* Описанія хирургическихъ операцій. Москва, 1807.

79. *Смеловскій Тимофей.* Критическое разсмотрѣніе Линеевой системы по царству растений. 1808.

80. (*Орлай де Кобра Иван*) *Orlay.* Nouvelle methode de destiller levin par le moyen de voperus d'eau. S.-Petersburg, 1816.

81. *Мухинъ Ефремъ.* De sensibilitatis sede et actione oratio. Mosquae, 1817.

82. (*Кашинскій Иван*). Русскій лѣчебный травникъ, содержащій описаніе отечественныхъ врачебныхъ растений, качествами своими замѣняющихъ иноземные. Въ пользу соотечественниковъ. Въ 3 частяхъ. Изд. докторомъ медицины и хирургіи Иваномъ Кашинскимъ. 1817 (661 стор. та XXIV). Друге видання у 1862 році (732 стор. + XXXII).

83. *Мухинъ Ефремъ.* Курсъ анатоміи. Ч. 1-8. Москва, 1813-1815.

84. (*Лоевскій Ф.*). Полный настоящій простонародный Россійскій Лѣчебникъ. Москва, 1818. 397 стор. Цей «лѣчебникъ» перевидався 7 разів у рр. 1828, 1856, 1859, 1862, 1866, 1870, 1879.

85. *Мухинъ Ефремъ.* Описаніе способовъ узнавать и лѣчить наносную холеру. Москва, 1831.

IV. РУКОПИСНІ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ МЕДИКІВ 18 СТОЛІТТЯ*)

1. *Амбодик-Максимович Нестор*. Про акушерські машини. 1782.
2. *Амбодик-Максимович Нестор*. Про випадок інфантілізму. 1782.
3. *Амбодик-Максимович Нестор*. Про акушерські операції. 1795.
4. *Амбодик-Максимович Нестор*. Думка про організацію повивального інституту. 1800.
5. *Амбодик Л. М.* Про колекцію уральських мінералів. 1801.
6. *Андрієвський Степан*. Про загнивання кісток черепа. 1792.
7. *Андрієвський Степан*. Про пістряк. 1793.
8. *Андрієвський Степан*. Про сибірську виразку. 1788.
9. *Андрієвський Степан*. Про глисти. (Латинською мовою). 1792.
10. *Андрієвський Степан*. Про глисти. (Німецькою мовою). 1793.
11. *Андрієвський Степан*. Про походження заразливої хвороби. 1789.
12. *Андрієвський Степан*. Про літотомію. (Рік не зазначено).
13. *Андрієвський Степан*. Про кісткові пухлини. (Рік не зазначено).
14. *Андрієвський Степан*. Інструкція фізикату. 1793.
15. *Андрієвський Степан*. Про стан куп'янських аптечних садів. 1794.
16. *Андрієвський Степан*. Попереднє повчання про посади учителів та учнів. 1795.

*) Для полегшення читачам перегляду праць, назви всіх праць перекладені на українську мову. Оригінали праць у більшості знаходяться у Ленінградському Державному Історичному Архіві.

17. *Андрієвський Степан, Карпинський Никон*. Про влаштування лікарських управ. 1796.

18. *Андрієвський Степан*. Про влаштування лікарень у губерніях. 1797.

19. *Андрієвський Степан*. Про штати та утримання лікарні на 50 ліжок. 1797.

20. *Андрієвський Степан*. Про посаду інспектора та економа академії. 1800.

21. *Андрієвський Степан*. Повчання лікарям, що їх скеровують до чужоземних держав. 1803.

22. *Абадовський*. Про гарячку. 1793.

23. *Базилевич Григорій*. Опис потворств. 1799.

24. *Базилевич Григорій*. Опис виродка. 1801.
(латинською мовою).

25. *Базилевич Григорій*. Думка про повивальний інститут. 1800.

26. *Базилевич Григорій*. Медико-фізичні зауваження про Білгородський повіт. 1801.

27. *Базилевич Григорій та Занден*. Про влаштування шпиталю. 1797.

28. *Білопольський Юхим*. Про херсонську хворобу. (Рік не зазначено).

29. *Білопольський Юхим*. Про отруєння ріжками в Одесі. 1794.

30. *Балановський К.* Про пухлини. 1793.

31. *Балановський К.* Про хвороби. (Рік не зазначено).

32. *Балановський К.* Про запалення грудних залоз. (Латинською мовою. Рік не зазначено).

33. *Балановський К.* Про фабрику ситцю у Шлісельбурзі. 1801.

34. *Беркович Петро*. Про відмінність між дозрілим та недозрілим плодом. 1793. (Латинською мовою).

35. *Багрянський Михайло*. Медико-фізичні зауваження про Ярославську губернію. 1800.

36. *Багрянський Михайло*. Медико-фізичні зауваження про м. Ярослав. 1797.

37. *Баланець-Воронкевич М.* Про бігунки. 1791.

38. *Березинський Х.* Про гарячки. (Латинською мовою). 1794.
39. *Березинський Х.* Про лікування венеричних артритів сірим живим сріблом. (Німецькою мовою). 1797.
40. *Волчанецький Денис.* Про пухлини. 1791.
41. *Волчанецький Денис.* Медично-хірургічне спостереження (про отруєння рижками). 1794. (Латинською мовою).
42. *Волчанецький Денис.* Про некрозу. 1791.
43. *Волчанецький Денис.* Медико-топографічний опис Ярославської губернії. (Рік не зазначено).
44. *Вернацький В.* Про обморожування. 1802. (Латинською мовою).
45. *Велтецький Я.* Про приймання пологів. (Рік не зазначено).
46. *Виразевич.* Практичні зауваження про дію Ганеманової чорної ртуті (живого срібла), що її завживають проти лубострасної (венеричної) хвороби. 1798.
47. *Гузенський А.* Про темпераменти. 1793. (Латинською мовою).
48. *Гузенський А.* Про семіотику за системою Гіппократа. 1793. (Латинською мовою).
49. *Гузенський А.* Про плямисту гарячку. 1793.
50. *Гороховський М.* Про фізіологію дихання. 1795. (Латинською мовою).
51. *Гамалія Михайло* (разом з *Карповим* та *Протасовим*). Підручник для сільських лікарів.
52. *Донцов Я. В.* Про емпієму. 1793.
53. *Дембицький.* Про опіки та методи їх лікування. 1802. (Латинською мовою).
54. *Добровольський.* Про літотомію. 1793.
55. *Добровольський.* Про операцію літотомії. 1797.
56. *Добровольський.* Про операції літотомії. 1798.
57. *Добровольський.* Про літотомії. 1801.
58. *Добровольський.* Про операції літотомії. 1802.
59. *Дембицький В.* Про пістряк грудної залози. 1803. (Латинською мовою).
60. *Єллінський Митрофан.* Про пахові бубони, як

ознаку венеричної хвороби. 1803. (Латинською мовою).

61. *Єллінський Митрофан*. Про глисти. 1796.

62. *Єллінський Митрофан*. Про цингу. 1793.

63. *Жуковський Василь*. Про хворобу, що лютувала у Челябінську. 1793.

64. *Жуковський Василь*. Про сибірську виразку. 1793.

65. *Жуковський Василь*. Про сибірку. 1794.

66. *Загорський Петро*. Про овальний отвір серця. 1790.

67. *Загорський Петро*. Анатомічні демонстрації ока. 1792.

68. *Загорський Петро*. Фізіологічні пояснення про жовч. 1792.

69. *Загорський Петро*. Анатомо-патологічні спостереження про неправдиву аневризму. 1799. (Латинською мовою).

70. *Загорський Петро*. Рідкісний випадок потворства людського тіла. 1799.

71. *Загорський Петро*. Про виродка. 1802.

72. *Загорський Петро*. Про трепанацію сосковидного відростку. 1798. (Латинською мовою).

73. *Зимович П.* Про проказу. 1797.

74. *Завадовський*. Зауваження щодо оцетового випарення. 1802.

75. *Іваницький Ф.* Медико-фізичні зауваження про Жіздрінський повіт, Калужської губернії. 1802.

76. *Карпинський Никон* та *Вієн Іван*. Про поділ лікарських спостережень на кляси. 1793.

77. *Карпинський Никон* та *Саполович Яків*. Про іспити лікарів, які з чужоземних країн прибувають. 1797.

78. *Карпинський Никон*. Повчання відповідно яким старші та молодші лікарі поводитись мусять. 1800.

79. *Карпинський Никон*. Анатомія або трупорозтин. 1787.

80. *Каменський Іван* та *Книгін Іван*. Спостереження над пентеруючою виразкою шлунка. 1797. (Латинською мовою).

81. *Козловський*. Медико-практичні зауваження про білу глину. 1800. (Латинською мовою).
82. *Кременецький*. Про захворювання у Гаджибеї (про отруєння різками). 1794. (Латинською мовою).
83. *Колвинський*. Про камінець, що його вирізали з під язика. 1793.
84. *Канельський П.* Спостереження, що торкаються перев'язки (бандажа), яку вживають при зламі кісток коліна, з описом засобу вживати іншу перев'язку. 1801.
85. *Кудрицький В.* Про операцію кам'яної хвороби. 1797.
86. *Кристинський Г.* Про поліпи. 1797. (Латинською мовою).
87. *Кепінъ Іван*. Про артрити. 1793. (Латинською мовою).
88. *Кепінъ Іван*. Про ускладнений злам з розривом ахілової сухожили. 1793. (Латинською мовою).
89. *Кибальчич З.* Про випадок шкіряної сверблячки. 1793. (Латинською мовою).
90. *Кірічевський*. Про гемералопію. 1793. (Латинською мовою).
91. *Кірічевський*. Про шкоду, що виникає від вживання мідного посуду. 1802.
92. *Квятковський Н.* Медико-фізичні зауваження про м. Лівни, Орловської губернії. 1797.
93. *Кузминський*. Опис хвороби. 1800.
94. *Лібертовський*. Про вживання льоду при хворобах. (Рік не зазначено).
95. *Лазаревич І.* Про пухлигу у череві. 1793. (Латинською мовою).
96. *Лазаревич І.* Про глисти. 1793. (Латинською мовою).
97. *Лойовський Ф.* Про запалення шлунка. 1789. (Латинською мовою).
98. *Левандовський*. Про кровохаркання. 1793.
99. *Левенець*. Про кровохаркання. 1793.
100. *Логінов Петро*. Про операції при кам'яній хворобі. 1795.

101. *Логвиновський В.* Короткий опис хвороби, що її звуть нервовою гарячкою. 1793.
102. *Масловський Опанас.* Плян, якого муситься до-тримуватись при викладанні лекції. 1802.
103. *Масловський Опанас.* Журнал при огляді пові-тових міст та селищ. 1798.
104. *Масловський Опанас.* Про епідемічні хвороби. 1784.
105. *Масловський Опанас.* Про очні хвороби. 1784.
106. *Масловський Опанас.* Про гнилу гарячку в Ра-домишлі. 1802.
107. *Масловський Опанас.* Про лікування епілепсії. 1798.
108. *Масловський Опанас.* Про надмірний спазм у матці під час пологів, як про причину повільних, важ-ких та ненатуральних пологів. 1797.
109. *Масловський Опанас.* Про випадіння матки піс-ля пологів. 1798. (Німецькою мовою).
110. *Масловський Опанас.* Повчання, як допомагати домашніми самими дешевими ліками хворим, що терп-лять на ломоту у руках або в ногах з пухлиною чи без пухлини, з затвердінням суглобів чи без затвердін-ня, з білью, з опуханням десен чи без оної. 1803.
111. *Масловський Опанас.* Систематичний опис рос-лин. 1798. (Латинською мовою).
112. *Масловський Опанас.* Про падіж скоту. 1798.
113. *Мокронець Григорій.* Про злами черепа. 1793. (Латинською мовою).
114. *Мокронець Григорій та Міндерер І. І.* Статут про дневального лікаря. 1799.
115. *Митрофанів Сила.* Про каміння нирок. 1801.
116. *Мухін Єфрем.* Про щеплення віспи. 1802.
117. *Малиновський.* Про епідемічну дизентерію. 1803. (Латинською мовою).
118. *Малахов Петро.* Медико-фізичний опис м. Чер-нігова. 1797.
119. *Мокієвський.* Медико-топографічний опис Твер-ської губернії. 1798.

120. *Мартинович А.* Медико-фізичні зауваження про Юхновський повіт Смоленської губернії. 1802.
121. *Нікольський С.* Медичне міркування про користь виноградного вина на Кавказькій лінії. 1796.
122. *Орлай де Кобро Іван.* Про річкову губку. 1803. (Латинською мовою).
123. *Орлай де Кобро Іван.* Про ревматичну епілепсію. 1797. (Латинською мовою).
124. *Орлай де Кобро Іван.* Про астму. (Рік не подано). (Латинською мовою).
125. *Орлай де Кобро Іван.* Історія дитини, що заразилася віспою від матері, що її годувала. (Рік не подано). (Латинською мовою).
126. *Орлай де Кобро Іван.* Про передавання сверблячки. (Рік не подано). (Латинською мовою).
127. *Орлай де Кобро Іван.* Про походження сифілісу. (Рік не подано).
128. *Орлай де Кобро Іван.* Про випадок пістряка у людини. (Рік не зазначено).
129. *Орлай де Кобро.* Про віспу. (Рік не зазначено).
130. *Ольхович.* Про камінь сечового міхура. 1793.
131. *Оборський.* Про вилікування поранення артерії. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
132. *Оборський.* Про видалення пухлини на спині. (Рік не зазначено).
133. *Орловський Онуфрій.* Про пневмонії. 1793. (Латинською мовою).
134. *Остоліч М.* Про синю віспу. 1798. (Німецькою мовою).
135. *Опроткович.* Про венеричну хворобу. 1799.
136. *Піддубик-Сущевський Петро і Тишевський Іван.* Плян повчання Малоросійської Чернігівської Семінарії студентів першим засадам лікарської науки. 1802.
137. *Піддубик-Сущевський Петро.* Про паралізу стіп. (Рік не зазначено. Латинською мовою).
138. *Піддубик-Сущевський Петро.* Про епідемічне захворювання. (Рік не зазначено. Латинською мовою).

139. *Піддубик-Сущевський Петро*. Про тетанус. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
140. *Піддубик-Сущевський Петро*. Про голодування. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
141. *Піддубик-Сущевський Петро*. Спостереження над зламами кісток. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
142. *Піддубик-Сущевський Петро*. Про щасливо вилікувану емпієму. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
143. *Піддубик-Сущевський Петро*. Про тютюн. 1802.
144. *Поступовський*. Про мінеральне джерело у Пермi. 1793.
145. *Переяславець В.* Про змертвіння кінцівок (при отруєнні ріжками). 1794. (Латинською мовою).
146. *Переяславець В.* Про захворювання вояків (після отруєння ріжками). 1794.
147. *Попов Гаврило*. Про природу вагітної. 1801.
148. *Писчеків Данило*. Про заходи проти скорбуту. 1797.
149. *Писчеків Данило*. Про окурювання під час чуми. 1802.
150. *Полетика Іван*. Про морову хворобу. 1770.
151. *Прокопович Т.* Про сибірську пошесну хворобу. 1784.
152. *Прокопович Т.* Про сибірську хворобу. 1792.
153. *Петровський М.* Про венеричні виразки. 1801.
154. *Петровський М.* Про венеричні виразки та найкращий засіб їх лікування. (Рік не подано).
155. *Петровський М.* Про бруд, як причину хвороб. 1798.
156. *Павлоцький*. Про зрощення повік. 1793. (Латинською мовою).
157. *Романовський Д.* Опис сухої ганґрени (після затруєння ріжками). 1794.
158. *Романовський Д.* Про сухий антонів вогонь (після затруєння ріжками). 1794.
159. *Симонтовський Петро*. Опис епідемічної хвороби. 1797.

160. *Симонтовський Петро*. Про хірургічні операції. 1801.
161. *Симонтовський Петро*. Опис виро́дка. 1792.
162. *Симонтовський Петро*. Опис потворства. 1801. (Латинською мовою).
163. *Симонтовський Петро*. Опис виро́дка. 1802.
164. *Симонтовський Петро*. Про камінці жовчового міхура. 1793.
165. *Симонтовський Петро*. Про карієс грудної кістки. 1793.
166. *Симонтовський Петро*. Про чуму в Оренбурзі. 1793.
167. *Симонтовський Петро*. Опис лепри на Уралі. 1796.
168. *Симонтовський Петро*. Про параплегію. 1793.
169. *Симонтовський Петро*. Зауваження про місто Уральськ. 1797.
170. *Соболевський Григорій*. Про покращання повітря у містах. (Рік не зазначено).
171. *Соболевський Григорій*. Нові доповнення до опису С.-Петербурзької флори. 1797. (Латинською мовою).
172. *Саполович Яків*. Друга частина підручника медичної науки для духовних семінарій. 1803.
173. *Самойлович Данило*. Про заснування карантинів. 1798.
174. *Самойлович Данило*. Про істоту морової виразки (чуми). 1794.
175. *Самойлович Данило*. Про морову виразку (чуму). 1798.
176. *Самойлович Данило*. Про морову виразку (чуму) на кораблі св. Георгія. 1799.
177. *Самойлович Данило*. Про захворювання шлунку. 1784.
178. *Стефанович-Донцов Яків*. Про емпієму. 1779.
179. *Стефанович-Донцов Яків*. Зауваження про нечувані досі та рідкі хвороби, які виникають у наслідок вживання недозрілого хліба з ріжками. 1786.
180. *Стефанович-Донцов Яків*. Опис переміжних корчів у Малій Росії у рр. 1785-1786 бувших, від яких кінцівки чорніють та відпадають. 1794.

181. *Стефанович-Донцов Яків*. Про сухі пологи. 1785.
182. *Стефанович-Донцов Михайло*. Про поранення черепа, які супроводились епілептичними нападами. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
183. *Стефанович Донцов Михайло*. Про захворювання у наслідок укусів тарантулів. (Латинською мовою). (Рік не зазначено).
184. *Стефанович-Донцов Михайло*. Про чуму. (Рік не зазначено).
185. *Стефанович-Донцов Михайло*. Про грудну норицю. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
186. *Стефанович-Донцов Михайло*. Про перелам проміневої кістки. (Рік не зазначено). (Латинською мовою).
187. *Стефанович-Донцов Михайло*. Про прилад для видалення наростів в уретрі. (Латинською мовою). (Рік не зазначено).
188. *Стефанович-Донцов Михайло*. Про операцію кастрації. (Рік не зазначено).
189. *Стефанович-Донцов Михайло*. Про чуму. (Рік не зазначено. Латинською мовою).
190. *Сеньковський А., Тишевський І., Никитників*. Про осторогу від ріжків у хлібі. 1803.
191. *Соханський*. Про видалення камінців сечевого міхура. 1801.
192. *Серафимович*. Про операції камінцевої хвороби. 1802.
193. *Селичковський*. Про інфільтруючу пухлину. 1793.
194. *Сміловський Іван*. Елементи прокритичної медицини. 1797. (Латинською мовою).
195. *Сміловський Іван*. Про причини хворіб взагалі та про сухоти. 1796.
196. *Сміловський Іван*. Про захворювання лімфатичних судин. 1799.
197. *Сухарів Григорій*. Про важкі пологи. 1801. (Латинською мовою).
198. *Сандул-Стурдза Яків*. Про кримську народню хворобу. 1792.
199. *Стрїневський*. Про проказу. 1797.

200. *Смоленський С.* Про грип. 1799. (Латинською мовою).
201. *Станкевич.* Про проковтнуту сливову кісточку. 1793.
202. *Сидорацький Г.* Медико-фізичні зауваження про м. Брянск. 1797.
203. *Трохимовський Михайло.* Примітки відносно деяких причин жіночого безпліддя. 1813.
204. *Тереховський Мартин.* Каталог насіння та рослин ботанічного городу. 1793.
205. *Тереховський Мартин.* Про професорів. 1787.
206. *Титович І.* Про жовчну гарячку. 1798. (Латинською мовою).
207. *Тернецький.* Про захворювання в Ахтирському морському шпиталі. (Рік не зазначено).
208. *Тишевський Іван.* Про операцію літотомії. 1800.
209. *Тишевський Іван.* Про панаріцій. (Рік не зазначено).
210. *Тишевський Іван.* Про попередження отруень ріжками. (Рік не зазначено).
211. *Тишевський Іван.* Медико-хірургічні спостереження. 1797. (Латинською мовою).
212. *Успенський Семен.* Про епілепсію, що виникла від каменя у судинному сплетінні головного мозку.
213. *Узоголенко Г.* Метода лікування венеричного нагноєння яєчка. 1797. (Латинською мовою).
214. *Федоровський Андрій.* Перші початки анатомії або науки про будову частин тіла людського. 1798.
215. *Филипович І.* Про пістряк шлунку. 1798.
216. *Цвітковський.* Про абсцес печінки. 1803. (Латинською мовою).
217. *Цеклінський.* Про чирякову хворобу в Сибірі. 1787.
218. *Цеклінський.* Про видалення срібного карбованця з стравоходу. 1783.
219. *Чернявський Ф.* Опис виродку. 1797.
220. *Черстович.* Опис рослин міста Новгород-Сіверського. 1797.

221. *Чернугський*. Про щеплення віспи. 1802. (Латинською мовою).
222. *Червінський*. Опис Кубанської землі, про положення її, про воду та атмосферу тамтешнього клімату. 1801.
223. *Чернецький Ф.* Медико-фізичні зауваження про м. Щигри Курської губернії. 1802.
224. *Шумлянський Павло*. Про організацію навчання. 1796.
225. *Шумлянський Павло*. Про дослідження мінеральних вод Полтавської губернії. 1806.
226. *Шумлянський Павло*. Коротке повчання, як охороняти себе від причепливих хвороб. 1814.
227. *Шумлянський Павло*. Зауваження з додатками до науки про звихнення кісток. 1821.
228. *Шумлянський Олександр*. Про неправильні пологи. 1793.
229. *Шумлянський Олександр*. Про патологічні пологи.
230. *Шумлянський Олександр*. Про покращання повивального мистецтва. 1794.
231. *Шировський*. Про лікування абсцесу проміжжя. 1794.
232. *Шібальський*. Акушерські щипці. 1800. (Німецькою мовою).
233. *Шатилевич*. Роздумування про м. Кизляр. 1802.

ЛІТЕРАТУРА

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ

1. Підручники, монографії, великі праці

1. *Schreiber I. F.* Observationes et cogitata de peste, quae annis 1738 et 1739 in Ukraina grassata est. Petropolis, 1740. (Також видання 1744 р. латинською мовою в Берліні, 1750 р. латинською мовою у Петербурзі, у 1752 р. німецькою мовою у Петербурзі).
2. *Гофманъ П.* Краткая история врачебного искусства. СПб, 1789.

3. *Baldinger E. G.* Russische physisch-medizinische Literatur dieses Jahrhunderts. Deutsche Aerzte und Naturforscher in Russland von Peter I. bis Catharina II. Marburg, 1792.

4. *Spengler K.* Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arztnaikunde. B. 1-2, 1800-1803.

5. *Джунковский В.* Краткое обозрѣніе врачебной науки въ Россіи съ дрѣвнейшихъ временъ до нынешнихъ временъ «Всѣобщій Журналъ Врачебной Науки». № 1, 2 і 3 за 1811 рік.

6. *Richter W. M.* Geschichte der Medizin in Russland. Bd. 1-3. Moskau, 1813-1817.

7. *Политковский Ф. Г.* Краткое обозрѣніе врачебной исторіи. СПб. Москва, 1812-1821.

8. *Рихтер В. М.* Исторія медицины въ Россіи. Том 1, 2, 3. Москва, 1814-1820.

9. *Говоровъ Яковъ.* Всеобщая исторія врачебного искусства СПб, 1818.

10. *Стогъ А.* Обь общественномъ призрѣніи въ Россіи. Кн. 1-4. СПб, 1818-1831.

11. *Петровъ Е.* Собрание російскихъ законовъ о медицинскомъ управленіи съ присовокупленіемъ, во-первыхъ, краткого обозрѣнія устройства въ Россіи Врачебной части, во-вторыхъ, постановленій Правительства по предмету Наукъ Медицинской, Фармацевтической, Ветеринарной и принадлежащимъ къ нимъ Судебной Медицины и Полиціи Медицинской. Съ 1640 по 1826 г. включительно. СПб, 1826.

12. *Лебедевъ Н. Д.* Краткая исторія медицины. Москва, 1827.

13. *Гелингъ Карлъ.* Опытъ гражданской медицинской полиціи. Вильна 1842.

14. *Krebel R.* Russlands naturhistorische und medizinische Literatur. Die in nicht-russischer Sprache erschienen Schriften und Abhandlungen. Jena, 1847.

15. *Heine Max.* Fragmente aus der Geschichte der Medizin in Russland. СПб, 1848.

16. *Ханыковъ Я. В.* Очеркъ исторіи медицинской полиціи въ Россіи. СПб, 1851.

17. *Аскоченскій А. И.* Взглядъ на природу и болѣзни челоуѣческаго организма, съ прибавленіемъ краткой исторіи медицины. Катеринослав, 1852.

18. *Купріяновъ Н.* Исторія медицины составленная по лекціямъ профессора С. А. Ивановскаго. СПб, 1852.

19. *Gąsiorowski L.* Zbiór wiadomości do historii i sztuki lekarskiej w Polsce. T. 1-4. Poznań, 1854.

20. *Андреевскій Иванъ.* О правахъ иностранцевъ въ Россіи до вступленія Іоанна III. Васильевича на престолъ Великаго Княжества Московскаго. СПб, 1854.

21. *Никитинъ А.* Краткій обзоръ состоянія медицины въ Россіи въ царствованіи Императрицы Екатерины II. СПб, 1855.

22. *Шевыревъ С.* Биографическій словарь профессоровъ и преподавателей Императорскаго Московскаго Университета 1755-1855 гг. Москва, 1855.

23. *Lukaszewicz I.* Historia szkół. T. 1-4. Warszawa, 1851-1857.

24. *Wunderlich C. A.* Geschichte der Medizin. Stuttgart, 1859.

25. *Чистовичъ Я. А.* Россійскіе архіатеры. Медицинскій Календарь Медицинскаго Департамента Военнаго Министерства на 1861 г. СПб, 1860.

26. *Гезеръ Г.* Исторія повальныхъ болѣзней. Казань, 1867.

27. *Чистовичъ Я. А.* Очерки по исторіи медицинскихъ учреждений в Россіи XVIII в. СПб, 1870.

28. *Пантюковъ И.* О народной медицинѣ въ Юго-Западномъ Краѣ. Київ, 1875.

29. *Haeser H.* Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten. Bd. 1-3. Jena, 1875-1882.

30. *Купріяновъ Н.* Исторія Медицины въ Россіи въ царствованіи Петра Великаго. СПб, 1878.

31. *Ковнеръ С. М.* Исторія дрѣвней медицины и введеніе во всеобщую исторію медицины. Київ, 1878.

32. *Гарчинскій Ипполитъ.* Краткій обзоръ медицины въ дрѣвней Россіи. Медицинскій Сборникъ Кавказскаго Медицинскаго Товарищества. Тбілісі, 1880.

33. *Флоринскій В. М.* Русскіе простонародные травы и лѣчебники. Собрание медицинскихъ рукописей XVI и XVII столѣтій. Казань, 1880.

34. *Гезеръ Гейнрихъ.* Историческій обзоръ хирургіи. СПб, 1880.

35. *Матеріалы для исторіи медицины въ Россіи.* Подготовленные къ печати Н. Е. Мамоновымъ. В. В. 1-4. Изданіе Медицинскаго Департамента Министерства Внутреннихъ Дѣлъ. СПб, 1881-1885.

36. *Чистовичъ Я. А.* Исторія первыхъ медицинскихъ школъ въ Россіи. СПб, 1883.

37. *Герценштейнъ Г. М.* Очеркъ исторіи медицинскаго образования въ Россіи. СПб, 1883.

38. *Ефименко П.* Шпитали въ Малороссіи. «Киевская Старина». Київ, 1883.

39. *Эккерманъ В.* Исторія эпидемій X-XIII вв. Матеріалъ для исторіи медицины въ Россіи. Казань, 1884.

40. *Змѣевъ Л. Ф.* Словарь врачей, получившихъ степень доктора медицины въ Императорскомъ Медицинскомъ Университетѣ. СПб, 1885.

41. *Brückner A.* Die Aerzte in Russland bis zum Jahre 1880. СПб, 1887.

42. *Белинъ М. А.* Записки по исторіи медицины, составленные по Гезеру и другимъ авторамъ. СПб, 1889.

43. *Гезеръ Гейнрихъ.* Основы исторіи медицины. Казань, 1890.

44. *Змѣевъ Л. Ф.* Былое врачебной Россіи. СПб, 1890.

45. *Потебня А. А.* Малорусскіе домашніе лѣчебники XVIII вѣка. «Киевская Старина». Т. XVIII. 1890. (Також окреме видання. Київ, 1890).

46. *Ковнеръ С. М.* Исторія средневѣковой медицины. «Университетскіе Извѣстія». Київ, 1891, 1892, 1893, 1897. (Також окреме видання. Київ, 1893, 1897).

47. *Германъ Ф. Л.* Врачебный бытъ допетровской Руси. Харків, 1891.

48. *Загоскинъ Н. П.* Врачи и врачебное дѣло въ старинной Руси. Казань, 1892.

49. *Багалъй Д. И.* Стихійные бѣдствія и борьба с ними въ Россіи. «Историческій Вѣстникъ», 1892.

50. *Погожевъ А. В.* Матеріялы для исторіи фабричной медицины въ Россіи. СПб, 1892.
51. *Talko-Hryncewicz Julijan.* Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Poludniowej. Kraków, 1893.
52. *Starzyński Stanisław.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894.
53. *Finkel L.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego do roku 1869. Lwów, 1894.
54. *Демичъ В. Ф.* Очерки русской народной медицины. СПб, 1894.
55. *Змѣевъ Л. Ф.* Русскіе врачи — писатели. СПб, 1894.
56. *Finkel L. i Starzyński S.* Historyja Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894.
57. *Германъ Л. Ф.* Суевѣрія въ медицинѣ. Харків, 1895.
58. *Змѣевъ Л. Ф.* Русскіе учебники. СПб, 1895.
59. *Лесеневичъ В. М.* Очерки по исторіи медицины. В. 1-2. Київ, 1895-1896.
60. *Германъ Ф. Л.* Какъ лѣчились московскіе цари. Київ, 1896.
61. *Змѣевъ Л. Ф.* Чтеніе по врачебной исторіи Россіи. СПб, 1896.
62. *Цвѣтаевъ Д.* Медики въ Московской Россіи и первый русскій докторъ. Варшава, 1896.
63. *Голицынъ Н. В.* Научно-образовательные сношенія Россіи съ Западомъ въ началѣ 17 вѣка. Москва, 1898.
64. *Попельскій Л. Б.* Историческій очеркъ кафедры физиологіи въ Военно-Медицинской Академіи за сто лѣтъ. СПб, 1899.
65. *Wadowski J. A.* Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej. Warszawa, 1899-1900.
66. *Kochanowski J. K.* Dzieje Akademii Zamojskiej (1594-1784). Kraków, 1899-1900.
67. *Максимовъ Е. Д.* Очеркъ исторического развитія и современного положенія общественнаго призрѣнія въ Россіи. СПб, 1900.

68. *Ляхтинъ М. Ю.* Этюды по исторіи хирургіи. Москва, 1901.
69. *Ляхтинъ М. Ю.* Этюды по исторіи медицины. Москва, 1902.
70. *Lachtin M.* Kurzer Abriss über die Geschichte der Medizin in Russland. Janus. Bd. 7. 1902.
71. *Новомбергскій Н.* Очерки по исторіи аптечного дѣла въ допетровской Руси. СПб, 1902.
73. *Поповъ Г.* Русская народно-бытовая медицина. СПб, 1903.
72. *Neuburger M. und Pagel J.* Handbuch der Geschichte der Medizin. Bd. 1-3, Jena, 1902-1905.
74. *Stieda L. P. V. Postnikov,* der erste russische Doktor. Janus, Bd. 8, 1903.
75. *Новомбергскій Н.* Черты врачебной практики въ Московской Руси. СПб, 1904.
76. *Дитрихъ М. П.* Русская женщина великокняжеского времени. СПб, 1904.
77. *Соколовскій М.* Характеръ и значеніе дѣятельности Аптекарского Приказа. СПб, 1904.
78. *Новомбергскій Н.* Матеріалы по исторіи медицины въ Россіи. Т. 1-5. СПб. Томскъ 1905-1910.
79. *Лозинскій А. А.* Къ исторіи нѣкоторыхъ важнѣйшихъ медицинскихъ системъ XVIII и XIX в. СПб, 1905.
80. *Gluziński A.* Historia Wydziałów lekarskich w Polsce. Lwów, 1906.
81. *Ляхтинъ М. Ю.* Медицина и врачи въ Московскомъ Государствѣ. Москва, 1906.
82. *Новомбергскій Н.* Врачебное строеніе допетровской Руси. Томскъ, 1907.
83. *Stosunki zdrowotne w mieście Lwowie.* Lwów, 1907.
84. *Алелековъ А. Н. и Акимовъ Н. И.* Исторія Московского военного госпиталя въ связи съ исторіей медицины въ Россіи. Москва, 1907.
85. *Szumowski Wladyslaw.* Galicja pod względem medycznym za J. Krupińskiego pierwszego protomedyka (1772-1783). Lwów, 1907.

86. *Левицкий А. П.* Введение въ историю медицины въ Россіи. Очерки по истории медицины въ Россіи. «Медицинское обозрѣніе». 1907. № 6, 13; 1909. № 1; 1910. № 1; 1911. № 1; 1913. № 16, 17; 1915. № 16, 17.

87. *Лалтинъ М. Ю.* Матеріалы къ истории медицины въ Россіи. Труды кафедры истории и энциклопедіи медицины Московскаго Университета. Москва, 1907.

88. *Высоцкий Н. И.* Очерки нашей народной медицины. Москва, 1911.

89. *Лалтинъ М. Ю.* Старинные памятники медицинской письменности. Москва, 1912.

90. *Петровский Д. Я.* Врачебная старина и бытъ врачей временъ первого государя изъ дома Романовыхъ царя Михаила Федоровича. Харків, 1913.

91. *Brückner Alexander.* Geschichte Russlands bis zum Ende des 18 Jahrh. Gotha, 1913.

92. *Прусевичъ А. Н.* История медицины. Матеріалы по библиографіи Подоліи. Библиографическій указатель по медицинѣ и гигиенѣ Подольской губерніи съ 1714 по 1913 г. включительно. Каменецъ-Подольскій, 1914.

93. *Колосовъ Г. А.* История медицины въ царствованіе Императора Александра I. СПб, 1915.

94. *Оппель В. А.* История русской хирургіи. Вологда, 1923.

95. *Майер-Штейнег Т. и Зудгоф К.* История медицины. Москва, 1925. (Теж німецьке видання: *Meyer-Steineg T. H., Sudhoff K.* Geschichte der Medizin im Überblick. Jena, 1950).

96. *Станкевич А.* Доктор Францішак-Скарына — перши друкар беларускі. Вільня, 1925.

97. *Скороходов Л. Я.* Краткий очерк истории русской медицины. Ленинград, 1926.

98. *Богословский М. М.* Русское общество и наука при Петре Великом. Ленинград, 1926.

99. *Менье Л.* История медицины. Москва-Ленинград, 1926.

100. *Пучковский А.* Указатель русской литературы по оториноларингологии. Київ, 1926.

101. *Дихтяр С. Р.* Материалы по истории медицинской организации Белоруссии. Минск, 1927.
102. *Каннабих Ю. В.* История психиатрии. Ленинград, 1929.
103. *Weyl K.* Professoren und Dozenten der Christian-Alberts-Universität zu Kiel (1665 bis 1933). Kiel, 1934.
104. *Stemplinger E.* Von berühmten Ärzten. München, 1938.
105. *Левинштейн И. И.* История фармации и организация фармацевтического дела. Москва-Ленинград, 1939.
106. *Райнов Т.* Наука в России в XI-XVII вв. Москва, 1940.
107. *Верхратський С. А.* Матеріяли до історії медицини на Україні. Київ, 1944.
108. *Груздев В. Ф.* Русские рукописные лечебники. Ленинград, 1946.
109. *Коштоянц Х. С.* Очерки по истории физиологии в России. Москва, 1946.
110. *Комюс Э. М.* Истоки русской педиатрии. Москва-Ленинград, 1946.
111. *Оганесян Л. А.* История медицины в Армении. Томи 1-5. Ереван, 1946-1947.
112. *Страшун И. Д.* Русский врач на войне. Очерк I. Русский врач в войнах 18 века. Москва, 1947.
113. *Скороходов Л. Я.* Материалы по истории медицинской микробиологии в дореволюционной России. Москва, 1948.
114. *Люди русской науки.* Москва-Ленинград, 1948.
115. *Данило Самойлович.* Избранные произведения. В. 1-2. Москва, 1949-1952.
116. *Соболь С. Л.* История микроскопа и микроскопических исследований в России. Москва-Ленинград, 1949.
117. *Плющ Василь.* Охорона здоров'я в Україні. Енциклопедія Українознавства. Том I, частина 3. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.
118. *Самойлов А. Я.* Из истории отечественной офтальмологии. Москва, 1949.

119. *Diepgen Paul*. Geschichte der Medizin. Band 1-2. Berlin, 1949-1959-1965.

120. *Тикотин М. А. П. А.* Загорский и первая русская анатомическая школа. Москва, 1950.

121. *Meyer-Steinieg T. H. und Sudhoff K.* Geschichte der Medizin im Überblick. Jena, 1950.

122. *Левы М. Ф.* История родовспоможения в СССР. Москва, 1950.

123. *Шапиро И. Я.* Очерки по истории Львовского Медицинского Института. Львів, 1951.

124. *Жоров И. С.* Развитие хирургического обезболивания в России и СССР. Москва, 1951.

125. *Громбах С. М.* Материалы к истории санитарного просвещения в России в XVIII веке. Москва, 1951.

126. *Громбах С. М.* Данило Самойлович. Москва, 1951.

127. *Юдин Т. И.* Очерк истории отечественной психиатрии. Москва, 1951.

128. *Gruber Georg V.* Einführung in Geschichte und Geist der Medizin. Stuttgart, 1952.

129. *Семека С. А.* Военно-медицинская организация русской армии при Петре I. Москва, 1952.

130. *Колесов В. И.* Страницы из истории отечественной хирургии. Москва, 1953.

131. *Громбах С. М.* Русская медицинская литература 18 века. Москва, 1953.

132. *Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине.* Збірник праць за редакцією Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся та К. Ф. Дупленка. Київ, 1954.

133. *Фракасторо Джироламо.* О контагии, контагиозных болезнях и их лечении. Москва, 1954.

134. *Кавецкий Р. Е., Балицкий К. П.* У истоков отечественной медицины. Київ, 1954.

135. История медицины. Том I. Под ред. Б. Д. Петрова. Москва, 1954.

136. *Гончарова Е. Е.* Очерки по истории биохимии на Украине. Київ, 1954.

137. *Петров Б. Д.* Роль русских ученых в медицине. Москва, 1954.

138. *Бажанова В. П.* Указатель отечественных медицинских периодических изданий за 155 лет (1792-1947). Ленинград, 1954.

139. *Везалий А.* О строении человеческого тела. Т. 1-2. Москва 1950-1954.

140. *Winter Eduard.* Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18 Jahrhundert. Berlin, 1953.

141. *Заблудовский П. Е.* Развитие медицины у народов СССР до феодализма и в феодальный период. Москва, 1955.

142. *Бляхер Л.* История эмбриологии в России XVIII-XIX вв. Москва, 1955.

143. *Заблудовский П. Е.* История медицины. Избранные главы. Москва, 1955.

144. Очерки историографии советского здравоохранения під ред. М. І. Барсукова. Москва 1965.

145. *Заблудовский П. Е.* Медицина в период дворянской империи. Москва, 1955.

146. *Российский Д. М.* 200 лет медицинского факультета Московского Государственного Университета. Москва, 1955.

147. *Семека С. А.* Военно-медицинская организация вооруженных сил Российской дворянской империи XVIII века во время русско-турецкой войны 1735-1739 г.г. Москва, 1955.

148. *Лушников А. Г.* Лекции по истории русской медицины. Москва, 1956.

149. *Груздев В. Ф.* Русские рукописные лечебники. Ленинград, 1956.

150. *Зубов В. П.* Историография естественных наук в России (18 в. и первая половина 19 в.). Москва, 1956.

151. *Богоявленский Н. А.* Индийская медицина в древне-русском врачевании. Москва, 1956.

152. *Hühnerfeld Paul.* Kleine Geschichte der Medizin. Frankfurt am Main, 1956.

153. *Штутман Ц. М.* Очерки по истории биохимии на Украине. В. І. Київ, 1954.

154. *Зархин И. Б.* Очерки по истории отечественной фармации XVIII и первой половины XIX вв. Москва, 1956.

155. *Российский Д. М.* История отечественной медицины и здравоохранения. Библиография. Москва, 1956.

156. *Плющ Василь.* Коротка історія охорони здоров'я в Україні. «Український Збірник», книга 9. Мюнхен, 1957.

157. *Уткин Л. А., Гаммерман А. Ф., Невский В. А.* Библиография по лекарственным растениям. Указатель отечественной литературы. Рукописи XVII-XIX веков. Печатные издания 1732-1954 гг. Москва, 1957.

158. *Федотов Д. Д.* Очерки по истории отечественной психиатрии. Том I. Москва, 1957.

159. *Рукін В. О.* До історії вітчизняної офтальмології. Київ, 1957.

160. *Из истории медицины.* Сборник статей. Том 1-2. Рига, 1957-1959.

161. *Поповский Марк.* Когда врач мечтает. Москва, 1957.

162. *Шапиро И. Я.* Из истории медицинского образования в западных областях Украины и на Буковине. Львів, 1957.

163. Матеріяли до історія розвитку охорони здоров'я на Україні. Збірник праць під ред. К. Ф. Дулленка. Київ, 1957.

164. *Михайлов С. С.* Медицинская служба русского флота в 18 веке. Ленинград, 1957.

165. *Ежов Н. Н.* Очерки истории медицины Молдавии. Кишинев, 1958.

166. *Дерябина В. Л.* Очерки развития прозекторского дела в России и СССР. Москва, 1958.

167. *Громбах С. М.* Вопросы медицины в трудах М. В. Ломоносова. Москва, 1961.

168. *Крупчицкий А. М.* Первенец русской медицины. Москва, 1958.

169. *Багдасарьян С. М.* Очерки по истории высшего медицинского образования. Москва, 1959.

170. Палкин Б. Н. Русские госпитальные школы 18 века и их воспитанники. Москва, 1959.
171. Лушников А. Г. Клиника внутренних болезней в России первой половины 19 века. Москва, 1959.
172. Історія Київського Університету. Київ, 1959.
173. Вайндрах Г. М. Подвиги русских врачей. Москва, 1959.
174. Ackerknecht Erwin H. Kurze Geschichte der Medizin. Stuttgart, 1959.
175. Воронцов Д. С., Нікітін В. М., Серков П. М. Нариси з історії фізіології на Україні. Київ, 1959.
176. Sigerist H. E. Große Ärzte. Geschichte der Heilkunde in Lebensbildern. München, 1959.
177. Богоявленский Н. А. Древнерусское врачевание в XI-XVII веках. Москва, 1960.
178. Думка М. С. Про медицину скитів. Київ, 1960.
179. Левит В. С. Краткий очерк истории советской хирургии. Москва, 1960.
180. Заблудовский П. Е. История отечественной медицины. В. 1. Москва, 1960.
181. Мультиановский М. П. История медицины. Москва, 1961.
182. Кузьмин М. К. Лекции по истории медицины. Медицина древней Руси. Москва, 1961.
183. Бородулин Ф. Р. История медицины. Избранные лекции. Москва, 1961.
184. Прейсман А. Б. Московская медико-хирургическая академия. Москва, 1961.
185. К истории медицины на Украине (на материалах западных областей УССР, Закарпатья и Буковины). Львів, 1961.
186. Лушников А. Г. Клиника внутренних болезней в России. Москва, 1962.
187. Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины. Москва, 1962.

188. *Sigerist H. E.* Anfänge der Medizin. Zürich, 1963.
189. *Куприянов В.* Из истории медицинской службы на русском флоте. Москва, 1963.
190. *Wachholz Leon, Białoń Józef, Grochowski Jan.* Skład osobowy widziału lekarskiego i farmaceutycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1949. Kraków 1963.
191. *Левит М. М.* Медицинская периодическая печать России и СССР (1792-1962). Москва, 1963.
192. *Плющ Василь.* Медицина. (Короткий нарис історії медицини в Україні). Енциклопедія Українознавства. Том II. Книга 4. Мюнхен, 1964.
193. *Никобадзе И. И. и др.* Основные этапы развития медицины в Грузии. Тбилиси, 1964.
194. История медицины СССР под ред. Б. Д. Петрова. Москва, 1964.
195. *Верхратський С. А.* Історія медицини. Київ, 1964.
196. *Миронович Н. И.* Краткий очерк развития отечественно нейрохирургии. Москва, 1964.
197. *Васильев К. Г., Григораиш Ф. Ф.* Очерки истории медицины и здравоохранения Латвии. Москва, 1964.
198. *Архангельський Г. В.* История неврологии от истоков до 20 века. Москва, 1965.
199. Очерки истории высшего медицинского образования и научных медицинских школ на Украине. Під ред. В. Д. Братуся, А. Л. Михнева, К. Ф. Дупленка, Р. Я. Бенюмова. Київ, 1965.
200. *Отамановский В. Д.* Борьба медицины с религией в древней Руси. Москва, 1965.
201. *Карасик В. М.* Прошлое и настоящее фармакологии и лекарственной терапии. Ленинград, 1965.
202. *Steinfeldt Vera.* Das russische Medizinalwesen unter Peter dem Grossen. Bonn, 1968.
203. *Mette Alexander und Winter Irene.* Geschichte der Medizin. Berlin, 1968.

2. Статті в різних часописах та збірниках

1. *Смера*. (Врачъ князя Владиміра Кіевскаго). «Сынъ Отечества». № 70, кн. XXVI. 1821.

2. *Фроловъ Г. И.* Составъ и развитіе общественнаго призрѣнія въ Имперіи. «Журналь Министерства Внутреннихъ дѣлъ». № 5. 1844.

3. *Heine M.* Die Archiater Russlands. „Med. Zeitung Russlands“. №№ 27, 29, 30. 1847.

4. *Ханьковъ Я. В.* Историческій очеркъ правительственныхъ мѣръ по части общественнаго призрѣнія въ Россіи». Журналь Министерства Внутреннихъ Дѣлъ». № 36. 1851.

5. *Чистовичъ Я. А.* Русская медицина и русскіе медики. «Другъ Здравія». № 1. 1851.

6. *Чистовичъ Я. А.* Старинные русскіе лѣчебники и травники. «Другъ Здравія». №№ 17, 18, 21, 22. 1852.

7. *Чистовичъ Я. А.* Россійскіе архіатеры. Медицинскій Календарь на 1861 г., вид. Мед. Департаменту Військового Міністерства. СПб, 1860.

8. *Розовъ Н. И.* По вопросу о преобразованіи губернскихъ медицинскихъ учрежденій. «Московская медицинская газета». №№ 16, 17, 18, 19, 20, 21. 1862.

9. *Чистовичъ Я. А.* Первый докторскій дипломъ, полученный по экзамену въ Россіи. «Медицинскій Вѣстникъ». №№ 16, 17, 18. 1862.

10. *Чистовичъ Я. А.* Первые городовые врачи въ Россіи. «Медицинскій Вѣстникъ». № 31, 32. 1872.

11. *Чистовичъ Я. А.* О посологической таблицѣ и историческая замѣтка о Медико-Статистическомъ Институтѣ въ Москвѣ 1797 г. «Протоколы засѣданій Общества Русскихъ Врачей въ СПб», за 1874-1875 г.г.

12. *Александровъ Г.* Содержаніе умалишенныхъ при Екатеринѣ Первой. «Русскій Архивъ». Кн. 2. № 7. 1876.

13. *Ефименко А. Я.* Южно-русскіе братства. «Слово». № 9-11. 1880.

14. *Александровъ Г.* Содержаніе умалишенныхъ въ царствованіе Елисаветы Петровны. «Русскій Архивъ», кн. 2, 1880.

15. *Ефименко П.* Шпитали въ Малороссіи «Кіевская старина». Том V. 1883.

16. *Heine M.* Die bekanntesten Aerzte Russlands unter der Regierung der Kaiserin Catherine II. „Medizinische Zeitung Russlands“. №№ 37-42. 1885. (Автор брат Гайнриха Гайне, лікар, що працював увесь час у Росіі).

17. *Змѣевъ Л. Ф.* Первый въ Россіи военно-временный госпиталь. «Военно-медицинскій журналъ». III. СПБ, 1886, а також: «Историческій вѣстникъ», 1886.

18. *Змѣевъ Л. Ф.* Нѣсколько словъ о нашихъ древнихъ спеціалистахъ. «Медицинское Обзорѣніе». Том XXVI. № 21. 1886.

19. *Змѣевъ Л. Ф.* Первая въ Россіи женщина врачъ. «Историческій Вѣстникъ». Том XXVIII. № 6. 1887.

20. *Петровъ П. Н.* Первое медицинское училище въ Россіи. «Врачъ». № 46. 1887.

21. *Гринцевичъ Т.* Малорусскіе знахари и ихъ способы лѣченія. «Правительственный вѣстникъ». № 66. 1892.

22. *Багалъй Д. И.* Стихійные бѣдствія и борьба съ ними въ Россіи въ старину. «Историческій Вѣстникъ». Том 47, 1892.

23. *Иванъ Андреевичъ Полетика.* «Кіевская Старина». Том XII. 1893.

24. *Змѣевъ Л. Ф.* Врачебные сочиненія русскихъ людей, не врачей. «Русскій Архивъ». Кн. II. № 8. 1894.

25. *Родзевичъ Г. И.* Къ исторіи русской хирургіи. «Русская медицина». № 4. 1895.

26. *Гл. Л.* Списокъ докторовъ медицины изъ малороссовъ, практиковавшихъ въ Россіи въ XVIII столѣтіи. «Кіевская Старина». № 3. 1896.

27. *Герман Ф.* Кое-что о врачебномъ гонорарѣ въ древней Руси. Еженедѣльникъ журнала «Практическая медицина». № 10, 1896.

28. *Баловъ А.* Санитарные осмотрители въ XVIII в. въ Россіи. Еженедѣльникъ журнала «Практическая медицина». № 30. 1896.

29. Баловъ А. Призрѣніе умалишенныхъ въ Россіи въ XVIII вѣкѣ. Еженедѣльный журналъ «Практическая медицина». № 2. 1898.

30. Демичъ В. Ф. Изъ области легендъ и повѣрій въ русской медицинѣ. «Кіевлянинъ». № 81. 1898.

31. Ротарь И. Епифаній Славинецкій, литературный дѣятель XVII в. «Кіевская Старина». 1900.

32. Бушуевъ В. Ф. Къ вопросу о народномъ врачеваніи при православныхъ монастыряхъ. «Врачъ». № 39-40. 1901.

33. Максимовъ Е. Д. Приказы общественного призрѣнія въ ихъ прошломъ и настоящемъ. «Трудовая помощь». № 9-10, 1901.

34. Лаштинъ М. Ю. Къ исторіи патологической анатоміи въ Россіи въ XVIII в. «Русскій врачъ». № 12. 1902.

35. Лаштинъ М. Ю. Дохристіанскій періодъ русской медицины. «Медицинская бѣседа». Том. XVII. № 17-18.

36. Ходатайство Гетмана (Даніила) Апостола о назначеніи въ Глуховъ второго доктора (Бенедикта Бока). «Кіевская Старина» за лютий 1902.

37. Мальцевъ А. Ф. Роль монастырей и другихъ учреждений въ призрѣніи душевнобольныхъ въ XVII и XVIII вв. до отрытія въ Малороссіи приказовъ общественного призрѣнія. «Обозрѣніе психіатріи, неврологіи и экспериментальной психологіи». № 6. 1903.

38. Мальцевъ А. Ф. Матеріалы къ исторіи призрѣнія душевно-больныхъ въ Южной Россіи. «Обозрѣніе психіатріи, неврологіи и экспериментальной психологіи». № I. 1903.

39. Мальцевъ А. Ф. Распространеніе помѣшательства и взглядъ на этотъ недугъ въ Древней Руси. «Обозрѣніе, психіатріи, неврологіи и экспериментальной психологіи». № 2. 1903.

40. Баловъ А. Монастырскіе больницы и лѣчебницы. «Фельдшеръ», № 10. 1903.

41. Мальцевъ А. Ф. Монастырскіе и приходскіе больницы въ древней Руси. «Обозрѣніе психіатріи, неврологіи и экспериментальной психологіи». № 4. 1903.

42. *Stieda L. P. V. Postnikov, der erste russische Doktor.* Janus. 8. 1903.

43. *Мальцевъ А. Ф.* Св. Ефремъ Переяславскій, строитель первыхъ больницъ въ Россіи съ изображеніемъ святителя. «Миссіонерское Обзорѣніе». № 5. 1907. Теж: Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссіи. В. I. 1905.

44. *Мальцевъ А. Ф.* Братства и «шпитали» въ Юго-Западной Руси и въ Малороссіи. «Обзорѣніе психіатріи, неврологіи и экспериментальной психологіи». № 5. 1903.

45. *Ляхтинъ М. Ю.* Иностранные врачи въ Московскомъ государствѣ. «Историческій Вѣстникъ». № 7. 1905.

46. *Ретлингъ А. Р.* Исслѣдованія по исторіи медицины XVII вѣка въ Россіи. «Вѣстникъ Общественной Гигіены». Кн. 6, 7, 8 і 12. 1906.

47. *Новомбергскій Н.* Основы борьбы съ эпидеміями въ допетровской Руси. «Вѣстникъ археологіи и исторіи». СПб. В. XVII. 1906.

48. *Мальцевъ А. Ф.* О малорусскихъ «шпиталяхъ» (X—XVIII вѣка). Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссіи. В. 4. 1907.

49. *Баловъ А.* Къ исторіи русской медицины. Матеріалы по исторіи русской медицины въ XVI—XVII вв. «Вѣстникъ общественной гигиены, судебной и практической медицины». VII. 1907.

50. *Кумбергъ Н. Ю.* Медицина въ старой Руси. Матеріалы къ исторіи медицины въ Россіи. «Врачебная газета». № 3. 1909.

51. *Dörbeck F.* Die Anfänge der Medizin in Russland und deren weitere Entwicklung. „Arch. f. Geschichte der Medizin“. Bd, II. 1909.

52. *Колосовъ М. А.* Несторъ Максимовичъ-Амбодикъ. «Журналъ акушерства и женскихъ болѣзней». Томъ XXVII. № 9. 1912.

53. *Lachtin M.* Die Besessenheit auf dem Lande in Russland. „Zentralbl. f. Psychoanalyse und Psychotherapie“. Bd. 3. 1913.

54. Пучковский А. Нѣсколько словъ изъ прошлаго русской оториноларингологии. О лѣченіи острыхъ воспалительныхъ процессовъ полости зѣва и глотки въ среднихъ двухъ четвертяхъ XVII столѣтія. «Ежемѣсячникъ ушныхъ, горловыхъ и носовыхъ болѣзней». № 3. 1914.

55. Марковъ Д. Очерки врачебного быта въ Дрѣвней Руси. «Медицинскій Современникъ». №№ 21, 22, 23, 24. 1915.

56. Азаровъ П. Н. Госпитальное устройство въ періодъ царствованія Екатерины II и Павла I. «Русскій врачъ». № 8. 1917.

57. Бочкаревъ В. Врачебное дѣло и народное призвіе въ Россіи XVIII в. Сборникъ статей въ честь М. К. Любавского. Петроградъ, 1917.

58. Буш В. В. Русская медицина допетровского періода. «Туркестанскій медицинскій журнал». Том I. № 5. 1922.

59. Тутковскій П. Бібліографічний спис літератури по громадській медицині, гігієні й санітарії, по бальнеології, курортах та народній медицині. Збірник Медичної Секції У.Н.Т. в Києві. IV. 1922.

60. Пучківський О. Олімпій та Агапіт Печерські — перші українські лікарі. Збірник Медичної Секції УНТ в Києві. Т. V. 1922.

61. Яремченко О. Д. Франциск — Георгій Скорина, його життя, літературна та видавнича діяльність. «Літературно-науковий Вістник». Кн. XI. 1923.

62. Россійскій Д. М. Медицина в Россіи при Павле I (1796-1801). «Клиническая медицина». Том III. № 6. 1925.

63. Пучківський О. Показчик літератури з громадської та народної медицини, гігієни, санітарії та бальнеології України до 1890 року. «Українські Медичні Вісті». № 1. 1925.

64. Сергеев А. Б. Очерки истории русской медицины. «Медицинское Обозреніе Нижнего Поволжья». №№ 3, 4, 5-6. 1925. № 3-4. 1926.

65. Гуткин А. Я. Организация здравоохранения в России от Аптекарского приказа до Наркомздрава. «Врачебное Дело». № 20. 1927.

66. Николаев И. Из истории медицины на Украине. «Врачебное Дело». № 20. 1927.

67. Терновский В. Н. К истории медицины и медицинского образования в допетровское время. «Русская Клиника». 1927.

68. Lachtin M. Ein Blick auf die Anfänge der russischen Medizin. „Wien. Medic. Wochenschr.“. Bd. 78. Nr. 50. 1928.

69. Адрианова-Перетц В. П. Юмористические лечебники XVIII. ст. Сборник отделения русского языка и словестности АН СССР. Том CI. № 3. Ленинград, 1928.

70. Жбанков Д. Н. Материалы по истории медицинской прессы (1792-1924). «Врачебное Дело». № 23-24. 1928.

71. Флоровский А. Заметки И. С. Орлая о Подкарпатской Руси. «Карпатский Свет». № 9. 1928.

72. Терновский В. Н. К истории русских медицинских конкурсов XVIII столетия. «Русская клиника». Том XI. № 58. 1929.

73. Коварский М. О. Очерки истории зубо врачевания в России в XVIII веке и начале XIX века. «Одونتология и стоматология». № 2-3. Харків, 1929.

74. Коварский М. О. Очерки истории зубо врачевания в России в XVIII и начале XIX века. «Одонтология и стоматология». № 7. Харків, 1929.

75. Lewtschuk A. und Steppuhn O. Die russische Volksmedizin. „Sudhoffs Archiv f. Gesch. d. Medizin“. 1929.

76. Мультиановский М. П. Русская медицинская печать (1792-1936). «Центральный медицинский журнал». Том 5. В. 2-4. 1930; Том 13. В. 5. 1938; Том 21. В. 1. 1948.

77. Томилин С. А. Первая медицинская школа в России. «Врачебное Дело». № 7. 1930.

78. Chatewiczowa L. Kłeski zarząd w dawnym Lwowie. „Biblioteka Lwowska“. Lwów, 1930.

79. Отамановський В. До історії медицини та аптеч-

ної справи у Вінниці та Вінницької округи в 2-ій половині XVIII ст. «Збірник пам. Т. Г. Яновського». 1930.

80. *Российский Д. М.* Первые русские фармакопеи. «Советская клиника». № 2. 1931.

81. *Вольфсон И. Я.* Очерки развития медицины и здравоохранения в России XVIII в. Труды Ленинградской Медвуз-больницы им. Мечникова. Том I. 1934.

82. *Люблинский П. И.* Из истории законодательства о призрении душевнобольных в России. «Невропатология и психиатрия». Том VI. В. 12. 1937.

83. *Баткус Г. А. и Майстрах К. В.* Развитие медицины в новое время (XVI-XVIII вв.). «Советский врачебный журнал». № 11-12. 1937.

84. *Ананьев Н. А.* Здравоохранение и медицина в России XVIII в. в период дворянской империи. Труды Куйбышевского Государственного Медицинского Института и научно-исследовательских институтов области. Сборник 8. 1939.

85. *Вайль С. С.* Начало развития прозекторского дела в России в первой половине XVIII в. «Архив патологической анатомии и патологической физиологии». № 5. 1940.

86. *Максименков А. Н.* Производство хирургического инструментария в XVIII и XIX столетиях. «Хирургия». № 7. 1940.

87. *Страшун И. Д.* Начало санитарного просвещения в России (XVIII в.). «Санитарное просвещение». Москва, 1941.

88. *Вайль С. С.* Очерки развития патологической анатомии в России и Советском Союзе. I. Начало развития прозекторского дела в России в первой половине XVIII века. Труды Военно-Медицинской Академии. Том I. 1941.

89. *Schreiber G.* Byzantinisches und abendländisches Hospital zur Spitalordnung des Pantokrator und zur byzantinischen Medizin. „Byzantinischen Zeitschr.“. Bd. 42. München, 1943.

90. *Гербільський Г.* Львівське братство і його зв'язки з Московією в XVI-XVII ст. «Вільна Україна». 30. XI. 1945.

91. *Коварський М. О.* Очерки истории зубо врачевания в России в XVIII и начале XIX в. «Стоматология». № 4. 1945.

92. *Российский Д. М.* Основоположник отечественной фитотерапии Н. М. Амбодик. «Клиническая медицина». № 10-11. 1945.

93. *Александровский Б. П.* Забота Суворова о здоровье солдата. «Военно-Медицинский Журнал». № 7-8. 1945.

94. *Громбах С. М.* Первые русские ученые медики. «Советская медицина». № 7-8. 1945.

95. *Верхратский С. А.* Цеховая медицина на Украине. «Врачебное Дело». № 9. 1946.

96. *Заблудовский А. М.* Очерки истории русской хирургической литературы. «Хирургия». №№ 5, 7, 8, 10, 12. 1947; 1, 2, 3. 1948.

97. *Захарин И. Б.* Медицинские рукописи начала XVIII в. «Военно-медицинской журнал». № 9. 1947.

98. *Богоявленский Н. А.* Хирургия у русского народа по данным старинных рукописных лечебников. «Вестник хирургии им. Грекова». № 6. 1947.

99. *Коварський М. О.* Очерки истории зубо врачевания в России в XVIII и начале XIX в. «Стоматология». № I. 1947.

100. *Коварський М. О.* Медицинские публикации в России в XVIII в. «Советский врачебный сборник». В. 4. 1947.

101. *Российский Д. М.* Первая морская фармакопея. «Военно-медицинский журнал». № 5. 1947.

102. *Российский М. Д.* Русские доктора медицины в XVIII в. «Военно-медицинский журнал». № 7. 1947.

103. *Страшун И. Д.* Выдающийся врач XVIII века Д. С. Самойлович. Труды совещания по истории естествознания 24-26. XII. 1946. Москва-Ленинград, 1948.

104. *Российский Д. М.* Отец русского акушерства и основоположник медицинской ботаники и фитотерапии — Нестор Максимович Амбодик. «Акушерство и Гинекология». № 6. 1948.

105. *Богоявленский Н. А.* О некоторых элементах гигиены и санитарии в быту древней Руси. «Гигиена и санитария». № 3. 1948.

106. *Новогрудский Д. М.* Первый русский микробиолог — профессор Мартын Матвеевич Тереховский. «Вестник Академии Наук Казахской ССР». № 5. 1948.

107. *Соболь С. Л.* Мартин Тереховский и его диссертация о природе наливочных анималькулей. «Микробиология». Том XVII. № 4. 1948.

108. *Богоявленский Н. А.* О некоторых чертах национальной самобытности русских рукописных лечебников. «Врачебное дело». № 7. 1948.

109. *Бессмертный Б. С.* Диссертации русских врачей XVIII в. по анатомии и физиологии. Труды совещания по истории естествознания 24-26. XII. 1946. Москва-Ленинград, 1948.

110. *Küry H. und Joller H.* Die Medizin in Russland bis zum Tode Peters des Grossen. „Ciba Zeitschrift“, № 114. 1948.

111. *Громбах С. М.* Русские врачи XVIII в. в борьбе с иностранным засильем. «Врачебное дело». № 3. 1948.

112. *Громбах С. М.* Материалистические взгляды русских врачей XVIII в. «Клиническая медицина». № 3. 1949.

113. *Дионесов С. М.* Преподавание физиологии в России в XVIII в. Труды Института Истории Естествознания АН СССР. Том III. 1949.

114. *Исаев Ф. Ф.* Противовенерические мероприятия на Харьковщине в XVIII столетии. Труды Украинского Института Усовершенствования врачей». Том I, 1949.

115. *Соболь С. Л.* Экспериментальное исследование русского ученого XVIII века по проблеме самопроизвольного зарождения. Труды Института Истории Естествознания АН СССР. Том III. Москва-Ленинград, 1949.

116. *Российский Д. М.* Первые русские фармакопеи и их предшественники. «Фармакология и токсикология». № 1. 1950.

117. *Иванов Н. И.* Научное значение работы А. М. Шумлянского «О строении почки» (1782). «Советская медицина». № 9. 1950.

118. *Невский В. А. А. Ф. Шафонский* — один из пионеров отечественной санитарии. «Гигиена и санитария». № 11. 1950.

119. *Александровский Б. П.* Генералиссимус Суворов, как военно-санитарный деятель. «Врачебное дело». № 6. 1950.

120. *Теплов А. и Немировский Е.* Книгопечатание. «Литературная газета». № 27. 1950. (Про Смеру).

121. *Бородина Е. О.* Страничка о врачебном деле в Древней Руси и первых русских докторов медицины. «Природа». № 3. 1950.

122. *Громбах С. М.* Из истории школьной гигиены в России в XVIII в. «Гигиена и санитария». № 11. 1950.

123. *Невский В. А.* Литература по акушерству и гинекологии в России в XVIII в. «Акушерство и гинекология». № 6. 1950.

124. *Невский В. А.* Литература по медицинской паразитологии и паразитарным болезням в России XVIII в. «Медицинская паразитология и паразитарные болезни». № 2. 1950.

125. *Российский Д. М.* Первый русский доктор медицины Георгий Скорина. «Врачебное дело». № 2. 1951.

126. *Невский В. А.* Диссертации русских врачей XVIII в. «Советская Медицина». № 3. 1951.

127. *Петров П. Т. Данило Самойлович* — отечественный эпидемиолог XVIII. века. «Врачебное дело». № 9. 1951.

128. *Соболь С. Л.* Основоположник отечественной гистологии А. М. Шумлянский (1748-1795). «Научное наследство». Естественно-научная серия. Том 2. Москва, 1951.

129. *Бенюмов Р. Я.* К истории медико-санитарного законодательства в России в XVIII и первой половине XIX века. «Врачебное дело». № 8. 1952.

130. *Фортунатов С. П.* История первых русских фармакопей. Ученые Записки Пятигорского Фармацевтического Института. Том I. 1952.

131. *Пруссак А. В.* У истоков русской психиатрии. «Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова». № 6. 1952.

132. *Корнеев В. М.* Данило Самойлович. «Советская медицина». № 3. 1952.

133. *Семенов А. А.* Забытые страницы из истории отечественной электрофизиологии (про Тереховского). «Физиологический журнал СССР». № 4. 1952.

134. *Российский Д.* Первые отечественные доктора медицины. «Медицинский Работник». № 40. 1952.

135. *Олейник С. Ф.* К открытию капсулы Шумлянского. «Клиническая медицина». № 6. 1952.

196. *Фортунатов С. П.* Из истории создания первых русских фармакопей. «Аптечное дело». № 3. 1952; № 3. 1953; № 1. 1954.

137. *Подражанский А. С.* О гражданских больницах на Руси (XIV-XVII в.). «Советское здравоохранение». № I. 1953.

138. *Морозов Н.* Русские лекари XVI века. «Врачебное дело». № 3. 1952.

193. *Пруссак А. В.* Из истории аптечного дела в России (XVII в.). «Аптечное дело». № 6. 1953.

140. *Калашников В. П.* Роль Петербурга-Петрограда-Ленинграда в развитии отечественной фармации. «Аптечное дело». № 3. 1953.

141. *Федюшин М. П.* Некоторые материалы к истории русской онкологии (по рукописным источникам XVI-XVIII веков). Труды Академии Медицинских Наук. Том 26. Вопросы онкологии. В. 6. 1953.

142. *Невский В. А.* Деталь из биографии Д. С. Самойловича. «Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии». № 9. 1953.

143. *Бенюмов Р. Я.* Из истории развития аптечного дела в России в XVIII и в первой половине XIX века. «Врачебное дело». № 9. 1953.

144. *Невский В. А.* К истории русских фармакопей и литературы о лекарственных растениях. «Аптечное дело». № 4. 1953.

145. *Краснянский Л. М.* К истории первого докторского диплома в России. «Клиническая медицина». № 5. 1953.

146. *Рябов Г. З.* Основоположник отечественного акушерства Н. М. Максимович-Амбодик. «Фельдшер и акушерка». № 2. 1953

147. *Метелкин А. Н.* К истории микроскопа и микроскопических исследований в России XVIII века. Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии». № 4. 1953.

148. *Невский В. А.* Литература по стоматологии в России XVIII века. «Стоматология». № 3. 1953.

149. *Палкин Б. Н.* Рукописные научные труды русских врачей XVIII века. «Здравоохранение Казахстана». № 8. 1953.

150. *Подражанский А. С.* О гражданских больницах на Руси. «Советское Здравоохранение». № 1. 1953.

151. *Шапиро И. Я.* Из истории медицинского образования в западных областях Украины. «Врачебное дело». № 8. 1953.

152. *Верхратский С. А.* Медицинская помощь в Запорожской Сечи. «Врачебное дело». № 5. 1954.

153. *Аграновский З. М.* Вопросы гигиены питания в русских рукописных лечебниках XVII и XVIII веках. Труды Ленинградского Санитарно-гигиенического Медицинского Института. Том XIV. Москва-Ленинград, 1954.

154. *Громбах С. М.* Истоки профилактического направления в отечественной медицине. «Советское здравоохранение». № 2. 1954.

155. *Невский В. А.* Отечественная литература XVIII века о лекарственных растениях. «Аптечное дело». № 5. 1954.

156. *Архангельский П. Ф.* Очерк развития офтальмологии на Украине. «Вестник офтальмологии». № 3. 1954.

157. *Плющ Василь.* Медична освіта та медична наука на Україні. «Лікарський Вісник», ч. 1, травень 1954. Нью-Йорк.

158. *Кавецкий Р. Е. и Балицкий К. П.* Помощь России Украине в области медицины в XVII веке. «Врачебное дело». № 5. 1954.

159. *Дашкович В. Я.* Научные связи русского и украинского народов в области медицины. «Врачебное дело». № 3. 1954.

160. *Дяченко С. С.* Русско-украинские творческие взаимосвязи в микробиологии. «Врачебное дело». № 5. 1954.

161. *Петров П. Т.* Содружественная работа русских и украинских ученых в создании отечественной медицины. «Врачебное дело». № 4. 1954.

162. *Рукин В. А.* Из славного прошлого нашей отечественной медицины «Офтальмологический журнал». № 1. 1954.

163. *Гольдфарб М. Л. и Пруссак А. В.* О лечении больных туберкулезом во второй половине XVII века. «Проблемы туберкулеза». № 3. 1954.

164. *Пруссак А. В.* Русские венерологи второй половины XVII века. «Вестник венерологии и дерматологии». № 4. 1955.

165. *Кавецкий Р. Е. и Балицкий К. П.* Аптекарский приказ и первое в России экспериментальное медицинское исследование на животных. «Врачебное дело». № 2. 1955.

166. *Касаткин С. Н. и Сперанский В. С.* Анатомы Украины. «Архив анатомии, гистологии и эмбриологии». № 1. 1955.

167. *Сичинський В.* Медицина на Україні в козацьких часах XVII-XVIII ст. «Лікарський Вісник», ч. 1 (3), за травень 1955. Нью-Йорк.

168. *Невский В. А.* Анатомические диссертации отечественных врачей XVIII века. «Архив анатомии, гистологии и эмбриологии». № 2. 1955.

169. *Невский В. А.* Еще о русской стоматологической литературе XVIII в. «Стоматология». № 2. 1955.

170. *Гейлман В. А.* Лечение черепно-мозговых повреждений в эпоху Киевской Руси. «Вопросы нейрохирургии». № 2. 1955.

171. *Подражанский А. С.* Хирургическая помощь в г. Львове в XVI-XVIII в.в. «Вестник хирургии им. Н. И. Грекова». № 10. 1955.

172. *Розгін І. і д-р Розгін В.* До історії медицини на Україні. «Лікарський Вісник», ч. 2 (6) за грудень 1956. Нью-Йорк.

173. *Чижевський Дмитро.* Из історії української науки. «Українська літературна газета», ч. 8. Мюнхен, 1956.

174. *Білецький С.* Львів у період Галицько-Волинського князівства. Нариси Історії Львова. Львів, 1956.

175. *Крип'якевич І.* Львів княжих часів. Нариси Історії Львова. Львів, 1956.

176. *Подражанский А. С.* Санитарно-гигиенические мероприятия в городах западной Украины в XIV-XVII веках. «Врачебное дело». № 8. 1956.

177. *Верхратский С. А.* Цеховая медицина на Украине. «Врачебное дело». № 9. 1956.

178. *Верхратский С. А.* Из медицинского прошлого старого Львова и западно-украинских земель. «Врачебное дело». № 1. 1956.

179. *Оборин Н. А.* Первое исследование минеральных источников в Шкло под Львовом Войцехом Очко в 1578 г. «Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры». № 2. 1956.

180. *Мігоров Б.* Львівська братська школа в XVI-XVII сторіч. Нариси Історії Львова. Львів, 1956.

181. *Шапиро И. Я.* Первая медицинская школа на территории западно-украинских земель. «Краткое содержание научных работ Л.Г.М.И.». (Львівського Державного Медичного Інституту). Львів, 1956.

183. *Шапиро И. Я.* Из истории содружественной работы русских и польских ученых в области медицины. «Советская медицина». № 7. 1956.

184. *Верхратский С. А.* Краткий очерк развития хирургии на Украине. «Новый хирургический архив». № 5. 1957.

185. *Оборин Н. А.* Львовские украинские шпитали XVI-XVIII века. «Советское здравоохранение». № 4. 1958.

186. *Плющ Василь.* Українські вчені медики 18 століття. «Лікарський Вісник», ч. 10, за травень 1958.

187. *Шахов С. І.* 250 лет первой военно-госпитальной аптеки, 1707-1957. «Аптечное дело». № 2. Москва, 1958.

188. *Шершавкин С. В.* О реорганизации Аптекарского приказа. «Советское Здравоохранение». № 2. 1958.

189. *Плющ Василь.* Медицина на українських землях за часів гетьмана Івана Мазепи. «Лікарський Вісник», ч. 15, за вересень 1959. Нью-Йорк.

190. *Богоявленский Н. А.* К переводу на русский язык анатомического трактата Андрея Везалия. «Клиническая медицина». № 9. 1959.

191. *Оборин Н. А.* Выдающееся событие в истории отечественной медицины (к 300-летию перевода на русский язык: «De humani corporis fabrica» Андрея Везалия). «Архив анатомии, гистологии и эмбриологии». № 5. 1959.

192. *Отамановский В. Д.* Реформы в Речи Посполитой, направленные на создание государственной системы здравоохранения и их значение для Правобережной Украины. «Советское здравоохранение». № 7. 1959.

193. *Оборин Н. А.* Первопечатная книга первого русского доктора медицины. «Советское здравоохранение». № 8. 1959.

194. *Лапичак Тома.* Доктор Іван Полетика. «Лікарський Вісник», ч. 19 за жовтень 1960, Нью-Йорк.

195. *Отамановський В. Д.* Перші аптеки на Україні. «Фармацевтичний журнал», ч. 2, 1960.

196. *Philipsborn A.* Der Fortschritt in der Entwicklung des byzantinischen Krankenhauswesens. „Byzantin. Zeitschrift“. Bd. 54. München, 1961.

197. *Липичак Тома*. Лікарі Андрієвські. «Лікарський Вісник», ч. 20, за січень та ч. 21 за квітень 1961. Нью-Йорк.

198. *Пучківський О.* Три фундатори російської медицини. «Україна». Книга 4, Київ. (Передрук у «Лікарському Віснику», ч. 22-23 за липень-жовтень 1961. Нью-Йорк).

199. *Плющ Василь*. Медицина в Україні за часів Т. Г. Шевченка. «Лікарський Вісник», ч. 2 (25) за квітень 1962, Нью-Йорк-Чикаго.

200. *Хмилевський Ярослав*. На що хворіли та від чого померли деякі українські князі. «Лікарський Вісник», ч. 2 (25) за квітень 1962, Нью-Йорк-Чикаго.

201. *Осіпчук Роман*. Стан здоров'я населення західних українських земель після приєднання їх до Австрії. «Лікарський Вісник», ч. 3 (26) за липень 1962, Нью-Йорк-Чикаго.

202. *Берест Осип*. Психіатрія в українській народній медицині. «Лікарський Вісник», ч. 3 (30) за липень 1963, Нью-Йорк-Чикаго.

203. *Розгін Іван*. Матеріяли до історії української ветеринарно-медичної науки. «Лікарський Вісник», ч. 3 (30) за липень 1963, Нью-Йорк-Чикаго.

204. *Губський І. М.* Розвиток аптечної справи в Україні. «Фармацевтичний журнал». № 1. 1963.

205. *Власов О. П., Іванов І. Ю.* До питання про історію розвитку фармацевтичної освіти в Україні. «Фармацевтичний журнал». № 2. 1963.

206. *Wallisch Friedrich. Johan Peter Frank* — Wegbereiter der Heilkunde. Münch. Mediz. Wochenschrift. Nr. 49, 6. XII. 1963.

207. *Tochowicz Leon*. 600 Jahre Krakauer Medizinische Schule. Münch. Mediz. Wochenschrift. Nr. 43. 23 X. 1964.

208. *Олеарчик-Керенко А.* Біля джерел медицини на Україні. «Наша культура», ч. 6 (86), Варшава, 1965.

209. *Олеарчик-Керенко А.* Українська медицина в XIV-XVII століттях. «Наша культура», ч. 9 (89). Варшава, 1965.

210. *Олеарчик Андрій*. До історії анестезіології в Україні. «Лікарський Вісник», ч. 3-4 (42-43) жовтень 1966, Нью-Йорк-Чікаго.

211. *Плющ Василь*. Українці творці медичної освіти у Росії. «Лікарський Вісник», ч. 3 (46) за липень 1967 та ч. 4 (47) за жовтень 1967, Нью-Йорк-Чікаго.

212. *Медицина скитів*. «Лікарський Вісник». № 3 (46) за липень 1967, Нью-Йорк-Чікаго.

213. *Українська народня медицина* — об'єктом зацікавлення етнографів і медиків. «Лікарський Вісник», ч. 3 (46) за липень 1967, Нью-Йорк-Чікаго.

ОСНОВНІ ПІДРУЧНИКИ, МОНОГРАФІЙ ТА ДОВІДНИКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. *Беринда П.* Лексіконъ славено-русскій и имёнъ тлъкованіе. Київ, 1627.

2. *Акты историческіе, собранныя и изданныя Археографическою Комиссією.* 1613-1645. Том III. СПб, 1841.

3. *Булгаковъ М.* Исторія Кіевской Академіи. СПб, 1843.

4. *Записки о Южной Руси.* Томи 1-2. Київ, 1856-1857.

5. *Макарій (Булгаковъ М.).* Исторія Русской Церкви. Томи 1-12. СПб, 1857-1883.

6. *Марковичъ Я.* Дневныя записки. Томи 1-2. Москва, 1859.

7. *Маркевичъ Николай.* Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ. Київ, 1860.

8. *Закревскій Н.* Описание Кіева. Томи 1-2. Москва, 1868.

9. *Записки Кіевского Общества естествоиспытателей.* Томи 1-27. Київ, 1870-1917.

10. *Пекарскій П.* Исторія Академіи Наукъ въ Петербургѣ. Томи 1-2. СПб, 1870-1878.

11. *Сухомяиновъ М. И.* Исторія Россійской Академіи. Томи I-VIII. СПб, 1874-1887.

12. *Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора-Лѣтописца.* Томи 1-24. Київ, 1879-1914.

13. Антоновичъ В. Источники для исторіи Южной и Западной Россіи. Київ, 1881.

14. Андріяшевъ А. Очеркъ Исторіи Волынской Земли. Київ, 1887.

15. Багал'вій Д. Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московского государства. Москва, 1887.

16. Лазаревскій А. Описание старой Малороссіи. Томи 1-3. Київ, 1888-1902.

17. Лазаревскій А. Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи. Томи 1-5. Київ, 1891-1898.

18. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Томи 1-155. Львів, 1892-1937. (У деяких томах вміщено статті з біології та медицини).

19. Зварницькій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ. Томи 1-3. 1895.

20. Петровъ Н. И. Кіевская Академія во второй половинѣ 17 в. Київ, 1895.

21. Грушевскій М. Исторія України-Русі. Томи 1-10. Львів-Київ, 1898-1937. Друге видання. Нью-Йорк, 1954-1968.

22. Харламповичъ К. В. Западноукраинскіе православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань, 1898.

23. Левицкій О. И. Объ актовыхъ книгахъ относящихся къ исторіи Юго-Западного края и Малороссіи. Москва, 1900.

24. Папковъ А. Братства. Очеркъ исторіи западно-русскихъ православныхъ братствъ. Москва, 1900.

25. Голубинскій Е. Исторія Русской Церкви. Томи 1-2. Москва, 1880-1917.

26. С. Р. Братства въ Юго-Западной Руси. Харків, 1902.

27. Акты и документы относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи. Томи 1-5. Київ, 1904-1918.

28. Ефименко А. Южная Россія. Томи 1-2. СПб, 1905.

29. Багал'вій Д. и Миллеръ Д. Исторія города Харькова. Томи 1-2. Харків, 1905.

30. *Єфименко О.* Історія українського народу. Томи 1-2. СПб, 1900. Київ, 1908.
31. *Кордуба М.* Ілюстрована історія Буковини. Чернівці, 1906.
32. *Аркас М.* Історія України-Русі. Київ, 1908.
33. *Модзалевскій В.* Малоросійскій родословникъ. Київ, 1910.
34. *Слабченко М.* Опыты по исторіи права Малоросси. Одеса, 1911.
35. *Лажечниковъ И. И.* Басурманъ. Романъ въ 4-хъ частяхъ съ прологомъ. СПб, 1913. (На підставі історичних матеріалів автор описує долю лікаря Антона Нѣмчина — Антоніо Еренштейна, якого, за невдале лікування татарського царевича Каракача, Іван III видав родичам царевича, які його зарізали).
36. *Лиссовскій Н. М.* Русская періодическая печать. СПб, 1915.
37. *Аристовъ Ф. Ф.* Карпато-русскіе писатели. Том I. Москва, 1916.
38. *Василенко Н.* Очерки по исторіи Западной Руси и Украины. Київ, 1916.
39. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. Харків, 1918.
40. *Томашівський С.* Українська Історія. Львів, 1919.
41. *Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН.* Томи 1-28. Київ, 1919-1931.
42. *Огієнко І.* Історія Української Культури. Кам'янець-Подільський, 1920.
43. *Грушевський М.* Історія української літератури. Томи 1-3. Київ-Львів, 1922-1923.
44. *Терлецький О.* Історія Української Держави. 2 томи. Львів, 1923-1924.
45. *Багалій Д.* Нарис української історіографії. Томи 1-2. Київ, 1923-1925.
46. *Сушицький Т.* Західньо-руські літописи. Київ, 1923.
47. *Тітов Ф.* Стара вища освіта в Київській Україні. Київ, 1924.

48. *Шахматов О. та Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської України. Київ, 1924.

49. *Тітов Ф.*: Матеріали для історії книжної справи на Україні. Київ, 1924.

50. *Єфремов Сергій.* Історія українського письменства. Ляйпціг-Київ, 1924.

51. *Наукові Збірники Історичної Секції УАН.* Київ, 1925-1930.

52. *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України. Томи 1-2. Одеса, 1925-1927.

53. *Оглоблин А.* Очерки истории украинской фабрики. Київ, 1925.

54. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925.

55. *Василенко М.* Матеріали до історії українського права. Київ, 1928.

56. *Шамрай С.* Київська козаччина. Київ, 1928.

57. *Багалій Д.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків, 1928.

58. *Центральний Архів Стародавніх Актів у Києві.* Збірник статей. Київ, 1929.

59. *Кліменко П.* Цехи на Україні. Київ, 1929.

60. *Савич О.* Нариси з історії культурних рухів на Україні і Білій Русі. Київ, 1930.

61. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Варшава, 1932. Перевидано вид. «Дніпрова Хвиля» в Мюнхені.

62. *Історія України в документах та матеріалах.* Київ, 1939-1946.

63. *Огієнко І.* Українська церква. Томи 1-2. Прага, 1942.

64. *Антонович М.* Історія України. Том I-IV. Прага, 1940-1942.

65. *Арциховський А. В.* Древне-русские миниатюры, как исторический источник. Москва, 1944.

66. *Греков Б. Д.* Культура Киевской Руси. Москва-Ленинград, 1944.

67. *Курінний П.* Нариси з історії української археології. Авгсбург, 1946.

68. *Археологія*. Видання Інституту Археології. АН УРСР. Томи 1-11. Київ, 1947-1957.

69. *Велика історія України*. Опрацювали проф. д-р І. Крип'якевич, ред. М. Голубець, проф. д-р Д. Дорошенко та д-р Я. Пастернак. Видання Івана Тиктора. Львів-Вінніпеґ, 1948.

70. *История культуры древней Руси*. Томи 1-2. Видання Академії Наук ССРСР. Москва-Ленінград, 1949-1951.

71. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Видання Інституту Археології АН УРСР. Томи 1-7. Київ, 1949-1958.

72. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва, 1949.

73. Холмський І. Історія України. Нью-Йорк-Мюнхен, 1949.

74. *История культуры древней Руси*. Під ред. В. Д. Грекова. Томи I-II. Москва-Ленінград 1951.

75. Миллер М. А. Археология в СССР. Мюнхен, 1954.

76. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіялізму. Львів, 1954.

77. Медынський Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. Москва, 1954.

78. Арицьковський А. Основи археології. Київ, 1955.

79. *Історія Української РСР*. Томи 1-2. Київ, 1955-1958.

80. *Всемирная история*. Томи 1-10. Москва, 1955-1964.

81. Власовський Іван. Нарис історії Української Православної Церкви. Томи 1-4. Нью-Йорк, 1955-1966.

82. *Государственные Архивы СССР*. Москва, 1956.

83. *Нариси історії Львова*. Львів, 1956.

84. Калініченко І. А. Розвиток комунального господарства Львова. Львів, 1956.

85. Голобуцький В. А. Черноморское казачество. Київ, 1956.

86. Каргер М. К. Древний Киев. Москва-Ленінград, 1958.

87. *Нариси стародавньої історії Української РСР.* Київ, 1959.
88. *Оглоблин О.* Люди старої України. Мюнхен, 1959.
89. *Нагаєвський І.* Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток. Їорктон, 1961.
90. *Історія Києва.* Томи 1-2. Київ, 1960-1961.
91. *Пастернак Ярослав.* Археологія України. 1961.
92. *Марченко М.* Історія української культури. Київ, 1961.
93. *Історія Української РСР.* Київ, 1962.
94. *Шовкопляс І. Г.* Кам'яний вік на території УРСР. Київ, 1962.
95. *Шекера І. М.* Міжнародні зв'язки Київської Русі. Київ, 1963.
96. *Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ. Київ, 1963.
97. *Татищев В. Н.* История Российская. Томи I-VII. Москва-Ленинград, 1963-1968.
98. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Москва, 1963.
99. *Історія південних і західних слов'ян.* За редакцією проф. В. А. Жебокрицького, проф. І. С. Дзюбка, доц. А. Ф. Кізченка, доц. І. М. Гранчака. Київ, 1966.
100. *Корчмарик Богдан.* Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. Мюнхен, 1964.
101. *Кусков В. В.* История древне-русской литературы. Москва, 1966.
102. *Історія української літератури у восьми томах.* Том I. Київ, 1967. Том II. Київ, 1967.
103. *Полонська-Василенко Наталія.* Запоріжжя 18 століття та його спадщина. В двох томах. Мюнхен, 1965-1967.
104. *Полонська-Василенко Наталія.* Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1765). Частини 1-2. Мюнхен, 1960.
105. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини 18 століття. Київ, 1969.

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, БІОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ

а) Українські та російські енциклопедії:

1. *Энциклопедический лексиконъ А. А. Плюшара*. За редакцією Н. І. Греча. Томи 1-17. СПб, 1835-1841.
2. *Военно-энциклопедический лексиконъ*. Томи 1-14. СПб, 1837-1852. Друге видання 1852-1858.
3. *Справочный энциклопедический словарь*. Під ред. А. В. Старчевського. Томи 1-12. СПб, 1847-1855.
4. *Русский энциклопедический словарь*. Видання проф. І. Н. Березіна. Томи 1-16. СПб, 1873-1879.
5. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. Е. Эфрона*. 86 півтомів. СПб, 1890-1907.
6. *Реальная энциклопедія медицинскихъ наукъ*. Томи 1-21. Видання В. С. Етінгера. СПб, 1891-1901.
7. *Виларе А.* *Энциклопедический медицинский словарь*. Переклад з німецької мови. І. Р. Тарханова. 3 томи. СПб, 1892-1893.
8. *Большая энциклопедія*. Словарь общедоступныхъ свѣденій по всѣмъ отраслямъ знанія. Під редакцією С. Н. Южакова. Видання «Просвѣщеніе». Томи 1-22. СПб, 1900-1909.
9. *Реальная энциклопедія практической медицины*. Переклад з 4-го німецького видання А. Ойленбурга з доповненням російських авторів. Під редакцією М. В. Блуменава. Видання «Практическая медицина». СПб, 1900-1915.
10. *Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. Е. Эфрона*. Томи 1-29. СПб, 1910-1916 (до букви О).
11. *Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат*. Томи 1-58. Москва, 1910-1940.
12. *Большая советская энциклопедія*. Перше видання. Томи 1-66. Москва, 1926-1947.

13. *Малая энциклопедия практической медицины*. Під ред. проф. В. П. Осіпова. Томи 1-6. Видання «Практическая медицина». Ленінград, 1927-1930.

14. *Большая медицинская энциклопедия*. Головний редактор М. А. Семашко. Томи 1-35. Москва, 1928-1936.

15. *Українська Загальна Енциклопедія*. Книга Знання. Гол. ред. І. Раковський. Томи 1-3. Видання «Рідна Школа», 1930-1935.

16. *Малая советская энциклопедия*. Томи 1-11. Москва, 1937-1947.

17. *Энциклопедический словарь военной медицины*. Гол. ред. Е. І. Смірнов. Томи 1-6. Москва 1946-1950.

18. *Большая советская энциклопедия*. Друге видання. Томи 1-51. 1949-1958.

19. *Енциклопедія Українознавства 2 томи*. Перший том. Книга 1-3. Другий том. Словниковий. Книги 1-5. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949-1968. Гол. ред. В. Кубійович.

20. *Энциклопедический словарь*. Гол. ред. Б. А. Введенський. Томи 1-3. Москва 1953.

21. *Українська Мала Енциклопедія*. Під ред. проф. Е. Онацького. Книги 1-16. Буенос-Айрес, 1953-1967.

22. *Українська Радянська Енциклопедія*. Томи 1-17. Київ, 1959-1966.

23. *Ukraine. A Concise Encyclopaedia*. Томи 1-2. Торонто, 1963-1970. Гол. ред. В. Кубійович.

24. *Український Радянський Енциклопедичний Словник*. Томи 1-3. Київ, 1966-1969.

б) Енциклопедії інших країн:

25. *Allgemeine Encyclopaedie der Wissenschaften und Kuenste in alphabetischer Folge*. I. S. Ersch und I. G. Gruber. В.В. 1-181. Leipzig, 1818-1889.

26. *Oesterreichische Nationale Encyclopaedie*. Bd. 1-6. Wien, 1835-1837.

27. *La grande encyclopedie*. 1-31. Paris, 1885-1901.

28. *Wielka encyklopedya powszechna ilustrowana*. T. 1-55. Warszawa, 1890-1914.

29. *The Everyman Encyclopaedia*. Ed. by A. Boyle. Vol. 1-12, London-New York, 1913.
30. *Masarykuv Slovník Naučný*. T. 1-7. Praha, 1925-1933.
31. *The New International Encyclopaedia*. Vol. 1-23 + 1-2. New York, 1930.
32. *Schweizer Lexicon*. B. 1-7. Zürich, 1945-1948.
33. *The National Encyclopaedia*. Vol. 1-10. New York, 1946-1947.
34. *The Encyclopaedia Americana*. Vol. 1-30. New York-Chicago, 1949.
35. *Brockhaus F. A. Der grosse Brockhaus*. Bd. 1-14. Wiesbaden, 1952-1963.
36. *The Universal Standard Encyclopaedia*. Vol. 1-25. New York, 1955-1956.
37. *The Encyclopaedia Britannica*. Vol. 1-24. London, 1956.
38. *The Columbia Encyclopaedia*. New York, 1956.
39. *Das Bertelsmann Lexicon*. Bd. 1-4. Guetersloh, 1960.
40. *Neues Volkslexicon*. Fackelverlag. Stuttgart-Olten-Salzburg, 1968.

в) Біографічні словники:

41. *Бантышъ-Каменскій Д. Н.* Словарь достопамятныхъ людей Русской земли. Томи 1-5 та 1-3 додаткові. Москва, 1836. СПб, 1847.
42. *Геннади Г. Н.* Справочный словарь о русскихъ писателяхъ и ученыхъ умершихъ въ 18-19 столѣтіяхъ и списокъ русскихъ книгъ съ 1725 по 1825 год. Томи 1-3. Москва-Берлинъ, 1876-1906.
43. *Азбучный указатель именъ русскихъ дѣятелей для Русского біографическаго словаря.* Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества. Томи 50-52. СПб, 1887-1888.
44. *Венгеровъ С. А.* Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ. Томи 1-6. СПб, 1889-1904.

45. *Русский биографический словарь*. Виданий під ред. А. А. Половцева. Томи 1-25. СПб, 1896-1918.
46. *Ляхтинъ М. Ю.* Краткій биографическій словарь знаменитыхъ врачей всѣхъ временъ. СПб, 1902.
47. *Наши дѣятели по медицинѣ*. Під ред. А. С. Шустова. СПб, 1910-1911.
48. *Герцберг Б. Г.* Словарь деятелей медицины. Казань, 1940.
49. *Русские ботаники*. Биографо-библиографический словарь. Під ред. С. Ю. Лившиця. Томи 1-4. Москва, 1947.
50. *Люди русской науки*. Томи 1-2. Москва-Ленинград, 1948.
51. *Биографический словарь деятелей естествознания и техники*. Під ред. А. А. Зворикина. Томи 1-2. Москва, 1958-1959.
52. *Змѣевъ Л. Ф.* Словарь врачей, получившихъ степень доктора медицины въ Императорскомъ Московскомъ Университетѣ до 1863 г. СПб, 1885.
53. *Моздалевскій Б. Л.* Списокъ членовъ Императорской Академіи Наукъ (1725-1907 г.г.). СПб, 1908.
54. *Моздалевскій Б. Л.* Списокъ действительныхъ членов Академии Наук СССР (1725-1925). Ленинград, 1925.

2) *Биографічні словники іншихъ країн:*

55. *Kosminski Stanislaw.* Słownik lekarzów polskich. Warszawa, 1883-1885.
56. *Biographisches Lexicon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Voelker.* Bd. 1-6. Wien-Leipzig, 1884-1888.
57. *Biographisches Lexicon der hervorragenden Aerzte der letzten fünfzig Jahre.* Bd. 1-2. Berlin-Wien, 1932-1933.
58. *Sigerist H. E.* Große Ärzte. München, 1954.

ПОКАЗНИК ПРИЗВИЩ ТА ІМЕН*

- Абадовський — 262.
Абрамович Д. І. — 239.
Аведик І. — 39, 247.
Авіценна — [Ібн Сіна Абу-Алі]. (Avicenna — Abu'Ali al-Husain ibn' Abdallah ibn Sina) — 16, 21, 23.
Агапіт Печерський — 15, 289.
Агафіца — 27.
Аграновський (Аграновский З. М.) — 296.
Адам Бременський — 13.
Адріанова-Перетц Варвара (Адрианова-Перетц В. П.) — 238, 290.
-

* Прізвища всіх авторів перекладено на українську мову. Крім того прізвища авторів чужинців подано поруч у звичайних дужках у мові автора (латинській, англійській, російській тощо). Наприклад: Айзен І. Г. (Eisen I. G.). У випадках коли автор українець переважуючу частину своїх праць, або всі свої праці писав російською мовою у звичайних дужках подано також російську транскрипцію його прізвища.

Прізвища у російській мові подано за новим, післяреволюційним правописом. У випадках коли в літературі та чи інша особа згадується під різними прізвищами чи іменами, або подається різна транскрипція прізвища чи імені у квадратних дужках подано найчастіше вживані варіанти прізвища чи імен. Наприклад: Дрогобич Юрій. [Георгій. Михайло]. [Дрогобицький. Котермак]. [Георгій з Русі]. У випадках коли не почастило точно встановити транскрипції прізвища чужинецького автора у чужій мові, його прізвище чи ім'я подано в українській мові. Коли прізвище звучить однаково українською та російською мовами подано його лише один раз.

- Аецій Амідійський (Aëtios ex Amida) — 17.
Азаров (Азаров П. Н.) — 289.
Айзен І. Г. (Eisen Johann Georg) — 144, 157.
Акімов (Акимов Н. И.) — 277.
Аккеркнехт Е. (Ackerknecht Erwin) — 283.
Аккорд Ілля (Askord Ellias) — 245.
Аксаков Сергій (Аксаков С. Т.) — 116.
Аламбер Жак Лерон (J. L. d'Alembert) — 168.
Александров Г. — 285.
Александровський Борис (Александровский Б. П.) — 292, 294.
Алелков (Алелков А. Н.) — 277.
Алембек [Альпек] В. — 39, 247.
Алепський [Халебський] Павло — 32.
Алімпій [Аліпій, Олімпій] — 15, 289.
Альберт Великий (Albertus Magnus) — 26, 239.
Амбодик Л. М. — 261.
Амбодик-Максимович Нестор [Н. М. А., Максимович-Амбодик Нестор] — 11, 12, 47, 49, 66, 68, 74, 79, 110, 112, 113, 114, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 152, 153, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 202, 203, 214, 217, 220, 224, 229, 244, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 261, 288, 293, 296.
Ананьев (Ананьев Н. А.) — 291.
Андрій, студент — 24.
Андрієвський [Прокопович] Іван — 148, 154, 155, 156, 180, 246, 274, 300.
Андрієвський [Прокопович] Степан — 12, 47, 49, 64, 73, 111, 112, 113, 121, 127, 138, 139, 140, 144, 159, 160, 162, 179, 191, 198, 211, 220, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 250, 257, 258, 261, 262, 300.
Андріяшев Олександр — 302.
Анна Всеволодівна [Ганна, Янка] — 15, 36.
Антоній Печерський — 15.
Антонович Михайло — 304.
Антонович Володимир — 302.
Апостол Данило — 28, 287.
Апостол Іван — 243.
Аристов (Аристов Ф. Ф.) — 303.

- Арістотель (Aristoteles) — 26, 27, 45.
Аркас Микола — 303.
Арнольд [Арнальд]. (Arnald). [Arnold, Arnaldus ex Villanova] — 18.
Архангельський (Архангельский П. Ф.) — 297.
Архангельський (Архангельский Г. В.) — 284.
Арциховський (Арциховский А. В.) — 304, 305.
Асклепій (Asclepios) — 15.
Асклепід (Asclepiades) — 16.
Аскоченський (Аскоченский А. И.) — 274.
Ательштайн С. — 39.
Афонін Матвій (Афонин М. И.) — 151.
Аш Георг (Asch Georgius) — 221.
- Багалій Дмитро (Багалея Д. И.) — 275, 286, 302, 303.
Багдасар'ян (Багдасар'ян С. М.) — 282.
Багрянський Я. — 139.
Багрянський Михайло — 139, 156, 245, 262.
Бажанова В. П. — 281.
Базилевич Григорій — 64, 73, 80, 110, 112, 113, 114, 121, 140, 203, 211, 245, 262.
Базилевич Юстин — 77.
Базилевич М. — 140.
Баланець-Воронкевич М. — 262.
Балановський К. — 262.
Балдінгер Е. (Baldinger E. G.) — 273.
Балицький Константин (Балицкий К. П.) — 12, 237, 280, 297.
Балов А. — 286, 287, 288.
Балтазар Гаке — 57.
Балюз Жан — 28.
Бантиш-Каменський Дмитро — 9, 309.
Бантиш-Каменський Микола — 47.
Баранович Лазар — 25, 44, 45, 46.
Баранович Максим — 101, 156, 244.
Барсук-Мойсеев [Мойза]. Хома [Фома] — 111, 133, 134, 246.
Барсуков (Барсуков М. И.) — 281.
Баткіс (Баткис Г. А.) — 291.

- Вахерахт Андрій [Гайнрих] (Bacheracht Heinrich) — 114, 144.
- Бахметьев (Бахметьев Юрій) — 151.
- Безбородько Олександр — 47.
- Безбородько Ілля — 233.
- Безбородьки — 170.
- Безсмертний (Бессмертный Б. С.) — 293.
- Безсонов (Бессонов П. А.) — 239.
- Белін (Белин М. А.) — 275.
- Бенюмов Р. Я. — 284, 295, 296.
- Бер — 148.
- Березинський Х. — 263.
- Березін (Березин И. Н.) — 307.
- Берест Осип — 300.
- Беринда Памво [Памва] — 301.
- Беркович Петро — 99, 101, 246, 262.
- Бертельсман (Bertelsmann) — 309.
- Бирковський Симон — 24, 34, 38, 39, 247.
- Бідлоо Микола (Bidloo Nicolaus) — 78, 107.
- Білецький С. — 298.
- Білопольський Юхим [Єфрем] — 101, 102, 103, 138, 145, 262.
- Біяльон Йосип (Bialon Josef) — 284.
- Блок I — 221.
- Блюменау М. В. (Blumenau) — 307.
- Блюменбах — 179.
- Блюментрост Лаврентій (Blumentrost Laurentius) — 96, 97.
- Блюментрост Іван (Blumentrost Johann) — 78.
- Бляхер Л. Я. — 281.
- Бовман Вільям [Бовмен] [Бауман] (Bowman William) — 72, 203.
- Богданович Петро — 145, 180, 253, 254, 256.
- Богомолевський Іоаким [Йоаким] — 76.
- Богословський (Богословский М. М.) — 278.
- Богоявленський (Богоявленский Н. А.) — 281, 283, 292, 293, 299.
- Бойль (Boyle A.) — 309.
- Бок Бенедикт — 28, 287.

- Болотов Андрій (Болотов Андрей Т) — 136, 137.
Боплян Гійом [Гільом] Лявассер [Ле Вассер] (de Beau-
plan G.) — 33, 241.
Борецький Іов [Йов. Іван] — 25, 44.
Борисевич М. — 98, 185.
Борн К. (Born C.) — 118.
Борнеманн І. (Bornemann Johann) — 225, 226.
Бородіна (Бородина Е. О.) — 294.
Бородулін І. — 61.
Бородулін (Бородулін Ф. Р.) — 283.
Бочкаръов (Бочкарев В. Н.) — 289.
Брайчевський Михайло — 306.
Братусь Василь — 12, 280, 284.
Брауншвайгський Ієроним (Brunschwig Hieronymus) —
26.
Брейткопф — 255.
Бременський Адам — 13.
Брокгауз Ф. А. (Brockhaus F. A.) — 307, 309.
Броун І. (I. Brown) — 122.
Бруно Боніфацій (Bruno) — 13.
Брюкнер А. (Brückner A.) — 275, 278.
Бужинський Гаврило — 76.
Булгаков Макарій [Митрополит Макарій] — 238 301.
Булів Микола (Булев Николай) [Нѣмчин з Любека] —
26.
Бургаве [Бургав] Герман. (Boerhaave Hermann) — 135,
193.
Бутко Петро — 247.
Бучаров А. — 98.
Буш В. В. (Busch W.) — 289.
Бушуев (Бушуев В. Ф.) — 287.
Буяльський Ілля — 162, 220.

В. Б. — 237.
Вадовський І. А. (Wadowski I. A.) — 276.
Вайль (Weyl K.) — 279.
Вайль С. С. — 291.
Вайндрах Г. М. — 283.
Вайтбрехт Іосія (Weitbrecht Iosias) — 78.

- Валіш Ф. (Wallisch Friedrich) — 300.
Валлеріян Є. (Валлеріан Егор). (Wallerian E.) — 114.
Валуєв Петро (Валуєв П. О.) — 141.
Вальтер — 226.
Вальц Йоган — 51.
Василенко Микола — 303, 304.
Василенко-Полонська Наталія — 7, 306.
Василь Іванович III (Васи́лий Іванович III) — 28.
Васильїв (Васильєв К. Г.) — 284.
Васильїв (Васильєв А. Г.) — 212, 213.
Вассерброт Геронім — 247.
Ваххольц Леон (Wachholz Leon) — 284.
Введенський (Введенский Б. А.) — 308.
Везалій Андрій (Vesalius Andreas) — 18, 23, 26, 33, 45,
75, 241, 281, 299.
Величко Самійло. [Самуїл, Самоїл] — 242.
Велланський-Кавунник Данило — 47.
Велтецький Я — 263.
Венгеров С. А. — 309.
Венечанський Степан — 143, 144, 249.
Веніямінов Петро (Веніяминов П. Д.) — 133, 150, 151.
Вердум Ульбріх — 33.
Вернацький В. — 263.
Вертерн — фон барон — 173.
Верхратський Сергій (Верхратский С. А.) — 12, 209, 279,
284, 292, 296, 298, 299.
Виговський Іван — 47.
Виражевич — 263.
Висоцький (Высоцкий Н. И.) — 278.
Вишневський Гедеон — 70, 76.
Відеман — 209.
Вієн [Vien] Іван (J. M. Vien) — 106, 115, 165, 188, 222,
222, 224, 229, 264.
Вілліє Я. (Wylie James) — 232.
Віляре А. (Виларе А.) — 307.
Віль І. П. (Wiel Johann Peter) — 167.
Вільковський (Вильковский) — 256.
Вінтер Ірена (Winter Irena) — 284.
Вінтер Едвард (Winter Eduard) — 281.

Вітте — 155.
Владіслав, король польський — 242.
Власов О. П. — 300.
Власовський Іван — 305.
Володимир Мономах — 14, 16, 26.
Володимир І. Великий Святославович — 13, 14, 15, 26,
238, 285.
Володимир Св. — 13, 258.
Волчанецький Денис — 48, 59, 61, 62, 63, 80, 83, 99, 101,
112, 263.
Вольф Каспар. (Wolff Caspar Friedrich) — 192.
Вольфсон (Волфсон И. Я.) — 291.
Воронцов Данило — 283.
Вундерліх К. (Wunderlich C. A.) — 274.

Гайне Гайнріх (Heine Heinrich) — 286.
Гайне Макс (Heine Max) — 273, 285, 286.
Гайстер Лоренц (Heister Lorenc) — 91.
Гайхман (Гейхман В. А.) — 298.
Гаке Бальтазар — 57.
Галлер Альбрехт (Haller Albrecht) — 135, 149, 192, 212.
Гамалія Семен — 144.
Гамалія Михайло — 48, 80, 147, 148, 156, 157, 198, 255, 263.
Гаммерман А. Ф. — 282.
Ганеман Самуель (Hahnemann Samuel) — 193.
Гарвей [Гарві] Вільям [Уільям] (Harvey William) — 23, 24.
Гарцоні Джіовані — 21.
Гарчинський (Гарчинский Ипполит) — 274.
Гезер Гайнріх (Haeser Heinrich) — 210, 274, 275.
Гелінг Карл — 273.
Геліта-Каменський Йосип — 48.
Генле Яків (Henle Jacob) — 203.
Геннаді Григорій (Геннади Г. Н.) — 309.
Гербільський Г. — 292.
Герман Ф. Л. — 275, 276, 286.
Герцберг Б. Г. — 310.
Гільдебрандт Ф. (Hildebrandt F.) — 122, 148, 161.
Гіппократ (Hippocrates) — 14, 16, 23, 26, 27, 239, 253.
Гл. Л. — 286.

Гладкий Іван — 29.
Гнідич Петро — 71, 143, 244, 249.
Говоров Яків (Говоров Яков) — 273.
Гоголь Микола — 234.
Голобуцький Володимир (Голобуцкий В. А.) — 305.
Голубець М. — 305.
Гольдфарб М. Л. — 297.
Гончарова Е. Е. — 280.
Горголі Савва — 243.
Горголі Іван — 244.
Гороховський М. — 81, 148.
Горський (Горский А.) — 238.
Гофман П. Ф. (Hoffmann Peter Friedeich) — 272.
Грабовський Ф. — 99.
Граман Іван — 246.
Граман Михайло — 246.
Гранат Н. Е. — 307.
Гранчак І. М. — 306.
Грегори — 122.
Греков Н. И. — 292, 298.
Греков Б. Д. — 304, 305.
Грех Ян — 40.
Греч Н. И. — 76, 307.
Григораш Ф. Ф. — 284.
Григоровський (Григоровский В. А.) — 100, 112.
Гриневський (Гриневский) — 100.
Гринцевич Т. — 286.
Громбах С. М. — 280, 282, 292, 293, 294, 296.
Громницький (Громницкий Ф. Е.) — 101.
Грот Я. — 76.
Груздьов (Груздев В. Ф.) — 279, 281.
Грушевський Михайло — 9, 302, 303, 304.
Грябянка [Грабянка] Григорій — 242.
Губський І. М. — 300.
Гудовичі — 170.
Гузенський А. — 263.
Гуткін (Гуткин А. Я.) — 290.
Гюннерфельд Павло (Hünnerfeld Paul) — 281.

- Гален Клавдій (Galen) [Galenus Claudius] — 21, 23, 26, 27, 39, 239.
- Гаятовський Іоаникій — 44, 46.
- Гете Йоган (Goethe Johann, Wolfgang) — 218, 234.
- Гізель Інокентій — 25, 44, 45, 46.
- Глюзінський А. (Glüziński A.) — 277.
- Гмелін Самуель, Готліб, Георг (Gmelin Samuel) — 33, 198, 242.
- Голицин (Голицин Н. В.) — 276.
- Голицина-Кантемир (Голицина-Кантемир Е. Д.) — 203.
- Голубінський Євґен (Голубинський Е. Е.) — 238, 302.
- Гонсіоровський Л. (Gąsiorowski L.) — 274.
- Граль Федір (Grahl Johann Friederich) — 245, 255.
- Гроховський Ян (Grochowski Jan) — 284.
- Грубер Георг (Gruber Georg) — 280.
- Грубер І. (Gruber I. G.) — 308.
- Даламбер Жак Лерон [Д'Алембер] (D'Alembert J.L.) - 168.
- Данилевський Ф. — 100.
- Даль П. — 243.
- Даль Конрад (Dahl Konrad) — 167.
- Дамаскин — 238.
- Данилевський Іван — 71, 73, 157, 158, 245.
- Дащкович (Дащкович В. Я.) — 297.
- Дембицький В. — 263.
- Демич В. Ф. — 276, 287.
- Деневич Іван — 243.
- Дерябіна (Дерябина В. Л.) — 282.
- Дженер Едуард (Jenner Edward) — 33.
- Джіроламо Манфредо — 21.
- Джуньковський Василь — 12, 73, 111, 159, 184, 258, 273.
- Дзюбко Ілля (Дзюбко І. С.) — 306.
- Дідро [Дідеро] Дені (Diderot Denis) — 149, 168.
- Діонесов (Діонесов С. М.) — 293.
- Діпген Павло (Diepgen Paul) — 209, 280.
- Дітріх (Дитрих М. Н.) — 237, 277.
- Діхтяр (Дихтяр С. Р.) — 279.
- Добровольський М. Г. — 101.
- Добровольський — 263.

- Добродія-Євпраксія-Зоя Мстиславна — 5, 16, 17, 18, 19, 237.
- Доербек Ф. (Dörbeck F.) — 288.
- Домініціус В. — 61.
- Донат Котермак — 20.
- Донцов Я. М. — 263.
- Дорошенко Дмитро — 304, 305.
- Дрогобич Юрій [Георгій, Михайло] [Дрогобицький, Котермак] [Георгій з Русі] (Georgi Drohobich de Russia) — 5, 6, 11, 19, 20, 21, 22, 23, 74, 75, 240, 246.
- Дубинський Гаврило — 243.
- Думка Микита — 283.
- Дупленко К. Ф. — 12, 280, 282, 284.
- Дяченко Сергій С. — 297.
- Еґінський Павло (Paulus ex Aegina) — 17.
- Ейнгорн (Эйнгорн В.) — 76, 285.
- Еккерман В. — 275.
- Елліот (Elliot) — 87, 148.
- Енгель — 167.
- Еразмус [Еразм] Іоган Фрідріх (Erasmus Johann Friedrich) — 78, 176.
- Еренштайн Антоніо [Антон Нѣмчин] — 303.
- Ерш І. (Ersch I. S.) — 308.
- Етінгер (Этингер В. С.) — 307.
- Ефрон (Эфрон И. Е.) — 307.
- Євпраксія-Зоя Мстиславна [Добродія] - 5, 16, 17, 18, 19, 237.
- Євреїнов [Євреїнов С.] — 100.
- Євфросинія, княгиня — 15.
- Єжов (Ежов Н. Н.) — 282.
- Єкатерина II (Єкатерина II) — 108, 150, 254, 274, 285, 289.
- Єлисавета Петрівна (Єлизавета Петровна) — 285.
- Єлисавета Свята — 59.
- Єлізен Іоган [Георг, Давид], (Ellisen Johann) — 146.
- Єллінський Митрофан — 48, 80, 99, 112, 115, 138, 220, 263, 264.
- Єршов (Єршов) Федір — 151.
- Єфименко Петро Савич — 286.
- Єфименко Олександра (Єфименко А. Я.) - 275, 285, 302, 303.

Єфрем Переяславський, митрополит — 288.
Єфремов Сергій — 304.

Жбанков Д. Н. — 290.

Жебокрицький Віктор — 306.

Жоров (Жоров І. С.) — 280.

Жуковський Василь — 48, 80, 159, 160, 226, 227, 264.

Заблудовський Петро (Заблудовский П. Е.) — 281, 283.

Заблудовський (Заблудовский А. М.) 292.

Завадовський Петро — 264.

Загорський Петро — 11, 101, 107, 111, 112, 113, 153, 160,
161, 162, 220, 223, 246, 259.

Загоскін (Загоскин Н. П.) — 275.

Закревський Микола — 301.

Закревський Андрій — 49, 79.

Занден — 262.

Замойський Ян — (Zamojski Jan) — 34, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 74, 276.

Запальський Х. 39,41,247.

Зархін (Зархин І. Б.) — 282, 292.

Захар'їн (Захарьин Г. А.) — 134.

Зварницький (Зварницкий Д. І.) — 302.

Звіряка Остап [Євстафій] — 48, 61, 63, 64, 80, 83, 98,
99, 100, 101, 112, 244.

Зворикін (Зворыкин А. А.) — 310.

Зибелін Семен (Зыбелин Семен Г.) — 133, 149, 150, 151.

Зимович П. — 264.

Зігеріст (Sigerist Н. Е.) — 283, 284, 310.

Зільбер Евхаріус — 20.

Змєєв Лев (Змеев Л. Ф.) — 12, 138, 204, 239, 275, 286, 310.

Зоя-Євпраксія-Мстиславна [Добродія] — 5, 16, 17, 18,
19, 237.

Зубов В. П. — 281.

Зубов, граф — 186.

Зудгоф К. (Sudhoff Karl) — 278, 280.

Ібн-Сіна-Абу-Алі (див. Авіценна).

Ібрагим — 254.

Іван III (Іван III Васильєвич) — 303.

- Іван з Рави-Руської — 247.
Іваницький Ф. — 140, 262.
Іванов (Іванов Н. І.) — 294.
Іванов Дмитро (Іванов Д. І.) — 151.
Івановський (Івановський С. А.) — 274.
Ігумнов Сергій — 12.
Іларіон Митрополит — 13, 14.
Імшенецький М. — 81.
Іоанн Екзарх Болгарський — 238.
Іоанн Дамаскин — 238.
Іоанн Комнен [Комнін] (Joannes Komnenos) — 5, 16.
Іоллер (Ioller Н.) — 293.
Іппократ (Гіппократ) — 26, 27, 239.
Ісаєв (Ісаєв Ф. Ф.) — 239.
Італінський Андрій — 48, 49, 50, 97, 153, 214, 244.
Каверзнев Опанас (Каверзнев Афанасій) — 150, 151.
Кавецький Ростислав (Кавецкий Р. Е.) — 12, 237, 280, 297.
Казімір (Казьмир), король — 242.
Калан — 254.
Калашніков (Калашников В. П.) — 295.
Калиниченко І. А. — 305.
Каменецький Йосип — 79, 97, 111, 138, 147, 153, 162, 163, 180, 259.
Каменський Іван — 111, 112, 116, 148, 151, 260.
Каминський Іван — 67, 180, 246.
Канабіх (Каннабіх Ю. В.) — 279.
Канельський П. — 265.
Капністи — 170, 173.
Кар Лукрецій Тит. (Lucretius Carus) — 195, 196.
Каракучя [Каракуча] — 27, 303.
Карасик В. М. — 284.
Каргер М. К. — 305.
Карнеев (Карнеев А.) — 239.
Карпинський Карп. — 215.
Карпинський Никон — 66, 68, 71, 72, 79, 80, 97, 100, 107, 110, 111, 112, 113, 115, 120, 121, 127, 140, 144, 147, 153, 160, 161, 179, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 229, 244, 249, 260, 262, 264.
Карпов — 263.

- Карський (Карский Е. Ф.) — 238.
Касаткін (Касаткин С. Н.) — 297.
Катерина II (Екатерина II) — 108, 150, 254, 274, 285, 289.
Каховський (Каховський) — 60.
Кашинський Іван — 101, 146, 147, 257, 260.
Квятковський Нестор — 73, 139, 163, 245, 265.
Кельхен І. Г. (Kelchen I. H.) — 108.
Кепінь Іван — 265.
Керенко-Олеарчик Андрій — 300, 301.
Керестурі Франциско (Keresturi Francisko). [Ferez Ferdinard] — 78.
Керстенц Йоган Християн — 78.
Кибальчич З. — 265.
Кивицький Т. — 39, 247.
Кирницький Григорій — 35.
Кізченко А. Ф. — 306.
Кірічевський — 265.
Кірхер А. (Kircher Athanasius) — 197.
Кісільов (Кисилев Д.) — 61.
Клерк [Леклерк] Микола (Clerc) [Leclerc] Nicolaus Gabriel) — 254.
Кліменко П. — 304.
Клімент VIII — 37.
Клінт Я. І. (Klint Jacob Johann) — 212.
Ключарьов Василь (Ключарев Василий) — 151.
Книгін Іван (Книгин И. Д.) — 116, 131, 151, 162, 220, 264.
Кобро де Орлай Іван — 49, 80, 153, 231, 232, 233, 234, 246, 260, 267, 290.
Коварський (Коварский М. О.) — 290, 292.
Ковнер Савелій — 12, 274, 275.
Козак Іван — 35, 246.
Козельський Яків — 143, 254.
Козловський Ісає — 25, 38, 46.
Козловський Михайло — 245.
Козловський — 265.
Козьма Святий — 15.
Колаковський Г. — 39, 247.
Колб П. — 61.
Колесов В. И. — 280.

- Колосов М. А. — 239, 288.
Колосов Г. А. — 278.
Коль Йоган (Kohl Johann) — 33.
Коменський Ян (Komenský Jan Amos) — 33, 45.
Коміін — 28.
Комнін [Комнен] Іоанн [Іван]. (Joannes Komnenos) — 5, 16.
Кондоїді Павло (Кондоиди П. З.) (Condoidi Panajota) — 97, 172, 173.
Кондура Андрій — 245.
Кониський Юрій [Гергій Григорій] — 44.
Кононович — Горбацький Йосип — 46.
Конрадї (Конради П. З.) — 126.
Конюс (Конюс Э. М.) — 279.
Копитковський С. — 98, 185.
Кордуба Мирон — 303.
Корейша Петро — 162, 220.
Корибут Михайло (Korybut Mychael) — 37, 41.
Корнеєв (Корнеєв В. М.) — 295.
Корнелій П. — 149, 168.
Корчак-Чепурківський Овксентій — 12.
Корчмарик Богдан — 306.
Косів [Косов] Сильвестер — 25, 38.
Косьмінський Станіслав (Kosmiński Stanislaw) — 310.
Котермак Юрій (див. Дрогобич).
Котермак Донат — 20.
Кохановський І. (Kochanowski I. K.) — 276.
Коштоянц Х. С. 279.
Крайський Сильвестер — 77.
Крантц — 56.
Красновський С. — 81, 185.
Краснянський (Краснянский Л. М.) — 296.
Краузе Петро (Krause Peter) — 57.
Кребель Р. (Krebel R.) — 273.
Кремлер Антон — 51.
Кременецький — 265.
Кримський Агатангел — 304.
Крип'якевич [Холмський] Іван — 298, 305.
Кристинський Г. 265.

- Крігель Август — 57.
Крок Іван — 151.
Кроковський Йоасаф [Іоасаф] — 46.
Кроль Мартин — 247.
Крупинський Андрій [Єндржей, Анджей]. (Krupiński Jędrzej) — 51, 52, 54, 55, 56, 57, 143, 244, 248, 277.
Крупчицький (Крупчицкий А. М.) — 282.
Крутень Матвій — 48, 99, 100, 103, 104, 148, 215, 243.
Кубійович Володимир — 308.
Кудрицький В. — 265.
Кузьминський — 265.
Кузьмін (Кузьмин М. К.) — 283.
Куллен Вільям [Уільям]. (Cullen William) — 148, 180.
Кумберг Н. Ю. — 288.
Купріянов (Куприянов В. В.) — 284.
Купріянов (Куприянов Н. Г.) — 274.
Куракін — 136.
Курика Феодосій — 163, 244.
Курінний Петро — 304.
Кусков В. В. — 306.
Кушнін К. Г. — 243.
Кюрі (Küry H.) — 293.
Лавреніус А. — 61.
Лавринович Антін — 245.
Лажечніков Іван (Лажечников И. И.) — 303.
Лазаревич І. — 265.
Лазаревський Олександр — 9, 32.
Ланфранк (Lanfranchi). [Lanfranc] — 18.
Лапичак Тома. — 12, 243.
Латошинський Ян — 25, 35, 247.
Лахтін (Лактин М. Ю.) — 277, 278, 287, 288, 290, 310.
Лебедєв (Лебедев Н. Д.) — 273.
Левандовський — 265.
Левенгук Антон (Leeuwenhoek Antony) — 197.
Левенець — 265.
Левицький (Левицкий А. П.) — 12, 278.
Левицький Орест — 302.
Леві (Леви М. Ф.) — 280.
Левінштайн (Левинштейн И. И.) — 279.

- Левіт (Левит В. С.) — 283.
Левчук (Lewtschuk A.) — 290.
Леклерк Ніколь Габріель [Клерк] (Le Clerc Nicolas Gabriel) [Clerc] 254.
Ленк — 148.
Леон Містр Жидовін (Leo ex Venezia — 27.
Леоницен Я. — 39.
Леонтович Сава — 48, 100, 104, 105, 110, 112, 244.
Леонтович Іван — 144, 223.
Леопольд Імператор — 209.
Лепьохін (Лепехин И. И) — 151.
Лесеневич В. М. — 12, 276.
Леске Н. Г. (Leske N. G.) — 198.
Лиманський М. — 36.
Липський Павло — 243.
Лисовинний Іван — 71, 243.
Литвин Лука — 29.
Ліберкюн — 219.
Лібертовський — 265.
Лівшиць (Лившиц С. Ю.) — 310.
Ліндемман (Линдемман А.) — 176, 221.
Лінней Карл (Linné Carl) [C. Linnaeus] [Karl Linne] —
123, 146, 148, 179, 192, 195, 197, 256, 257.
Лісовський Микола (Лисовский Н. М.) — 303.
Ліхачев (Лихачев Д. С.) — 238.
Ліщинський Філотей — 76, 77.
Лобисевич Опанас — 47.
Лобисевичі — 170, 173.
Логвиновський В. — 266.
Логінов Петро — 80, 111, 117, 265.
Лоевський Ф. — 147, 260.
Лозинський (Лозинский А. А.) — 277.
Лойовський Ф. — 265.
Ломоносов Михайло (Ломоносов Михаил) — 47, 136.
Лопарев Х. — 237.
Лопатинський Теофілакт [Феофілакт] — 76.
Лукашевич І. (Lukaschewicz I.) — 274.
Лукрецій Кар Тіт (Lucretius Carus) — 195, 196.
Лушніков (Лушников А. Г.) — 281, 283.

- Любавський Матвій (Любавский М. К.) — 289.
Люблінський (Люблинский П. И.) — 291.
Людвіг Христіян Фрідріх (Ludwig Christian Friedrich) — 249.
Люц Франц (Franz von Luz) — 51.
Ляскоронський Сильвестер — 44.
Ляфос І. (La Fosse) [Lafosse] — 155.
Ляшковський Пилип — 35, 247.
Льоренцо Медічі (Lorenzo Medici) — 17, 273.
- Маєр І. (Mayer I.) — 204.
Мазель — 57.
Мазепа Іван — 28, 36, 47, 299.
Майєр-Штайнеґ Т. (Meyer-Steineg T. H.) — 278, 280.
Майстрах К. В. — 291.
Макарій Митрополит [Булгаков М.] — 238, 301.
Макарій III Патріярх Антіохійський — 32, 242.
Македонець Василь — 67.
Максименков (Максименков А. Н.) — 291.
Максимов (Максимов Е. Д.) — 276, 287.
Максимович Іван — 244.
Малановський П. — 98, 185.
Малахов Петро — 80, 84, 85, 101, 139, 266.
Малиновський — 266.
Мальпігії Марцельо (Malpighi Marcello) — 203.
Мальцев А. Ф. — 287, 288.
Мамонов Микола (Мамонов Н. Е.) — 12, 275.
Манфредо Джіроламо — 21.
Марія Федоровна — 169.
Маркевич Микола — 9, 301.
Марков Д. — 289.
Маркович Яків Андрійович — 47, 301.
Марковський Йосип — 245.
Мартин Святий — 54.
Мартинович А. — 140, 267.
Мартос Олекса — 9.
Марченко Михайло — 306.
Мас — 212.
Масарик Тома Гарріґ (Masaryk T. G.) — 309.

- Масловський Опанас — 42, 43, 48, 49, 79, 80, 83, 99, 101, 112, 139, 147, 148, 180, 188, 229, 246, 266.
- Матвеев Артамон (Матвеев Артамон Сергеевич) — 27, 241.
- Мединський (Медынский Е. Н.) — 305.
- Медичі Льоренцо (Lorenzo Medici) — 17, 237.
- Меллен Х. А. (Mellen Christoph Andreas) — 96, 215.
- Менъе Л. — 278.
- Мерзебурський Титмар — 13.
- Месмер Франц Антін (Mesmer Franz Anton) — 193.
- Метелкін (Метелкин А. И.) — 296.
- Метте Олександр (Mette Alexander) — 284.
- Мефістофель — 218.
- Микола з Острова — 247.
- Милорадович Андрій — 47.
- Миронович Василь — 111, 117.
- Миронович (Миронович Н. И.) — 284.
- Митрофанов Сила — 48, 80, 84, 85, 101, 112, 244, 266.
- Михайло Федорович, Романов (Михаил Федорович Романов) — 278.
- Михайлов (Михайлов С. С.) — 282.
- Міллер Дмитро (Миллер Д. П.) — 302.
- Міллер (Миллер М. А.) — 305.
- Міндерер Йоган (Minderer Johann Martin) — 266.
- Мірепзос Микола — 18.
- Мітюров (Митюров В.) — 182.
- Міхньов Анатолій (Михнев А. Л.) — 284.
- Могила Петро — 25, 44.
- Модель Йоган (Model Johann) — 78, 221.
- Модзалевський Вадим — 303.
- Моздалевський (Моздалевский Б. Л.) — 310.
- Мокієвський — 139, 266.
- Мокренець Григорій — 80, 84, 86, 99, 266.
- Монегіна Б. — 39, 247.
- Морганні Джіовані (Morgagni Giovanni Battista) — 192.
- Моренков Дмитро — 100, 111, 112, 117, 118, 220.
- Мореієр — 76.
- Морозов Н. — 295.
- Мстислав Володимирович — 5, 16.

- Мстиславна [Зоя-Євспраскія-Добродія] — 5, 16, 17, 18,
19, 237.
- Мудров Матвій (Мудров М. Я.) — 134.
- Мультановський (Мультановский М. П.) — 283, 290.
- Мухін Єфрем — 61, 62, 111, 112, 135, 146, 147, 148, 154,
245, 246, 260, 266.
- Нагаєвський І. — 306.
- Нагі́й Григорій — 71, 72, 248.
- Наранович Петро — 162, 220.
- Нево́струев (Нево́струев І.) — 238.
- Невський (Невский В. А.) — 282, 294, 295, 296.
- Недзвецький Я. — 39, 247.
- Немировський (Немировский Е.) — 294.
- Нестор Літописець — 301.
- Неубурґер М. (Neuburger M.) — 277.
- Немчин Антон [Нѣмчин Антон] — 27, 303.
- Никитників — 270.
- Никон — 138.
- Нищинський Давид — 44.
- Нікітін (Никитин А.) — 274.
- Нікобадзе І. І. (Никобадзе И. И.) — 284.
- Ніколаєв (Николаев И.) — 290.
- Нікольський С. — 267.
- Новиков Микола (Новиков Н. И.) — 136.
- Новіков (Новиков Н.) — 253.
- Новогрудський (Новогрудский Д. М.) — 293.
- Новомберґський Микола (Новомбергский Н.) — 12, 277,
288.
- Оборін (Оборин Н. А.) — 240, 298, 299.
- Оборський — 287.
- Оганесян Л. А. — 279.
- Оґесер Франц — 51.
- Огієвський Дмитро — 245.
- Огієнко Іван — 303, 304.
- Оглоблин Осександер — 170, 304, 306.
- Ойленбург А. — 307.
- Оксенович-Старушич Ігнатій — 46.

- Олеарчук-Керенко Андрій — 300, 301.
Олейник (Олейник С. Ф.) — 295.
Олекса Михайлович (Алексей Михайлович) — 242.
Олександр І. (Александр І.) — 278.
Олександр Тральський (Alexander ex Tralles) [Alexander Trallianus] — 17.
Олімпій Печерський — 15, 289.
Олов'яників (Оловянников) — 227.
Олохович Т. — 101, 267.
Онацький Євген — 308.
Онтон Лікарь [Нѣмчин Антон] — 27, 303.
Онуфрій Св. — 54.
Оппель В. А. — 278.
Опроткович — 267.
Орібазій (Oribasius). [Oreibasios] — 17, 23.
Орлай де Кобро Іван — 49, 80, 153, 231, 232, 233, 234, 246, 260, 267, 290.
Орлик Пилип — 47.
Орловський Онуфрій — 267.
Ормінський Т. Г. — 39, 247.
Орреус Г. М. (Orgaeus Gustaw) — 188.
Оршаво-Чижевський Іван — 245.
Осечинський В. — 305.
Осіпов (Осипов В. П.) — 308.
Осінчук Роман — 12, 300.
Остолич М. — 267.
Островський Іван — 29.
Отамановський Валентин (Отамановский В. Д.) — 12, 284, 290, 299.
Очко Войцех — 298, 299.
- Павло І. (Павел І.) — 181, 289.
Павлов Іван (Павлов І. П.) — 104.
Павловський Денис — 112.
Павловський Дмитро — 97, 101, 105, 112.
Павлоцький — 268.
Пагель І. (Pagel I.) — 277.
Палкін (Палкин Б. Н.) — 84, 137, 212, 226, 283, 296.

- Панов В. — 238.
Пантократор (Pantokrator) — 29.
Пантюков И. — 274.
Папков А. — 302.
Парацельс Теофраст фон Гогенгайм (Paracelsus, Theophrastus, Bombastus von Hohenheim) — 18, 23.
Паре Амбруаз (Paré Ambroise) — 18, 23.
Парпура Максим — 146.
Пастернак Ярослав — 305, 306.
Пащенко Дмитро — 129.
Пегелов Данило (Pegelow Daniel) — 112.
Пекарський (Пекарский П.) — 301.
Пеккен Християн (Pecken Christian) — 78, 173, 221.
Пеккен Матвій (Pecken Matthias) — 78.
Перген, граф — 50, 51, 52, 55.
Переяславець В. — 268.
Петро Св. — 178, 179, 250, 251, 253, 254, 256.
Петро III (Петр III) — 171, 172.
Петро I (Петр I) — 47, 76, 77, 78, 107, 136, 141, 278, 280, 293.
Петров В. В. — 111.
Петров Е. — 273.
Петров Микола (Петров Н. И.) — 77, 302.
Петров П. Т. — 294, 297.
Петров Б. Д. — 280, 283, 284.
Петров П. Н. — 286.
Петровський (Петровский Ф. А.) — 196.
Петровський (Петровский Д. Я.) — 278.
Петровський Микола — 268.
Петрушевський (Петрушевский А.) — 102.
Пехович Ш. (Piechovius) — 39.
Печінка Матвій — 245.
Пешковський Іван — 243.
Писчехов Данило — 73, 80, 84, 86, 87, 97, 98, 112, 138, 147, 148, 153, 245, 253, 254, 257, 258, 268.
Піддубик-Суцєвський Петро — 81, 164, 165, 166, 267, 268.
Пімен Святий — 15.
Плезінг — 155.
Пленк Й. Я. (Plenck Joseph Jakob) — 42, 148, 155, 179.

- Плюшар А. А. — 307.
Плющ Василь — 3, 4, 5, 6, 7, 58, 237, 240, 241, 279, 282,
284, 297, 299, 300, 301.
Погожев А. В. — 276.
Погорецький Петро — 48, 64, 68, 98, 100, 107, 110, 112,
142, 149, 166, 167, 168, 177, 211, 214, 243, 247.
Подражанський (Подражанский А. С.) — 12, 240, 241,
295, 296, 298.
Полетика Андрій — 169, 173.
Полетика Іван — 71, 74, 79, 98, 99, 110, 113, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 186, 243, 268, 286, 299.
Полетика Петро — 169.
Полетика Григорій Андрійович — 47, 169, 173.
Полетика Григорій Іванович — 173.
Полетика Михайло — 169.
Політковський Федір — 12, 111, 134, 135, 145, 244, 253,
257, 273.
Половцев А. А. — 310.
Полонська-Василенко Наталія — 7, 306.
Полоцький Симеон [Самуїл Омелянович Петровський
Ситиіанович] — 75.
Полуботок Павло — 47.
Понирка Денис — 48, 80, 84, 87, 88, 97, 112, 244.
Попельський (Попельский Л. Б.) — 276.
Попов Г. — 277.
Попов Гаврило — 111, 118, 153, 268.
Поповський Марк (Поповский Марк) — 209, 210, 282.
Постников Петро (Постников П. В.) — 75, 277, 288.
Постоловський Яків — 245.
Поступовський — 268.
Потебня Олександр (Потебня А. А.) — 275.
Потерн — 209.
Потьомкін Григорій (Потемкин Г. А.) — 60, 68, 185, 186.
Прейсман А. Б. — 283.
Прінгль І. (Pringle Johann) — 115.
Прокопович Теофан [Феофан] — 44, 76.
Прокопович Т. — 268.
Прокопович — 224.
Прокопович С. [Андрієвський] (див. Андрієвський С.).

- Протасов Іван — 148, 152, 179.
Протасов Олекса (Протасов Алексей П.) — 150, 263.
Прусевич А. Н. — 278.
Прусак А. В. — 295, 297.
Пургольд — 90.
Пуфендорф — 76.
Пучківський Олександр (Пучковский А. М.) — 12, 278,
289, 300.
- Радищев Олександр (Радищев А. Н.) — 136.
Разес [Рази] (Rhazes) — 16, 23.
Райнов Т. И. — 279.
Раковський І. — 308.
Рафаїл, Митрополит — 70.
Регулі Йоган (Reguly von Johann) — 21.
Реглінгер (Реглингер А. Р.) — 288.
Рібаков Борис (Рыбаков Б. А.) — 306.
Рибасов (Рыбасов В. А.) — 237.
Рилєєв [Рилейв] Роман — 35, 246.
Рінгенбройт І. Х. (Ringebrogh I.) — 111.
Ріхтер Вільгельм [Володимир] (Richter Wilhelm) — 12,
180, 273.
Родзевич (Родзевич Г. И.) — 286.
Родомський Мартин. — 29.
Рожалін Кузьма — 48, 80, 84, 88, 89, 99, 100, 101, 110, 112,
138, 243.
Розгін Іван — 12, 298, 300.
Розгін Василь — 298.
Рознатовський — 138.
Розов Н. И. — 285.
Розумовський ([Розум] Григорій Кирилович — 255.
Розумовський [Розум] Кирило — 28.
Романовський І. — 101.
Романовський Д. — 268.
Російський (Российский Д. М.) — 136, 281, 282, 289, 291,
292, 293, 294, 295.
Рост І. І. (Rost Johann Joahim Julius) — 78.
Ротарь И. — 237.
Рукін (Рукин В. А.) — 282, 297.

- Русин Стефанко [Стефан Фалімірж] (Falimirz Stefan) — 34, 241.
- Руцький Ілля — 48, 72, 74, 81, 84, 99, 100, 101, 110, 112, 119, 212, 215, 216, 245.
- Рябов Г. З. — 296.
- С. Р. — 302.
- Савич Петро — 173.
- Савич О. — 304.
- Савичі — 170.
- Савін Іван — 152.
- Сагайдачний Петро [Конашевич-Сагайдачний] — 24, 38.
- Сакович Касіян — 25, 38.
- Салічето Г. — (Saliceto G.) — 18.
- Салтицький Лукіян — 29.
- Самойлов А. Я. — 279.
- Самойлович Данило [Сущинський] — 11, 12, 48, 49, 50, 64, 74, 79, 81, 84, 98, 99, 101, 102, 119, 127, 129, 138, 140, 144, 145, 147, 148, 152, 153, 168, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 204, 214, 217, 220, 224, 229, 244, 248, 249, 250, 254, 255, 256, 258, 259, 269, 279, 280, 292, 294, 295.
- Самойлович Іван — 28, 47.
- Сандул — Стурдза Яків — 81, 84, 90, 91, 101, 246, 270.
- Саполович Яків — 48, 49, 64, 66, 79, 97, 110, 112, 117, 119, 120, 121, 127, 140, 145, 147, 157, 162, 179, 180, 211, 219, 220, 260, 264, 269.
- Сатановський Арсеній — 25, 44, 75.
- Свіетен Ван Гергард [Светен] (Swieten van Gerhard) — 51, 57, 148, 193, 202.
- Святослав II — 13, 26, 238.
- Севергін (Севергин В. М.) — 111, 150.
- Селичковський — 270.
- Семашко Микола (Семашко Н. А.) — 308.
- Семека С. А. — 280, 281.
- Семен, студент — 24.
- Семенов А. А. — 295.
- Семенов В. — 239.
- Сеньковський А. — 270.

- Серафимович — 270.
Сергеев (Сергеев А. П.) — 289.
Седов (Седов Андріян) — 152.
Сидорацький Г. — 139, 271.
Сидорович Олекса — 243.
Сикст Еразм [Львів'янин] — 34, 39, 247.
Симонтовський Петро — 48, 81, 84, 89, 90, 99, 100, 139,
268, 269.
Сінопеус Дем'ян (Sinopeus Damianus) — 78, 172.
Сіріянин Петро — 15.
Сірко Іван — 29.
Січинський В. — 297.
Скарина Георгій [Скорина] [Скарына Францішек]
[Франциск] — 34, 278, 289, 294.
Сковорода Григорій — 47.
Скориченко-Амбодик Г. — 12.
Скороходов Л. Н. — 278, 279.
Слабченко М. — 303, 304.
Славинецький Єпіфаній — 25, 26, 33, 44, 45, 74, 75, 241,
287.
Смера Іоанн (Joannes Smer) — 15, 239, 285, 294.
Сміловський Іван — 48, 49, 80, 81, 111, 121, 122, 123, 148,
180, 270.
Сміловський Тимофій — 111, 123, 148, 153, 260.
Смірнов (Смирнов Е. И.) — 305.
Смоленський С. — 271.
Снядецький Андрій — 245.
Соболевський Григорій — 49, 68, 74, 79, 98, 100, 107, 110,
112, 123, 124, 125, 126, 147, 153, 244, 248, 258, 269.
Соболь С. Л. — 181, 279, 293, 294.
Соколов Н. П. — 151.
Соколовський (Соколовский М.) — 277.
Соломія, дружина великого князя Василя Івановича —
28.
Сольський Г. (Solcius G.) — 39, 247.
Сорков Л. М. — 283.
Софія Св. — 14.
Соханський — 270.
Спаверті І. — 51.

- Сперанський (Сперанский М.) — 239.
Сперанський (Сперанский В. С.) — 297.
Станіслав Святий — 54.
Станкевич — 271.
Станкевич (Станкевич А.) — 278.
Старжинський Станіслав (Starzyński Stanislaw) — 276.
Старчевський (Старчевский А. В.) — 307.
Стефанида — лікарка — 28.
Стефанович-Донцов Яків — 81, 84, 92, 99, 100, 101, 112, 246, 257, 258, 269, 270.
Стефанович-Донцов Михайло — 48, 81, 84, 91, 92, 100, 270.
Стієда Л. (Stieda L.) — 277, 288.
Стог А. — 273.
Страттеманн — 76.
Страшун И. Д. — 279, 291, 292.
Стріневський — 270.
Струсь Йосип (Struś J.) — 24.
Суворов Олександр (Суворов А. В.) — 60, 102, 136, 186, 292, 294.
Сумароков-Херсаков Олександр (Сумароков-Херсаков А. П.) — 136.
Сухарев Григорій — 98, 111, 112, 126, 270.
Сухомлінов (Сухомлинов М. И.) — 239, 301.
Сущицький Г. — 303.
Таборовський Матвій — 29.
Талько-Гринцевич Юліян (Talko-Hryniewicz Julijan) — 276.
Тараханов (Тараханов И. Р.) — 307.
Татаринів Андрій (Татаринов А. И.) — 151.
Татищев (Татищев В. Н.) — 238, 306.
Теплов А. — 294.
Теребинський Я. — 101.
Тереховський Мартин — 48, 49, 64, 71, 79, 98, 110, 112, 113, 140, 146, 148, 152, 180, 181, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 211, 217, 220, 224, 225, 229, 244, 253, 257, 271, 293.
Терлецький О. — 303.

- Тернецький — 271.
Терновський Н. — 61, 112.
Терновський В. Н. (Терновский В. Н.) — 290.
Тетерін Леонтій — 152.
Тиктор Іван — 305.
Тимковський Іван — 246.
Тимковський Осип [Йосип] — 48, 81, 94, 100, 243.
Тимченко Григорій — 212, 244.
Титович І. — 271.
Тихорський Фома [Хома] — 48, 49, 63, 68, 74, 80, 84, 99,
101, 110, 112, 126, 127, 148, 153, 216, 243.
Тишевський Іван — 48, 81, 84, 93, 94, 101, 165, 267, 270,
271.
Тікотін (Тикотин М. А.) — 280.
Tisso (Tissot S. A.) — 212.
Тітмар Мерзебурський — 13.
Тітов Ф. — 303, 304.
Тодорський Симон — 44.
Томашівський С. — 303.
Томілін Сергій (Томилин С. И.) — 290.
Тоховіч Л. (Tochowicz Leon) — 40, 300.
Травлинський А. Я. — 101.
Тральський Олександр (Alexander ex Tralleis) [Alexander Trallianus] 17.
Трохимовський Михайло — 48, 81, 84, 95, 96, 100, 153,
168, 169, 215, 248, 271.
Туптало Дмитро (Ростовський) [Тупталенко Данило] —
76, 77.
Тутковський П. — 289.
Узнанський — 81.
Узоголенко Г. — 271.
Унґлер Флорін — 34.
Урсин [Урсін] Іоанн [Ян] — 24, 34, 38, 39, 247.
Успенський Семен — 100, 101, 105, 106, 112, 271.
Уткін (Уткин Л. А.) — 282.
Фалімірж Стефан (Falimirz Stefan) [Стефанко Русин]
— 34, 241.
Фалько — 155.

- Фальковський Іриней — 44.
Федоровський Андрій — 112, 128, 220, 271.
Федотов Д. Д. — 282.
Федюшин (Федюшин М. П.) — 295.
Фелькнер Август (Voelckner Augustus Hermanus) — 28.
Феодосій Печерський — 16.
Ферарський Герцог — 5, 6, 21.
Филипович І. — 271.
Філіпсборн А. (Philipsborn A.) — 229.
Фінкель Л. (Finkel L.) — 276.
Фішер Іоган (Fischer Johann Bernhard) — 78, 146.
Фіялковський Степан — 48, 100, 106, 112, 243.
Флоринський (Флоринский В. М.) — 275.
Флоровський (Флоровский А.) — 290.
Фома, студент — 24.
Фома, студент — 24.
Фортунов С. П. — 295.
Фракасторо Джіроламо (Fracastoro Girolamo) — 18, 280.
Франк Йоган Петер (Franc Johann Peter) — 73, 158, 300.
Франс — 57.
Френкель Франс (Fraenkel F.) — 212.
Фрід (Fried) — 57.
Фрідріх II (Friedrich II) — 209.
Фріц — 155.
Фролов (Фролов Г. И.) — 285.
Фуркруа А. — 116, 148.
Ханенко Василь — 170, 173.
Ханенко Микола — 47, 170, 173.
Ханенкі — 170.
Хаников (Ханьков Я. В.) — 273, 285.
Харевічова Л. (Charewichowa L.) — 290.
Харлампович К. В. — 36, 77, 302.
Харлампович Х.
Хмельницький Богдан — 28, 29, 242.
Хмельницький Юрій — 47.
Хмілевський Ярослав — 12, 300.
Ходорович Іван — 53.
Холмський [Крип'якевич] Іван — 305.
Христіян Людвіг (Christian Friedrich Ludwig) — 249.

- Християн Алберт (Christian Albert) — 279.
Цеклінський — 271.
Цельсус [Цельз, Цельс] (Celsus Aulus Cornelius) — 16,
23.
Цельтіс К. — 21.
Червинський — 139, 272.
Червинський В. — 81, 185.
Черкасов А. — 221.
Чернецький Ф. — 140, 272.
Чернівецький Іван — 138.
Черновецький П. — 61, 112.
Чернутський — 272.
Чернявський Р. — 61, 112.
Чернявський Ф. — 271.
Черстович — 271.
Чижевський Дмитро — 298.
Чистович Я. А. — 12, 230, 274, 275, 285.
Чубенський Микола — 99, 112.
Шамрай С. — 304.
Шапіро (Шапиро И. Я.) — 12, 280, 282, 296, 298, 299.
Шарій [Шарой П.] — 60, 69.
Шатилович — 272.
Шафонський Опанас — 12, 67, 74, 85, 99, 110, 112, 128,
129, 130, 139, 145, 183, 188, 243, 248, 250, 254, 294.
Шафрановський Андрій — 67.
Шахов (Шахов С. И.) — 299.
Швайгофер — 227.
Шевирев (Шевырев С. П.) — 274.
Шевченко Тарас — 58, 89, 219, 300.
Шедель Г. (Schedel H. E.) — 21.
Шейн Мартин (Шейн Мартын) — 152.
Шекера І. М. — 306.
Шершавкін (Шершавкин С. В.) — 299.
Шлезвіг-Гольштинський герцог [Петро III] — 171, 172.
Шидловський Михайло — 81, 101.
Шиманович С. — 39, 247.
Шировський — 272.
Шібальський — 272.

- Шовкоплас І. І. — 306.
Шоквич Іван — 35, 247.
Шрайбер Г. (Schreiber G.) — 291.
Шрайбер Йоган, Фрідріх (Schreiber Johann Friedrich)
— 68, 78, 142, 167, 168, 172, 247, 272.
Шрегер — 73, 114.
Шталь Георг (Stahl Georg Ernst) — 193.
Штерк [Штоерк] Антон (Stoerck Anton) — 51, 52.
Штутман Ц. М. — 282.
Шумлянський Олександр — 11, 48, 49, 64, 71, 72, 73, 79,
81, 84, 109, 110, 113, 131, 191, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212, 213, 220, 224, 245, 254, 272, 294.
Шумлянський Павло — 11, 48, 49, 64, 79, 101, 111, 112,
117, 130, 131, 140, 153, 191, 211, 217, 218, 220, 245, 256, 272.
Шумлянський Осип [Йосип] — 43, 81, 84, 96, 97, 99, 100.
Шумовський Владислав (Szumowski Wladyslaw) — 54,
277.

Щепін (Щепин К. І.) — 151.
Щербатов М. М. — 136.
Щербацький Георгій — 44.

Юдін (Юдин Т. І.) — 143, 280.
Южаков С. Н. — 307.
Юрський Василь — 35, 247.

Яворський Степан — 44, 76.
Ягельський Касіян [Кас'ян] — 48, 67, 71, 74, 110, 112,
129, 132, 188, 244, 247, 248, 255.
Яковкін (Яковкин І. Ф.) — 116.
Яновський Мартин — 243.
Яновський Теофіл — 291.
Яновський І. — 98, 185.
Яремченко О. Д. — 289.
Ярослав Мудрий — 13, 14.
Ясинський Варлаам — 46.
Яхимович Іван — 53.

З М І С Т

	стор.
Передмова: Проф. д-р Наталія Полонська-Василенко	5
Вступ	9
Перший український учений медик	13
Перший український доктор медицини	18
У роки боротьби	24
Перша вища медична школа в Україні	35
Киево-Могиллянська Академія та її роля у підготовці вчених медиків України	41
Львівські медичні школи 18 століття	50
Єлисаветградська медично-хірургічна школа	59
Дисертації українських учених медиків 18 стол.	69
Роля українців у розвитку науки та культури у Московській Державі та Російській Імперії	74
Українці — організатори та керівники медичної справи на провінції у 18 столітті	80
Лікарі-українці — керівники протиепідемічної боротьби, організатори та керівники лікарень і шпиталів у Росії та в Україні	97
Роля лікарів-українців у війсьній медицині	100
Українці — творці медичної освіти та науки в Росії	107
Професори-медики українці 18 століття та їх наукова і педагогічна праця	113
Наукові медичні оригінальні твори, підручники та перекладні праці українських авторів 18 ст.	135
Дещо про праці московських вчених 18 століття	149
Ще про українських учених медиків 18 століття	152
Іван Полетика	169
Нестор Амбодик-Максимович	174
Данило Самойлович	181
Мартин Тереховський	192
	341

Видатний гістолог, акушер, професор та український діяч — Олександр Шумлянський . . .	202
Никон Карпинський	214
Степан Андрієвський	224
Іван Орлай де Кобро	231
Першоджерела та література:	
Першоджерела та праці складені на підставі першоджерел	237
а) Старі часи	237
б) Дисертації українських учених медиків у закордонних університетах у 18 столітті	243
в) Друковані праці українських учених медиків 18 століття	247
г) Рукописні праці українських учених медиків 18 століття	261
Література з історії медицини	272
а) Підручники, монографії, великі праці	272
б) Статті в різних часописах та збірниках	285
Основні підручники, монографії та довідники з історії України	301
Енциклопедії, біографічні словники	307
а) Українські та російські енциклопедії	307
б) Енциклопедії інших країн	308
в) Біографічні словники	309
г) Біографічні словники інших країн	310
Показник прізвищ та імен	311

